

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ИҚБОЛОЙ АДИЗОВА

**БОБУР ТАФАККУРИДА
МАВЖЛАНГАН ДАРЁ**

Монография

**“BOOKMANY PRINT”
ТОШКЕНТ – 2023**

**УДК: 8С (Ўзб)
ББК: 83.3 (5Ўз)
А 31**

Адизова Иқболой.

Бобур тафаккурида мавжланган дарё [Матн]: монография /
И. Адизова. – Тошкент: Bookmany Print, 2023. – 156 б.

Захириддин Мұхаммад Бобур ижодига бағишлиңган мазкур монографияда адиб асарларига ўзига хос нұқтаи назар билан баҳо берилади. Илмда мавжуд маълумотлар умумлаштирилади. Зарур ўринларда баҳс-мунозарага киришилади.

Адабий мероси намуналари турли ракурслардан чуқур таҳлил қилинади. Ўқувчи мозийнинг жонли саҳифалари билан ошно этилади. Айниқса, муаллиф томонидан Бобурнинг шеърияти нозик англашилади. Ундағи мазмун қамровига, шоирнинг бадиий санъаткорлиги ва маҳоратига китобхон эътибори тортилади. Тимсол яратиш, сўз қўллашдаги ноёб фазилатлар кашф этилади.

Мазкур монография филолог – мутахассислар, адабиёт муаллимлари, ўрта-махсус ҳамда олий ўқув юрти талабалари ва Бобур асарларининг барча мухлисларига мўлжалланган.

Масъул мухаррирлар:

Ш.С. Сирожиддинов – ф.ф.д., проф.

Н. Жумахўжа – ф.ф.д., проф.

Тақризчилар:

Н. Жабборов – ф.ф.д., проф.

Т. Матёқубова – ф.ф.н., доц.

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9910-9898-1-0

© Адизова И.

© “Bookmany Print” нашриёти, 2023.

**Захириддин Мухаммад Бобур тавалудининг
540 йиллигига бағишиланади**

Б О Б У Р Г А ...

Сенингдек адашган дарёлар бўзлаб,
Тошларга бош уриб йўлин излайди.
Сенинг изларингга термулган, маҳзун,
Жилғаларга дўниб тоғлар йифлайди.

Тупроғинг оҳ чекар, сахролар ёнар,
Соғинчнинг ранглари сариқ, заъфарон.
Тушундим,
    Ватан деб кўксига уришлар ёлғон,
Ватан бу –
    сенинг юрагингда кўмилган армон.

Иқболой Адизова

КИРИШ

“Бобур ботирлигининг чеки бўлмаган. Унинг бутун ҳаёти жасорат намуналари билан тўлиб-тошиб ётибди”.

Н.И.Веселовский

“Бобур – дилбар шахс... Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган”.

Жавоҳарлаъл Неру

“Бобурнома” Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Бобур ҳар бир одамнинг ташқи кўринишини, кийимини, табъини ва одатини ифода қиласида ва мамлакатларни, уларнинг иқлимини, пейзажини, хўжалигини, санъат ва ҳунармандчилик асарларини тасвирлаб беради. Лекин асарга муаллифнинг ўзининг характери энг кўп жозиба бағишлайди...”.

Елъфинистон

“Рисолайи аruz” – дуру гавҳарларга тўла денгиздир”.
Ҳасанхожа Нисорий

Заҳиридин Муҳаммад Бобур асарлари жаҳон афкор оммаси эътиборига тушган. Биз бугун, “киши исмининг шухрат топиши иккинчи умрдир”, дея эътироф этган адабнинг орзуси ушалганининг гувоҳимиз.

Таваллудининг 540 йиллиги нишонланадиган шоир асарлари бугун ҳам ўзининг кўп сонли мухлисларига эга. Адаб мероси сарҳадсиз адабий уммон. Унга шўнғиган сари “дуру гавҳарлар”га эга бўлаверамиз. Инсон руҳий оламининг кенгликларига сайру сафардан мароқланамиз.

Шоирнинг ҳар бир асари ўз яратилиш тарихи, қисмати ва кечмишига эга. Моҳиятида эса теран фалсафийлик, донишмандлик мужассам. Адабнинг турли фан, санъат йўналишларига нуқтаи назари қомусий кўламга эга. Шу сабабли ҳам, унинг асарларини ўргангандан сари янги маълумотларни

кашф этамиз. Ҳаёту яшашни чукурроқ англашга, орзулар қанотида баланд парвозга руҳий мадад оламиз.

“Бобур ботирлигининг чеки бўлмаган. Унинг бутун ҳаёти жасорат намуналари билан тўлиб-тошиб ётибди”, деган эди рус шарқшуноси Н.И. Веселовский. Ҳақиқатан ҳам, Бобур шахси инсон матонатига қўйилган жонли ҳайкал. У ҳаётниг барча мashaққатларини чеккан инсон. Ўз яқинларининг хиёнати, Ватандан жудолик, жангу жадаллар изтироби, адолатсизликлар заҳмати, мулксизлик ранжу меҳнати. Бундай дарду ғамларни енгиб ўтиш учун Бобурдек комил бўлиш лозим. Бобурни дунёниг тор туйғуларидан қутқарган нарса кўнгли кенглик ва руҳан комилликдир.

Бобурниг жасорати, унинг азобли ва нафосатли кечинмалари асарларида чуқур муҳрланган. Уларни ўқиган сари Бобур ибрати, унга мадад бўлган ёқимли туйғулар бизнинг руҳиятимизда ҳам улғаяётганини ҳис қила бошлаймиз.

Азиз китобхон! Ушбу монографияни яратишдан мақсадимиз, Бобур асарларидан олган таассуротларимизни, фойдали баҳраларимизни сизга ҳам улашиш. Агар китобни ўқиб Бобур меросини мутолаа қилишга қизиқиш, ҳавас уйғонса, биз ниятимизга етибмиз. Тадқиқотимизда камчиликлар, хатоликлар бўлса, олдиндан узр сўраймиз, беайб Парвардигор. Самимий фикр-мулоҳазаларингизни кутиб қоламиз .

Муаллифдан

I БОБ. ШЕЪР – ИЖОДКОР ҚАЛБИНИНГ КЎЗГУСИ

Рубоий жанри тараққиётида Бобурнинг ўрни

Жаҳон тарихидан маълумки, давр ўтиши билан не-не маҳобатли шаҳарлар вайрон бўлиб, ном-нишонсиз йўқолиб кетган. Қанча дарёларнинг суви қуриб, ўз ўзанини ўзгартирган. Аммо, шундай маънавий бойликларимиз борки, улар асрлар ўтса-да, ўз қадрини йўқотмайди. Балки замонлар оша қиммати янада ортиб бораверади. Садаф ичидаги дурдек инсониятни ўзига жалб этаверади. Ана шундай бебаҳо бойликларимиздан бири Захириддин Муҳаммад Бобур ижодий меросидир. Унинг асарлари туганмас хазина. Мутолаа этганимиз сайин ундаги теранлик, донишмандлик ва бадиий тароватдан ҳайратга тушамиз.

Бобур шеърияти чуқур тафаккур уммонидан терилган маъно дурлариdir. Унга юзаки қарасак, оддий кундалик ташвишлардан туғилган кечинмалар изҳорига ўхшайди. Аммо, теранроқ назар солсак, ҳар бир асар заминида инсониятнинг умумбашарий қисматига дахлдор хулосалар ўз ифодасини топганини кўрамиз. Сокин оқаётган дарё тубидаги қудратли галаённи ҳис этамиз. Буни Бобурнинг ўзи ҳам эътироф этган:

*Ашъорингким, шеър оти то бўлгай,
Табъ аҳли анга волау шайдо бўлгай.
Ҳар лафзи дури баҳри маъони анда,
Ким кўрди дуреки, анда дарё бўлгай?*

[Бобур, 2021, 355]

Бобур ҳам ижтимоий, ҳам ижодий фаолиятида ўз куч-қудратига қатъий ишонган. Айниқса, сўзининг мақомини юкоридаги рубоийда аниқ белгилаган. Унинг фикрича, дунёда шеър оти бор экан, асарларининг мухлислари ҳам мавжуд. Биринчи байтдаги, фахрия усулида айтган, шундай баҳонинг ўзи ҳам шоирнинг ўз ижодига адабиётшунос сифатидаги муносабатини белгилаб беради. Аммо, у бу хулоса билан чекланмайди. Иккинчи байтда шоир тафаккурининг рангдор жилолари намоён бўлади. Байт мазмунига кўра, шеъриятининг

ҳар лафзида маънолар денгизининг дурлари мужассам. Дур бўлганда ҳам шундай ноёб дурки, унинг ичида дарёлар тўлқин уради.

Шоирнинг маҳорати, сўзга масъулият ва муносабати худди шу ерда юзага чиқади. Шеъриятида қўллаган сўзни “маънолар денгизининг дури” дея сифатлаши орқали ўз назмини изоҳлаб беради. Аммо, шоир шу шарҳ билан чекланганда, анъанавий баҳолаш мезонидан чиқа олмас эди. Ундаги бутун санъаткорлик сехри сўнгги мисрада энг юқори нуқтага етади: “Ким кўрди дуреки, анда дарё бўлғай”.

Дарёнинг тубида дур бўлади. Аммо, дурнинг ичида дарё бўлганини ким кўрган. Шоир томонидан топқирлик билан қўлланган ана шу ифода, ҳам ушбу рубоийнинг, ҳам шоир ижодининг теранлигини ва ноёблигини белгилаб берган.

Маълумки, рубоий тўрт мисрадан иборат шеър. Аммо, Бобур маҳорати туфайли уларда инсоннинг бутун бошли тақдири, қисмати ифодалаб берилади. Ўзига хос тимсоллар ва характерлар тизими яратилади:

*Эйким, қуёш ул юзунг, ҳилол ул қоштур,
Пўлоддор кўнглунгу бағринг тошдур.
Номамга агар яхии жавобинг йўқтур,
Сўкмак била ёд айласанг ҳам хуитур*

[Бобур, 2021, 289].

Ушбу рубоийда икки асосий – ошиқ ва маҳбуба образи мавжуд. Аммо, уларнинг номи бирор жойда тилга олинмаган. Шунга қарамасдан, тимсолларнинг ташқи қиёфаси, феълатвори ва руҳий ҳолати манзаралари мукаммал тасвирланган. Биринчи мисрадаги “юзунг қуёш”, “қошинг ҳилол” деган ўхшатишларданоқ, гап маҳбуба ҳақидалиги ва унинг гўзаллиги англашилади. Ташқи қиёфаси тасаввур этилади. Иккинчи мисрада эса, унинг ички олами очиб берилади: “Кўнгли пўлат, бағри тош”. Демак, у номеҳрибон, кўнгли қаттиқ. Шу ўринда, Бобурнинг халқ сўзидан унумли ва ўринли фойдаланиш маҳорати намоён бўлган. Тилимизда “бағри тош” ибораси қўлланилади ва маъноси тушунарли. Аммо шоир учун бу жумла етарли эмас. Ундаги маънони янада кучайтиради.

Маҳбуба кўнглини пўлатга – янада қаттиқроқ жисмга ҳам менгзайди. Бу билан ёрининг номеҳрибонлигини ўқувчи тасаввурида янада аниқроқ тасвирлаб беради. Учинчи ва тўртинчи мисраларда лирик образларнинг руҳий ҳолати, муомала-муносабати ойдинлашади. Ошиқнинг ёзган мактубига бағритош маҳбуба жавоб қайтармайди. Ошиқ яхши бўлса-да, ёмон бўлса-да ундан мужда кутади. Яхши хабар бўлмаса ҳам, ҳеч бўлмаса урушиб бўлса-да ёдлашини, эслашини ундан илтижо қиласди. Кўринадики, Бобур инсоннинг ички дунёсини, қалб оламини атиги тўрт мисрада мукаммал ёритиб бера олади. Шоир бунга, халқона ибораю ҳикматларни, тазод, ташбеҳ санъатларини қўллаш, сўздаги сиқиқлик, унга масъулият билан ёндашиш орқали эришади.

Бобур сўзларни гўзал либослар билан безантиради. У ҳар бир сўзнинг турли маъно қирраларини назарда тутиб қўллайди. Тилнинг бойлигини, сўзнинг маъно жилоларини намоён эта олади. Уларни англаш учун ўқувчини тафаккурнинг рангин оламига, теран худудларига етаклайди. Уни фикрлашга мажбурлайди:

*Гар Руҳдам¹ этса эрди оҳанги нағам²,
Мажслисда не ҳузн³ қолур эрдию не ғам.
То борғали Руҳдам бизинг мажлисдин,
Мажлис элига не руҳ қолдию не дам*

[Бобур, 2021, 317].

Бобур юксак дидли ижодкор инсон эди. У атрофидаги замондошу макондошларининг ҳам юқори маънавиятли бўлишларини истаган. Жўн, юзаки, руҳсиз ҳолатлардан қаноатланмаган. Унинг бу феъли кўп асарларида ўз ифодасини топган. Ушбу рубоийда ҳам шоирнинг ана шундай кайфияти ифодаланган. Унда лирик қаҳрамон руҳиятини тасвирлашда тақрор санъати муҳим мақомга эга. “Руҳ ва дам” сўзларининг бир неча ўринда ишлатилиши асарга оҳангдорлик баҳш этган. Уларнинг турли маъно товланишлари назарда тутилиб

¹ Руҳдам-Бобур саройидаги машҳур ҳофизлардан.

² Нағам – кўйлар, созлар

³ Ҳузн – қайғу, ғам, ҳасрат

қўлланилган: Шоир девонининг ноширлари “Руҳдам” сўзини изоҳлаб, у Бобур саройидаги машҳур ҳофизлардан бирининг исми эканлигини маълум қилишади. Ҳақиқатан ҳам, уни исм сифатида қабул қилсак, шеър мазмуни аниқ ва тушунарлироқ бўлади. Аммо Бобурнинг сўз танлаш маҳорати ва услубидан келиб чиқсак, бир неча ўринда такрорланган мазкур сўзни шоир турли маъно қирраларини эътиборда тутганини англаш қийин эмас. Биринчи мисрада исм маъносидан ташқари, “руҳ дам этса” жумласида руҳий кўтаринкилик мазмуни ҳам назарда тутилган. Учинчи мисрадаги “дам бермоқ” тўхтатмоқ, танаффус қилмоқ маъноларида қўлланган. Тўртинчи мисрада эса руҳсизлик ва салмоқ ҳақида гап кетади. Руҳ ва дам сўзларининг такорори уларнинг рубоийдаги бош сўзлар эканлигини таъкидлайди. Ўқувчи диққатини уларга қаратишга хизмат қиласди.

Бобур шеърларида кенг маънодаги соғинч бош мавзудир. Висол ва ҳижрон зиддияти эса унинг қалб эшикларини очади. Бизни лирик қаҳрамоннинг ботиний оламига, руҳий ҳолатлар тўлқинига олиб киради:

*Васлингга кўнгул қиёссиз толибтур,
Ҳажрингаро ихтиёrsиз қолибтур,
Муштоқлиғим шарҳини дея олмасмен,
Дийдоринга иштиёқ кўп голибтур*

[Бобур, 2021, 291].

Шоир рубоийларининг аксарида ёр образида дўсту ёр ва Ватан тимсоли бирлашади. Ушбу рубоийда ҳам худди шундай муштарак туйғулар ифодасини кўрамиз. Рубоийда лирик қаҳрамон характерини ойдинлаштиришда зиддият муҳим ўрин эгаллаган. Унинг кўнгли висол умиди билан лиммо-лим. Аммо ҳаракатга ожиз. Чунки ҳижрон улкан тўсиқ. Ўз ахволини шарҳлай деса, иштиёқнинг кучлилигидан тили калимага келмайди. Ҳаракатсизлик ва сўзлаёлмаслик лирик қаҳрамоннинг бутун борлиғини дардга, армонга чулғаган. Шоир лирик қаҳрамон ҳолатини талқин ёки тафтиш этмайди. Фақат ташқи суратини чизиб беради, холос. Аммо шоир маҳорати туфайли

ўша ташқи қиёфа бизга соғинчнинг, дарднинг моҳиятини ёритиб беришга хизмат қиласди.

Рубоий жанридаги асарларида бошқа жанрлардагига нисбатан шоирнинг ҳаётий кечинмалари, ўй-хаёллари, дарду армонлари, изтироблари яққолроқ ифодаланади. Уларни ўқир эканмиз, Бобур шахсияти, унинг дунёқараси, қиёфаси, олам ва одамга муносабати борасида аниқ тасаввурга эга бўла борамиз.

Ёлғизлик, ёлғизланиш кўнгилга хос. Инсоннинг вужуди ёлғиз бўлмайди. У ҳар доим атрофидаги жараён, ҳаракатдаги мавжудот билан алоқада. Кўнгилнинг иши қийин. Унинг дунёси ўзгача. Ўз туғёнларига ҳамоҳанг туйғулар уммонини излагани излаган. Бу йўл машакқатли. Баъзан тўфонлар зарбидан озор топса, баъзан ёлғизлик ва ғурбат шаробидан сархуш ҳолатга тушади. Биз Бобур рубоийларида шоир кўнглининг ана шундай турфа эврилишларини, жилваларини кўрамиз:

*Гурбат туғи ёпқон рухи зардимнimu дей?
Ё ҳажр чиқарған оҳи сардимнimu дей?
Ҳолинг недурур, билурмусен дардимни,
Ҳолингни сўрайму, йўқса дардимнimu дей.*

Мазкур рубоийда Бобур ўз дарду армонлари тасвири орқали умумбашарий қимматга эга ғояларни илгари сурган. Дастребки икки мисрада айрилиқ ва хижрон, унинг қилмишлари тасвиранади. Биринчи мисрада ҳажр ва у билан боғлиқ равишда сарғайган юз ҳақида сўзланяпти. Лирик қаҳрамон ҳолати тасвирларида “рухи зард” ибораси асосий омил бўлиб хизмат қилган. У орқали биз юзнинг сарғайишига олиб борувчи барча омилларни англаймиз, ҳис қиласмиз. Иккинчи мисрадаги “оҳи сард” – яъни “совуқ оҳ” ибораси ҳам “рухи зард” иборасининг мантиқий давоми эканлигини англаш қийин эмас.

Бобур ҳам ўз шеърларида, мумтоз адабиётдаги анъанага кўра, фикрларини табиатнинг ноёб, руҳбоб ҳодисалари билан далиллашга амал қиласди. Маълумки, кузда совуқ кунларнинг бошланиши натижасида ўсимликларнинг баргларини совуқ уради ва у сарғайиб, хазонрезги бошланади. Табиатдаги ана шу оддий ва табиий жараёндан Бобур бадиий детал сифатида

маҳорат билан фойдаланади. Табиат ва инсон ҳаётини параллел қиёслаб, лирик қаҳрамон руҳий ҳолатини ўқувчи кўз ўнгида, тасаввурида аниқ ифодалаб бера олади. Бобур шеъриятида сариқ ранг, хазонрезги кўп қўлланадиган бадиий восита. Бундай тасвирлар кўп маъноли қамровга эга. Унда биз ёрдан айрилган ошиқ ҳолати, Ватандан йироқдаги шоир руҳий кечинмалари ифодасини англаймиз. Демак, лирик қаҳрамоннинг юзи сарғайган. Бунинг сабабчиси ҳижрон туфайли унинг кўнглидан чиқаётган совуқ оҳ изғириналари.

Мазкур байтда айтилмоқчи бўлган шоир фикрларини моҳиятан чуқурлаштирувчи яна иккита сўз бор. Бу – ғурбат ва ҳажр сўzlаридир. Ғурбат луғатларда ғариблиқ, кимсасизлик, мусофирилик, ўз ватанидан узоқда қолиш, тасаввуф луғатларида асл манбадан, аслиятдан айрилиш, узоқлашиш маъноларида изоҳланади.

Ҳажр эса айрилиқ, тасаввуф луғатларида илоҳийликдан бошқа нарсаларга боғланиш, моддийликка кўнгил қўйиш маъноларида шарҳланади.

Демак, лирик қаҳрамон ҳолатини аниқлашимизда шу икки сўз ниҳоятда муҳим. Ғурбат қаҳрамон юзининг сарғайишига, дард чекишига боис. Ҳажр эса унинг умрини хазон этишга сабаб бўлган совуқ оҳ чекишига маҳкум этмоқда. Демак, ғурбат – руҳи зард, ҳажр – оҳи сард қурилмаси мазкур байтнинг устухонбандини ташкил этади.

Рубоийнинг дастлабки байтида лирик қаҳрамон руҳий ҳолатининг ташқи манзараси тасвирланган бўлса, охирги байтида унинг ички моҳияти ифодаси борасида фикр юритилади.

Рубоийда фикрнинг кимга қаратилгани аниқ айтилмайди. Аммо унинг мазмунидан, мурожаат услубидан ва мумтоз адабиёт анъанасидан келиб чиқиб, дўстга (эй дўст) мурожаат маъносида яратилганини англашимиз мумкин:

*Ҳолинг недурур, билурмусен дардимни,
Ҳолинг сўрайму, йўқса дардимниму дей?*

Мазкур байтлар замирига умуминсоний муносабатлар борасидаги шоир ўй-фикрлари сингдирилган. Инсоннинг бир-бирига муносабати масаласига диққат қаратилади. Унинг

табиатидаги бепарволик, лоқайдликка қарши шоир күнглидаги исён ифодасини англаймиз.

Маълумки, ҳижрон билан руҳан ёлғизлик туйғуси ҳамроҳ. Рубоийнинг биринчи байтида ҳажр ва унинг оғатлари ҳақида сўзланган бўлса, иккинчи байтда унинг самараси бўлган ёлғизланиш борасида фикр юритилади. Руҳан яккаланган лирик қаҳрамон күнглида соғинч туйғуси уйғонади ва у ўзига ҳамсуҳбат, күнглини ёзувчи ва ёритувчи ҳамроҳ излай бошлайди. Бундай руҳий жараённи ифодалаш учун шоир мантиқий тазоддан фойдаланади. У дўсти ҳолининг қандайлигини билишга ва ўз навбатида ахволидан сўзлашга эҳтиёж сезади. Кўринадики, биринчи байтда бевосита ғурбат, ҳажр сўzlари орқали лирик қаҳрамоннинг руҳий вазияти ҳақида хабар берилса, иккинчи байт биринчи байт билан мантиқий изчиллик ҳосил қиласди. Чунки ҳижрон дўсту ёрлардан айрилишга маҳкум этган, лирик қаҳрамон бир ҳамдарду ҳамсуҳбатга муҳтож. Унинг шундай аянчли руҳий ҳолатини шоир ружуъ санъати воситасида маҳорат билан ҳеч нарсани сўзламасдан, риторик сўроқлар воситасида тасвирлаб бера олган. Бу ҳол Бобурнинг шоир сифатида сўзга муносабати, уларни қўллашдаги ноёб маҳоратидан дарак беради.

Бобур рубоийда қўйилган мавзу ва ғояни фақат сўзлар орқали ифодаламайди. Балки асар композицияси, сўзларнинг жойлашуви ва уларни ташкил этувчи ҳарфлар талаффузига ҳам маъно юклайди.

Жумладан, рубоий ғариблиқ, айрилиқ, кимсасизлик туйғусини ёритишга қаратилган. Шундан келиб чиқиб, ҳар бир мисра композицияси иккига ажралади. Бу маънода ҳам, талаффуздаги паузада ҳам яққол сезилиб туради:

<i>Ғурбат тўз⁴и ёпқон Ё ҳажр чиқарган Ҳолинг недурур, Ҳолингни сўрайму,</i>	<i>рухи зардимниму дей, оҳи сардимниму дей. билирмусен дардимни, йўқса дардимниму дей</i>

[Бобур, 2021, 349].

Кўринадики, мисралардаги пауза воситасида ҳам шоир айрилиқ маъносини ифодалайди. Яъни мисранинг 1-қисми

---

⁴ Тўз-чанг, ғубор.

билин 2-қисми ўртасидаги бўшлиқ, тўхтам ҳам маълум бадиий вазифа бажаради.

*Бедард ҳабиб билмади дардимни,
Туфроқча кўрмади рухи зардимни.
Мендин неча кўнглида губори бўлгай,
Кетдим, муна эмди топмагай гардимни*

[Бобур, 2021, 345].

Мазкур рубоий гўё олдинги рубоийнинг давоми сифатида яратилгандек таассурот уйғотади. Биринчи асарда шоир мурожаатида “билурмусен дардимни” дейилса, иккинчи асарда тўғридан тўғри “бедард ҳабиб билмади дардимни”, дея ўз хулосасини ошкора баён этади. “Рухи зард” иборасининг иккинчи мисрада келтирилиши ҳам иккала асарнинг яратилишида боғлиқлик борлигини кўрсатиб туради. Иккала рубоийда қофия учун деярли бир хил сўзларнинг қўллангани ҳам (зард, дард, сард, гард) уларнинг яқин кайфият ва руҳий ҳолат маҳсули эканлигидан далолатdir.

Иккала рубоийда ҳам шоир муҳим умумбашарий ғояни илгари суради. Инсонни англаш, бир-бирини ғанимат билиш, атрофдаги борлиқни ардоқлай олиш қаби туйғулар тасвирини маҳорат билан ифодалайди. Шу жиҳати билан мазкур рубоийлар комил инсон тарбияси учун муҳим омил бўлиб хизмат қиласди. Бобур асарларининг барҳаётлиги ва аҳамияти ҳам ана шунда.

Бобур ижодида кичик маснавий жанри

Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеърларини 9 та лирик жанрда яратган. Жумладан, ғазал, рубоий, қитъа, туюқ, фард, тўртлик, муаммо, маснавий, маснуъ. Шоир девонининг мавжуд нашрларида бир нечта кичик маснавий жанридаги асарлари ҳам бор. Ҳозиргача, энг сўнгги нашр ҳисобланган 6 жилдлик “Куллиёт”нинг 1-жилди – “Девон” да 16 та маснавий киритилган. Уларни ҳажм жиҳатидан 2 турга бўлиш мумкин:

1. Қисқа ҳажмли маснавийлар. Улар 2 дан 8 байтгacha бўлган 6 та асар;
2. Йирик ҳажмли маснавийлар. 17 дан 73 байтгacha бўлган 10 та асарни қамраган.

Уларнинг жами 387 байт, 774 мисрадан иборат. Шоир асарларининг турли нашрларидағи маснавийлар сони ва ҳажми турлича. Улар 2 байтдан 104 байтгача кўринишда учрайди. Баъзиларида, биз фойдаланган янги нашрда 2 ёки 3 га бўлиб берилган маснавийлар яхлит ҳолда келтирилганлигини кузатдик. Мазмунидан келиб чиқиб, янги нашрда тўғри йўл тутилган деган холосага келдик.

Сабоҳат Азимжонова ва Азиз Қаюмовлар нашрга тайёрлаган 3 жилдликнинг 1-жилдида ўринлашган “Девон” да 5 та маснавий мавжуд. Сўнгги нашр – “Куллиёт”да эса айни маснавийлар 8 та асар сифатида тақдим этилган. 2004 йилда Шафиқа Ёрқин томонидан Афғонистон нашрига такмила (қўшимча) чоп этилди. Мазкур нусхада Бобурнинг бир нечта илмга номаълум маснавийлари илк бор ўзбекистонлик китобхонлар ҳукмига ҳавола қилинган. Демак, кузатишларимиз кўрсатадики, шоир маснавийларининг сони, ҳажми ва мазмун-моҳияти борасида бир тўхтамга келиш учун маҳсус ва атрофлича тадқиқотлар тақозо этилади.

Шоир маснавийлари шеърий мактублар тарзида турли мавзуларда яратилган. Улар, ошиқона, дидактик, автобиографик, ирфоний характерга эга. 1965 йилдаги нашрда 5 та маснавий бўлиб, уларнинг 3 таси ошиқона, 2 таси дидактик йўналишда. Ошиқона характердаги маснавийларда муҳаббат, соғинч, ишқ ва унинг моҳиятини англаш масалалари ифодаланади. Уларда муаллиф ўз кўнгил дардларини, армонларини, фикр ва мушоҳадаларини баён этади. Мисралар қатида Бобурнинг шахс, инсон сифатидаги қиёфаси ёрқин акс этган. Унда шоирнинг вафо, садоқат, меҳр-муҳаббат ва соҳир туйғуларга тўла кўнгил жарангларига яқинлашамиз.

“Куллиёт”да ҳам 6 та маснавий ошиқона йўналишда. Жумладан, 13-маснавий 19 байтдан иборат. Шоир маҳорати туфайли асарда ишқ ва ошиқликнинг моҳиятини сўзнинг ҳар бир ҳарфидан келиб чиқиб, 3 сўз – жами 9 сўз билан ўзига хос тарзда изоҳлаб беради:

*Кўр сурати ишқим, бор уч ҳарф,
Уч ҳарфдор вале ҳар уч ҳарф.*

*Мажмуи ҳуруф тўққуз ўлгай,
Ҳар ҳарфда бир ажаб сўз ўлгай [Бобур, 2021, 561].*

Муаллиф шеърда ҳақиқий ошиқ сифатларини белгилаб беради. Унинг талқинида ишқ сўзининг ҳар бир ҳарфидан уч сўз ўсиб чиқади. Бу сўзларни талқин этиш орқали ижодкор ишқнинг асл моҳиятини кашф қилишга ҳаракат қиласди: Биринчи ҳарф эски ўзбек ёзуидаги “айн”дир. “Айн”нинг биринчи ҳарфи “алиф”ни “айб” сўзи билан боғлайди. Яъни ишқ айбдан, камчиликдан холи. У ўз соҳибини шундай бир юксакликка кўтарадики, бутун моддийликдан, нафсу ҳавас исканжасидан мосуволик даражасига етишади:

*“Айн”и, яъники айб қилма,
Бал, айб қилурни кўзга илма [Бобур, 2021, 561].*

Иккинчи ҳарф “Ё”. Уни “йифи” сўзи билан боғлайди. Чунки ишқ йўлидаги ошиқ кўз ёши воситасида кўнглини поклайди. Кўз ёши инсоннинг илохий қудрат олдидаги ожизлик белгиси бўлиб, кибрдан тозалайди. Ошиқ ёр раҳм этса ҳам, жавр этса ҳам шашқатор ёшлар билан жавоб қайтаради:

*“Ё”си, яъни йигидур тавр,
Гар ёр тараҳҳум этса ё жавр [Бобур, 2021, 561].*

Учинчи ҳарф “нун”. Буни шоир “нанг” сўзи билан боғлайди. Унинг луғавий маъноси уят, ор демакдир. Кўринадики, ошиқ учун фақат ишқ туйғуси бор. Ҳар қандай ҳолга тушса-да, ишқдан воз кечмайди, ўз аҳволидан уялмайди. У бутун борлиқни унутиб, ишқ билангина қайта тирилмоғи лозим. Шундагина у ҳақиқий ошиқ бўлиб, мақсад манзилига ета олади. Шоирнинг “Нун” ҳарфига эътиборни тортишида мантиқ бор. Чунки ошиқнинг қадди ишқнинг муҳташам юкидан “нун” каби эгилганлигига ҳам ишора этилмоқда:

*“Нун”и буки нанг бўлмагай ҳеч,
Ҳар нечаки ранг бўлмагай ҳеч [Бобур, 2021, 561].*

Ишқ сўзининг иккинчи ҳарфи “шин”. Унинг уч ҳарфини ҳам ижодкор уч сўз билан изоҳлайди. Ҳар бир ҳарфнинг

замиридан ишқ моҳиятини изоҳловчи маъноларни кашф этади. Бу билан шоир ўзининг бетакрор маҳорат соҳиби эканлигини, сўзга бетакрор муносабатини исботлайди:

“Шин” шавқдуурүр шиори ошиқ,
Онсиз киши иши ори ошиқ.
“Ё”: ёд берур ягона бўлмоқ,
Оlam аро бенишиона бўлмоқ.
“Нун”и буки, бу ишинг ниҳон тут,
Дам урма-ю ишқ ишида қон ют [Бобур, 2021, 562-63].

Кўринадики, шоир ишқнинг даражасини босқичма-босқич ёритиб боради. Демак, шавқقا чулғанган ошиққина маҳбуб билан ягоналикка кўтарилади. Бу йўлда юксалиб бенишон, яъни маҳв бўлади. Сўнгги байтда ҳақиқий ошиққа хос яна бир хислатни, яъни англаган ҳақиқатларини пинҳон тутмоқ талабини ўқувчи диққатига ҳавола этади.

Ишқ таркибидаги учинчи ҳарф “қоф”дир. Шоир унинг моҳиятини ҳам уч сўз билан ёритиб беради: Қавл (сўз), озор, фоний. Мазкур композициядан кўринадики, ишқ сўзи билан фонийлик ўртасида фақат “озорлар” мавжуд. Ишқ олиб борувчи манзил фонийликдир. Ишққа гирифтор ошиқ ўзлигидан фоний бўлиб, маҳбуба васлига етгунча фақат озор, изтиробу риёзат чекишга маҳкум. У шундагина асл мақсадига мұяссар бўлади. Фонийлик мақомига эришади:

“Қоф”и буки, қавлунгга дуруст ўл,
Ишқ ишида суст бўлма, руст⁵ ўл.
Айтай “алиф”ини сенга, эй ёр,
Озор бу ишида чеккил, озор.
Бил охир ижумла ҳарфи “фо”ни,
Бул охир ишида ишқ фоний [Бобур, 2021, 563].

Кўринганидек, маснавийда шоир ишқ талқинига ўзига хос ёндашади. Юқорида эсланган 9 сўз билан унинг барча қилмишию моҳиятини очиб беришга эришади. Ва шундай якуний хulosага келади:

---

⁵ Руст-собитқадам.

*Ким бўлса бу васфларга мавсуф⁶,
Ул ошиқи комил, ўзгалар – юф [Бобур, 2021, 563].*

Демак, шоир фикрича, мазкур босқичларни матонат билан босиб ўта олган, фақат сўзни эмас, балки замиридаги ҳар бир ҳарфнинг моҳиятини англаған соликкина комил ошиқ мақомига кўтарилиш бахтига мушарраф бўлади. Аммо шу ўринда муаллиф ишқ борасидаги фикрларини давом этказиб, бир рисолага сиққулик маъноларни ойдинлаштира олган. Камтарлик билан, ишқ моҳияти ҳақидаги фикрлар шу билан чекланмаслиги, у жуда кенг масала эканлигини таъкидлаб, унинг турлари кўп ва ранг-баранглигига тўхталади:

*Лекин бу демонки, ишқ бирдур,
Бу васфлар ичра мунҳасир⁷ дур.
Сен демаки, ишқ ушибу ўқдур,
Ишқ анвоъи, бил асру чўқдур [Бобур, 2021, 563].*

Демак, кўринадики, шоир ишқ талқинига ўзига хос, бошқалардан фарқланувчи усулда ёндашади. Ўзи танлаган йўл билан унинг моҳиятини аниқ изоҳлаб беради.

Бобур шоир сифатида ўта самимий, туйғулари табиий ижодкордир. Бунинг боиси у ўз юрагидан ўтказмаган ҳолатни қаламга олмайди. Жумладан, мазкур шеърни ҳам ёзар экан, асар бошида ўзининг ишққа мубталолиги, бутун дунёни унутиб, ишқ билан уйғоқлигини тасвирлайди:

*Хуши ул кунларки, ошиқ эрдим,
Ишқ аҳли била мувофиқ эрдим.
Ҳар не деса, ишқдин дер эрдим,
Ҳар ғам эса ишқдин ер эрдим.
Кўнглумда, кўзумда ишқ эди, ишқ,
Шеъримда, сўзумда ишқ эди, ишқ [Бобур, 2021, 559].*

Маснавийда самимий туйғулар, теранлик билан музайян фикрлар бадиий санъатлар воситасида гўзал шаклда ифодаланади. Жумладан, шоир қуидаги байтда ишқ сўзининг

⁶ Мавсуф-сифатланган.

⁷ Мунҳасир-қолипда, доирада қолмоқ.

сўнгги ҳарфи “қоф”даги “фо” ҳақида сўзлар экан, тажнис санъатидан фойдаланиб, бетакрор гўзаллик яратади:

*Бил охир ижумла ҳарфи “фо”ни:
Бул охир ишик – фоний[Бобур, 2021, 563].*

Эски ўзбек ёзувида биринчи мисрадаги ““фо”ни” ва иккинчи мисрадаги “фоний” сўзлари шаклан бир хил ёзилади. Шоир бундан усталик билан фойдаланади. Ҳақиқий ишқнинг сўнгги манзили фонийлик эканлигини маҳорат билан ўқувчига етказади.

“Куллиёт”даги 14-маснавий 7 байтдан иборат. У автобиографик характерга эга. Бобурнинг тифиз, масъулиятли сultonлик мақомидан чарчаб, оддий инсон сифатида содда ҳаётни соғиниб ёзган бир шеър. У ўз орзусини санъаткорона тасвирлайди. Маҳоратининг ноёб қирраси бўлган воқеабандлик усулида ҳаётий, аниқ манзарани яратади. Уни ўқиган китобхон кўз ўнгига шоир истаги реал намоён бўлади:

*Эй хуши улким, бори элдин ёшурун,
Биз иков бўлсагу бир гўшаю тун.
Дафу чангею рубобе бўлса,
Маю нуқлею кабобе бўлса.
“Дараи нур” майин нўши этсак,
Ғами ҳижронни фаромўши этсак [Бобур, 2021, 565].*

Лирик қаҳрамон ҳаётнинг машаққату изтиробларидан шундай безганки, у бутун дунёни унутиб, кўнгли истаган кишиси билан тун қаърига бекинишни, чўмиб кетишни хоҳлайди. Унинг бундан мақсади кенг маънодаги “ғаму ҳижронни фаромуш этмоқ”дир.

Бобур сўз танлашда ноёб маҳоратга эга. Бу фазилати шу ўринда ҳам яққол намоён бўлган. Яъни “ғами ҳижрон” жумласи замирида ижодкорнинг бутун кечмиши, тақдири, қисмати, армонлари ўз ифодасини топган. Шоир бир рубоийсида “Ким кўрди дуреки, анда дарё бўлғай”, деб ўз сўзи замирида дарё тўлқинлари каби маъно мавжлари мужассамлиги ҳақида сўзлаган эди. Биз мазкур мисрада шоир фикрининг амалдаги исботини кўрамиз. Унинг кўнглини армонларга тўлдирган тақдирнинг шафқатсиз ўйинларининг зарбаларини ҳис қиласиз.

Бобур шеъриятида топиб айтилган ҳар бир сўз ботинида ҳаракатдаги, тирик ҳаёт жўш уришининг гувоҳи бўламиз. У асарларида сўзларни уйғотган, уларга бобурана ҳаёт бағишлаган шоир сифатида бетакрор маҳоратини намоён эта олган.

15-маснавий ҳам Бобур руҳиятининг бизга қоронғу жабҳаларини ёритишга хизмат қилади. У 43 байт, 86 мисрадан иборат катта ҳажмли маснавийлардан. Асар тўрт қисм – ҳамд, наът, асосий қисм ва хотимадан иборат. Ҳамд 9 байт, наът 4 байт, асосий қисм 28 байт ва хотима 2 байтдан ташкил топган. Асар Бобур ҳаётининг сўнгги – 1526-1528 йиллар оралиғида яратилгани сезилади (Бу борада шеърнинг ўзида ишоралар бор. “Мубайян” асаридан кейин яратилгани эътироф этилган). Ундаги руҳият манзаралари, маълум маънода, 14-маснавийдаги кечинмаларга мутаносиб. Уни тўлдиришга, янада ойдинлаштиришга, ўқувчини ижодкор кечинмалари билан яқиндан таништиришга хизмат қилади.

Ҳамд ва наът анъанавий услубда яратилган. Асосий қисмда шоирнинг аниқ мақсади баён этилади. У дунё ишларидан воз кечиб, тариқат йўлига киришни ният қилгани ҳакида сўзлайди:

*...Ки қилгаймен албатта дарвешлик,
Тариқат йўлида вафокешилик.
Жаҳон ишларин жумла тарқ этгамен,
Кетар вақтга беасар кетгамен [Бобур, 2021, 570-71].*

Шоир тариқат йўлини танлашига боис – 3 та сабабни кўрсатади: 1-сабаб: Жаҳонда жуда кўб мاشаққатлар чеккани, қилган яхшиликлари ўрнига ёмонликлар кўргани, “жонидан ўзга ёру вафодор тополмагани”дан дунё лаззатларидан воз кечмоқликни ният қилиши; 2-сабаб: Олдида турган душманни, катта жангни енгандан сўнг салтанат ишларидан воз кечиши режалаштириши; 3-сабаб: Ҳаётнинг барча яхшиликларию ёмонликларини кўргани, барча лаззату тундликлар мазасини чекиб, ками қолмаганига ишонч ҳосил қилиши. Кўринадики, мазкур шеър Ҳиндистонни қўлга киритиш арафасида ёзилган. Чунки унда бутун ҳаётий машаққатларини эслайди. Ҳаётда яхшиликларни ҳам, ёмонликларни ҳам етарли даражада кўрганини хотирлайди. Улкан жанг олдида тургани, зафар

қозонганда Оллоҳ йўлини танлаш ниятида эканлиги таъкидланади. Ҳатто, май ичишдан воз кечиш истагигача тилга олади:

*Не давлат қолибтурки, мен кўрмадим,
Не шират қолибтурки, мен сурмадим.
Басе айшу кўб шурби май қилмишам,
Бори орзуларни тай қилмишам.
Аларни борини кўрмишам, билмишам,
Буларни борин топмишам, қилмишам...*

[Бобур, 2021, 575].

Хотимада Оллоҳга муножот этиб, шариатда қодир, тариқатда собир қилишни илтижо этади:

*Тааллук алойик била қолмади,
Ишим бу халойик била қолмади.
Шариат шишида мени қодир эт,
Тариқат йўлида мени собир эт.
Айирғил мени жумла ҳамроҳдин,
Юзумни эвур мосиваллоҳдин [Бобур, 2021, 577].*

Дидактик йўналишдаги 2 маснавийда, шоирнинг ўз эътирофига кўра, “Мубайян” асарида ифодаланган фикр-фояларнинг давом эттирилганлиги, такомиллаштирилганлиги тасдиқланади:

*Дегасен мўътакиду маъмулум,
Равишу тавру сулуку йўлум.
Бордур андоқки, аён айлабмен,
Мен “Мубайян”да баён айлабмен [Бобур, 2021, 535].*

Улар комил инсон йўлига ҳидоят, инсоннинг нафсоний ҳавасларни енгиб, ўзлигини топишга даъват, дунёнинг омонат ва ғаниматлигидан огоҳлантириш, ғафлатдан сақланиш, ҳаётнинг эзгу йўлларидан яшаб ўтишга интилиш каби умумбашарий аҳамиятга эга ғоялар талқинига багишлиланади. Улар, мазмунан, шоир умрининг сўнгги йилларида яратилган. Чунки унда умрнинг, ҳаётнинг мазмuni, яшашдан мақсад муаммолари талқин этилади. Ўз хатоларини англашга уриниш,

улардан муҳим ва умуминсоний хulosалар чиқаришга ҳаракат сезилиб турди. Маснавий сабога мурожаат усулида ёзилган. Кўнглидаги барча англанган ҳақиқатларни аҳли дилга етказишини сўрайди. Унда ўз ҳаётидан чиқарган сабоқларни ўз яқинларига, ўқувчиларига баён этади. Асар хотимасида ўзи учун муҳим, барчага ибрат бўлгулик хulosалар чиқарди:

*Гўшу ҳушумни сўзунг сори қил,
Жону кўнглумни ўзунг сори қил!
Ғамларинг бирла овут кўнглумни!
Маърифат бирла ёрут кўнглумни!
Кўйма Бобурни бу ҳолат бирла!
Они ўлтурма батолат бирла! [Бобур, 2021, 543].*

Шоир девонининг 1965 йилги нашрида келтирилган сўнгги маснавийда Ҳумоюн Мирзога ва бошқа ўғилларига, ўз ўқувчиларига мурожаат, уларни ҳушёрликка чақириш, нафс кирдикорларидан огоҳлантириш, ўзлигини ўз вақтида англаш, ғафлатдан сақланиш каби масалаларга эътиборни қаратади. Асар аччик ҳаётий тажрибалардан келиб чиқсан хulosалар сифатида дунёга келган. Уларда биз Бобурнинг машаққатли ва мураккаб ҳаёт тарзи, унинг изтироблари, афсус-надомат ва армонлари ифодасини кўрамиз. Шоир ўзининг аччик тақдиридан келиб чиқиб келажак авлодга сабоқ беришни мақсад қилади.

Кўринадики, маснавийлар шеърий мактуб шаклида яратилган бўлса-да, Бобурнинг шахсий ёзишмалари, номалари доирасида қолиб кетмайди. Ундаги донишмандона айтилган фикрлар шоир замонасидагина эмас, балки бизнинг замонамиз учун ҳам муҳим. Асарда илгари сурилган ҳалоллик, меҳроқибат, аҳиллик, иймон, эътиқод мустаҳкамлиги каби ғоялар, ўз давридагидек, бугун учун ҳам ғоят долзарб. Шу боис мазкур маснавийлар чуқур тадқиқ этишни, ўқиб-ўрганишни тақозо этади.

Маснавийлар шоирнинг ҳаётий ва адабий йўлини белгилашимизда ҳам муҳим. У ўз ҳолати, равишу сулуки ҳақида сўзлар экан, сабога-елга мурожаат қилиб шундай дейди:

*Хотирим сахлар эсанг кел қўпгил,
Бу сўзумни эшишт, эй ел, қўпгил.
Аҳли дил оллида суръат била ет,
Санга ҳарнеки десам сен арз эт.
Мушкилим оллида тақрир этгил,
Ҳолатим шарҳини бир-бир этгил.
Дегасен муътақиду маъмулум,
Равишу тавру сулуку йўлум [Бобур, 2021, 535].*

Юқоридаги мисраларда шоир мазкур маснавийни яратишдан мақсади ва сабабларини баён этади. Асар орқали ўз эътиқоди, орзу-истаги, юриш-туриши, одату йўллари, ўзининг қиёфаси, ботиний олами, кўнгил дунёси билан ўқувчини таништиришни ният қиласди.

Бир кеча хотирим мушавваши эди,

Кўзда сув, кўнглум ичра оташ эди, - деб бошланувчи маснавий энг йирик – 73 байтдан иборат. Бобур девонидаги кичик маснавийлар, асосан, сабога мурожаат тарзида яратилган. Аммо мазкур асарда бошқаларидан фарқли равища даҳрга мурожаат этилиб, шоир ўзининг тақдирни ва қисмати борасида уни сўроққа тутади. Бу ўринда Бобур кўнглидан кечираётган изтироб, афсус, армон ва ғуурни ўқувчи тасаввурида намоён этар экан, туйғуларни ифодалаш маҳоратининг юксаклиги яққол кўринади. Айниқса, сўздаги маъно нозикликларини, қатламларини турлича, ўзига хос оҳангларда жилолантиради. Мисралар қатидан самимий ва чукур кечинмалар тасвирини ўқувчи кўнглига аниқ ва таъсирли етказадиган ифодалар жарангни эшистилади:

Гар мен ўлтургуликмен, ўлтургил,

Йўқ эса сўргулук эсам, сўргил[Бобур, 2021, 509].

Мазкур байтда қўлланган биргина “ўлтургил” ва “сўргил” сўзлари воситасида шоирнинг бутун бошли тақдирни, айни лаҳзалардаги ички изтироблар түғёнини ҳис эта оламиз. Дарду аламларнинг кулминацион нуқтага етганлигини сезамиз. Адид бекорга ё жонимни ол, ё ҳолимни сўра, дея даҳрга мурожаат

этмаяпти. Чунки у оламдаги барча аламларни кўрди. Сабр косаси тўлди:

*Дер эдим: “Эй вафоси йўқ золим,
Зулмдин етти ўлгали ҳолим.
Зулмдин ўзга ишини билмайсен,
Мени мискинга раҳм қилмайсен” [Бобур, 2021, 509].*

Бобур шеъриятида тазод ва тарди акс санъатининг ўзгача ўрни бор. Қисматидаги чигал муаммоларни тасвирилашда шоир мазкур санъатлардан усталик билан фойдаланади. Баъзан сахифалаб ёзилган матнларда ифодалаб бўлмайдиган кечинмалар тасвирини икки мисрадаёқ айни санъатлар ёрдамида ўқувчига етказиб беришга эришади. Бу шоирнинг ҳар бир сўз моҳияти ҳақида чуқур фикрлашидан, асарларида қўлланаётган сўзлардаги барча маъно сарҳадларининг шоир эътиборида бўлишидан далолатdir:

*Ҳар нечун тавр қил, бу жавр этма,
Ҳар нечун жавр қил, бу тавр этма [Бобур, 2021, 511].*

Шоир даҳрга мурожаат қилиб, ҳар қандай йўл қил, аммо бундай зулм этма; ҳар қандай зулм эт, аммо бундай йўл билан эмас, дея илтижо этмоқда. Юзаки қараганда, сўзлар гўё оҳангдорлик ва қофия талаби билан жимжимадорлик касб этгандек. Аммо чуқурроқ қарасак, мазкур жилолар заминида дардли кечинмалар, шоирнинг ботиний олам сарҳадларини ёритишига қаратилган улкан нияти ва маҳорати мавжудлигини ҳис қиласиз. Жавр (азият, ситам, зулм...) ва тавр (тарз, йўсин, усул, равиш...) сўзларининг тарди акс (тескари такрор) асосида қўлланилиши шоир фикрларига кенг қамров бағишлиайди. Ўқувчи кўз ўнгida унинг тақдиди билан боғлиқ бутун бошли тарих намоён бўлишига асос яратади. Ҳаёт мураккаб. Яшаш қийин. Бобурнинг пешанасига ёзилган ҳижрон, айрилиқ изтироблари, саргардонлик аламлари уни янада азоблироқ этади. Юқоридаги байтда Бобур юрагидаги худди ана шу туйғуларни назарда тутганлигини зийрак ўқувчи дарров англайди. Бундай аниқликдаги кенг қамровли тасвир, албатта, сўзларни жилолантириш орқали амалга оширилади.

Бобур маснавийда ўзининг бошидан кечирган ҳодисалардан туйган кечинмаларни бир-бир ибрат сифатида санаб ўтади. Сўнг авлодларига, нафақат авлодлари, бутун башариятга сабоқ беради:

*Даҳрға не вафодуру не раҳм,
Даҳр кўп бевафодуру бераҳм.
Йўқтуур мөхри ҳеч ишига аниңг,
Эътиmod этма ҳеч ишига аниңг.
Гоҳ куфр аҳлини мусаллат этар,
Аҳли диннинг ишини мунҳам этар.
Гоҳ бир қулни подшоҳ қилур,
Шоҳни бандада гоҳ-гоҳ қилур.
Гоҳ жсоҳилни сарбаланд айлар,
Гоҳ оқилни пойбанд айлар.
Жону кўнглида жуз жаҳолат йўқ,
Ҳеч ишида аниңг адолат йўқ.
Не вафо қилганини билса бўлур,
Не жафосига сабр қилса бўлур... [Бобур, 2021, 515-17].*

Шу тахлит шоир дунёга баҳо беради, ўз хулосаларини баён этади. Дунёning суратини чизиб беради. Шоир фикрича дунё ишларида адолат йўқ. Шундай экан, нега унга - бир бевафога кўнгил бериш керак. Нега дунёга, унинг жимжимадор жилваларига ошуфта бўлмоқ лозим. Уни деб кўнгил қўчаларини унумтоқ, унда адашмоқ керак. Нега эзгулик, яхшилик, одиллик, саховат, меҳр, оқибатдан йироқлашмоқ лозим. Шу ўринда шоир айтмоқчи бўлган фикрининг кулминациясига етиб келади. Фалоний, дея ўқувчига мурожаат этиб, уни тўғри йўлга даъват этади. Шоирнинг маснавийни ёзишдан мақсади ҳам худди шу – замондошларини ҳидоятга бошлишдан иборат эди. Шоир дунёда яшашдан мақсадни юксак белгилайди. Ҳаёт қисқа, кўз очиб юмгунча, сувдек оқиб кетар экан, уни ғанимат билмоқ лозимлигидан огоҳлантиради. Хўш, ғанимат билмоқнинг ўзи нима? Қандай йўл тутмоқ керак? Бу борада Бобур донишманларча сабоқ беради. Шоир сабоқларининг аҳамияти шундаки, у завол топмас маънога эга. Бугунги замонамиз учун ҳам зарур ва муҳимдир:

*К-эй фалони, бу не разолаттур,
Не жаҳолаттуру не ҳолаттур?
Неча дунё гамидин этмаклик,
Кўп сўз онинг учун эшиитмаклик.
Арзимас ғам емакка бу дунё,
Бал отин ҳам демакка бу дунё.
Тамаъ узгил бу эски дунёдин,
Хотирингдин чиқар бу дун ёдин.
Давлат учун кўнгулни зор этма,
Иzzат учун ўзунгни хор этма.
Кўз очиюб боқкуча сафо йўқ анга,
Кўз юмуб очкуча бақо йўқ анга... [Бобур, 2021, 519-21].*

Инсонни тубанлаштирувчи, уни нурдан, эзгуликдан узоқлаштирувчи нарса бу – нафсдир. Шоир уни инсонни ҳамиша таъкиб этувчи душманга менгзайди:

*Нафс душмандуур яқин билгил,
Дўстум, бу сўзумни чин билгил.
Душманедур, агарчи ўтру эмас,
Лек бир лаҳза сендин айру эмас.
Гарчи зоҳирда тўғридиндур нафс,
Жамъинг уйида ўғридиндур нафс.
Бурногилар сўзини назар қилгил,
Уйнинг ўғрисидин ҳазар қилгил [Бобур, 2021, 521-23].*

Шоир кейинги байтларда “нафс тавсанини ром қил ўзунгга”, дея авлодларини нафсни енгишга, уни мағлуб этиш баробарида ўзлигини топишга даъват этади.

Шоир ўз умрини сарҳисоб этар экан, унинг ҳаёти фақат ғурбатдангина иборат бўлмаганини таъкидлаб, мاشақкатлар билан бир қаторда ҳаётидан қониқиши ва мамнунлик ҳам изхор этади. Отаси қўрмаган давру давронларни сурганини таъкидлайди:

*Ота тахтида фориғ ўлтурдим,
Бил, отам қўрмаганни мен қўрдим [Бобур, 2021, 513].*

Бобур мазкур маснавийда гўёки, ўз умрини тафтиш этади. Ўз хатоларини сарҳисоб этиб, фарзандлари ва авлодларига, замондошларига сабоқ берувчи йўриқнома яратади:

*Бу не умру бу не балолиғдур,
Бу не тавру не юз қаролиғдур.
Йүқтуур ҳеч эътимод санга,
Тенгридин йўқмудур умид санга?
Ёвалиғ бирла умрум ўтти нетай,
Қай сорига бу умр бирла кетай?
Умр гафлатда ўткариб борасен,
Эй йигит, воқиф ўл қариб борасен.
Ҳақ таоло нега яратти сени,
Одамийлар сонига қатти сени.
Ким ўзунг бирла фикр қилгайсен,
Гафлат уйқусидин ойилгайсен [Бобур, 2021, 525-27].*

Мазкур маснавий юқорида эслаганимиздек, мазмун тақозосидан кўринадики, Бобурнинг ўғлидан мактуб олиши ва ундан мамнунлиги таъсирида яратилган. Асар сўнгида бунга алоҳида ишора этилади:

*Номани манга равон айлабсен,
Жони йўқ жиссимиға жон айлабсен.
Кўрубон номани ўздин бордим,
Ўқубон сўзини сўздин бордим...
Борча мазмуни аниңг хўб эрди,
Бори лафзи даги марғуб эрди... [Бобур, 2021, 529-31].*

Асарда Бобур кўнглидаги соғинч, хавотир, умидворлик туйғулари яққол сезилиб туради. У бошидан ўтган мاشаққатларни, ўғилларига сабоқ бўлсин, дея бир-бир эслайди. Мактубни фарзандларига насиҳат, огоҳлантириш услубида яқунлайди:

*Ҳар не кўнглумда эди мен дедим,
Эмди сендин будурур умидим.
Меҳрнинг расмини унумтағайсен,
Бевафолик йўлинни туттағайсен.
Бурногидек мени ёд этгайсен,
Хотири хастани шод этгайсен.
Ғайри ихлосу дуо бирла салом,
Не дейин ўзга, сўзум бўлди тамом [Бобур, 2021, 533].*

Мактубларда инсоннинг ботиний олами ёрқинроқ намоён бўлади. Шу сабабли ҳам, Бобур маснавийлари унинг шахсини, инсон ва ижодкор, ота ва султон сифатидаги қиёфасини мукаммал тасаввур қилишимизда муҳим ўрин тутади. Уларда бошқа асарларига сифмаган кўнгил дардлари ўз ифодасини топган. Унинг дунё моҳияти ҳақидаги фалсафий қарашлари, одам ва олам муносабатлари борасидаги донишмандона хulosалари баён этилган.

“Куллиёт”да 16 та маснавий берилган. Аммо уларнинг барчасини якунланган, мустақил асар сифатида қабул қилиш мумкинми, деган масала мунозаралидир. Улар қўшимча изланишлар, таҳлилларга муҳтож. Жумладан, “Куллиёт”да 12-маснавий сифатида 2 та 2 байтдан ва 1та 7 байтдан иборат маснавий келтирилади. Аммо бизнингча, 2 та 4 мисралик шеърни қитъа жанрига мансуб деб ҳисоблаш лозим. Чунки унда чуқур фалсафий, ҳаётий ҳикматнинг ва 4 мисра ҳажмида тугалланган муҳим фикрнинг ифодаланиши шундай хulosага келишимизга асос беради. Иккала тўртлик мавзусининг мустақиллиги ҳам фикримизни тасдиқлайди (556-57-б.). 7 байтли 3-шеърни ҳам мазмун тугаллиги, ҳаётий ҳикмат ифодаланганидан келиб чиқиб қитъа, ёки қайсиadir асардан олинган ҳамд, муножот дейиш ҳам мумкин. Чунки у Тангрига мурожаат тарзида ёзилган ва шеър бошланмаси эканлиги сезилиб туради.

8 байтдан иборат 11-маснавий ҳам бирор асарнинг “Кириш” қисмидек тасаввур уйғотади. Унда, дастлаб 12 мақом, кейин эса шашмақом (олти мақом) ҳақида сўзланади. Аммо мазкур шеърда мақомларнинг фақатгина номлари саналади, холос. Батафсил шарҳ мавжуд эмас. Бу ҳолат унинг тугалланмаган, бирор асарнинг бошланма қисми ҳам бўлиши мумкин деган хulosага келишимизга сабаб бўлади. Аникроқ айтсан, унинг мазмуни Бобурнинг “Мусиқа илми” рисоласидан олинган ёки унинг парчаси бўлиши мумкин, деган тахминий фикрга келишимизга асос беради. Аммо буни ишончли, қатъий илмий маълумот сифатида тасдиқлаш учун маҳсус тадқиқот олиб бориш тақозо этилади. 10-маснавийда ҳам худди шундай чалалик ва узуқлик сезилади. Унга нисбатан ҳам бирор

маснавийнинг айрим парчалари эмасмикин деган шубҳа пайдо бўлади. Албатта, маснавийлар билан боғлиқ бундай иккиланиш ва шубҳаларни бартараф этиш учун уларни турли хусусиятларга кўра, жиддий тадқиқ этиш талаб этилади.

“Куллиёт”даги сўнгги – 16-маснавий ҳам қисқа ҳажмли. 4 байт – 8 мисрадан иборат бўлиб, сабога мурожаат усулида ёзилган. Унда табиат тасвири моҳирона чизиб берилади. Сабо, ел ташхис санъати воситасида жонлантирилади. Хабарчи образида моддийлаштирилади. У ҳаётий, табиий, реал тарзда тасвирланади. Айниқса, 2-байт қофия ва радиф ёрдамида шоирнинг бетакрор маҳоратини намоён эта олган:

*Не келиб тунду не нохуши кетасен,
Не димогимни менинг хуик этасен.
Боруингда не сўзумга кирасен,
Келасен тунду кўзумга кирасен [Бобур, 2021, 577].*

Аммо мазкур маснавий ҳам ҳажман қисқа. Мазмуни сабога мурожаат, унинг табиатини ёритиш. Назаримизда, унда ҳам мазмунан тугалланмаганлик сезилади. Демак, мазкур асарни ҳам қўшимча изланишларни тақозо қилувчи асарлар сирасига киритишимиз мумкин. Кўринадики, “Куллиёт”даги 4 та – 10, 11, 12, 16-маснавийлар масаласи мунозарали. Бу ҳолат шоир маснавийларининг маҳсус ва жиддий ўрганилиши долзарб эканлигини кўрсатади. Адабиётшунослик, албатта, бунга эътибор қаратади.

Кузатишларимиздан кўринадики, таҳлилга тортилган мазкур шеърий мактублар шоир ижодида маснавий жанрининг ўрнини белгилашимизда муҳимдир. Маснавийнинг шеърият мулкида “васеъ майдон” эканлигини чуқур ҳис қилган Бобур, унда сўз баҳридаги улкан ва мустаҳкам кема янглиғ сокин ва ишонч билан сузиб боради. Атрофга тип-тиник дурлар каби жилоланувчи нодир ва донишмандона фикр инжуларини улашади. Бу инжулар замирида эса дарёлар мавжланиб, тўлқин уриб, инсониятни мафтун этади.

Шоир ғазалларида бадиий маҳорат

Шеър – изтироб маҳсули. У шоирнинг, халқнинг, миллатнинг, ватаннинг дарди демакдир. Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеъриятини кузатиб, бу фикрнинг нечоғли ҳақиқат эканлигини ҳис этамиз. Чунки Бобур шеърияти дардли шеърият. Шоир қаламга олаётган дард шахсий туйғуларга ўхшаб туюлади. Аммо у бирор ўқувчига бегона эмас. Туйғуни шу даражада аниқ ва таъсирли, умумбашарий мақомда ифодалаш шоирнинг улкан маҳорати маҳсулидир. Бу рост туйғуларни самимий куйлаш ва миллат руҳини, дардини чукур англаш истеъоди билан чамбарчас боғлик.

Шоирнинг ватани – она тилидир. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўзининг чин ҳаётини сўзда яшаган шоирлардан. Унинг юрагида Ватан туйғуси она тили билан муштараклик касб этади. Бу ҳолатни шоирнинг ўзи ҳам эътироф этган:

*Ҳар вақтки, кўргасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб, англагайсен ўзумни [Бобур, 1965, 188].*

Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеъриятида ўқувчи кўнглини титратувчи, уни соҳир туйғуларнинг сарҳадсиз уммонларига етакловчи нола бор. У, аввало, шоирнинг инсон билан табиатни мутаносибликда кўриши, идрок қилиши натижасида пайдо бўлади. Чуқур мазмунли паралелизмларни кўллаш санъати Бобур услугуга хос хусусиятлардан биридир. У инсон билан табиатни параллел, ёнма-ён тасвирлайди. Уларни бир-биридан айро тасаввур қилолмайди. Инсон ҳолатлари, кечинмаларига мутаносибликни табиатда, табиат ҳодисалари ва кўринишларини инсон сурати ва сийратида кўради:

*То узилди кўнглум ул ой қаддидин афсурда⁸дур,
Ким, узулгай гунча гулнинг шохидин пажмурдадур
[Бобур, 1965, 112].*

⁸ Афсурда- Сўлиган, сўлғин, руҳсизланган. Бобур девонида мазкур сўз хато тарзда “афсундадур” шаклида келтирилган. Афсун – сехр, авраш, найранг, макр, фириб маъноларини билдиради. Байтдаги қофия ҳам афсурдадур сўзини тақозо этиб турибди. Қаранг: [Бобур, 1965, 112].

Ёрдан айрилган күнгил – бутогидан узилган ғунча. Мазкур қиёснинг ўзи бизга кўп кечинмалар ҳақида сўзлайди. Шохдан узилган ғунчанинг ҳаёти тугайди, сўлади. Демак, унга тириклиқ, ҳаёт бериб турган манба, унинг жони бу – бутоклари. Буни ўқувчи осонгина тасаввур қила олади. Шу сабабли, шоир ёрдан айрилган күнгил ҳолатини табиатдаги айни ҳолат билан муқоясалайди. Бу қиёс лирик қаҳрамон руҳий ҳолатини тасвиrlашда ҳам, ҳис қилишда ҳам ноёб очқич вазифасини ўтаган.

Кўнгилнинг ғунчага қиёсланишининг ўзидан қанча маъно уқиши мумкин. Шоир унинг қизиллигини, юмуқлигини назарда тутиш орқали сиқилган, дардchan кўнгил ҳолатини ифодалаган. Кўнгил – ғунча, ой – гул, қад – шох параллеллиги ҳам маънодан холи эмас. Бобур шеърларида қофия танлаш санъатининг ўзи алоҳида ўрганишни тақозо этади. Жумладан, мазкур байтда ҳам унинг бу борадаги маҳорати яққол кўринган. “Афсурда” ва “пажмурда” сўzlари – синонимлар. Шакли ҳар хил бўлса-да, иккаласи ҳам “сўлган, сўлғин” каби яқин маъноларни беради. Аммо шеърда улардаги нозик маъно сарҳадлари ҳам инобатга олинади. Ғунчанинг қуриганда эзилиб кетиши унга нисбатан “пажмурда”, яъни “эзгинлик” маъно хусусиятига эга сўзнинг қўлланишига асос бўлади. Бу ғунча ва кўнгил ҳолатидаги мутаносибликка ҳамда айричаликка урғу беришга имкон яратади.

Шоир табиат манзараларини асарларини зийнатлаш мақсадидагина келтирмайди. Уларнинг замирига чукур психологик таҳлилни сингдиради. Бу эса Бобур лирик қаҳрамони характерини очишда муҳим ашё вазифасини бажаради. Жумладан, куйида келтирилган байтлар таҳлилида буни кузатишимиш мумкин:

*Менинг кўнглумки гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоги не имкондур*
[Бобур, 1965, 121].

Ёки:

*Ғунчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмагай,
Ғам била бутган кўнгул гулгашиб ила очилмагай*
[Бобур, 1965, 69].

Бобурнинг бутун умр ватан соғинчи туфайли куюниб, ёниб яшаганлиги шеърларида яққол ифодаланган. Ғунча – айрилиқдаги ошиқ кайфиятини, руҳиятини ифодаловчи тимсол. Унинг гул бўлиб очилиши шодлик барқ уриб турган юзга монанддир. Бобур лирик қаҳрамони кўнгли эса ғунчадек юмуқ. Нега? Чунки ғунчанинг гул-гул очилиши учун ёруғлик, нур керак. Ватан ва у билан боғлиқ хотиралар инсонга қуёш каби ҳаёт бағишлайди. Уни яшашга умидлантиради. Юртдан айрилган инсон кўнгли соғинчдан сўла бошлийди. Ранги сарғайиб, умри хазон каби таназзулга юз тутади. Ғазал қаҳрамони кўнгли, худди ана шу, унга ёруғлик баҳш этувчи Ватан исмли қуёшдан мосуво.

Шоир фақат сўзлар билан эмас, балки тимсоллар билан фикрлайди. Бу эса туйғулар манзарасини рангинроқ ифодалаш имконини яратади. “Ғунча”нинг юмуқлиги, қизиллиги сўз замирига сингдирилган дард тилсимларини англашга кўмак беради. Бобурнинг ноёб истеъоди айни образни кўллашида намоён бўлади. Юзаки қараганимизда, Ғунча мумтоз адабиётимизда кўлланиб келинаётган, ўқувчига таниш, анъанавий образ. Аммо унинг аҳамиятини ва янгилигини юзага чиқарган асос бу иккинчи мисрада келтирилаётган, Бобургагина хос, унинг кўнгил дардларига ҳамоҳанг ғам кўламини ўқувчига бутун бўй-басти билан етказиб бераётган фикрдадир:

Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондур.

Ёки:

Ғам била бутган кўнгул гулгашт ила очилмағай.

Мазкур фикрлар келтирилиши билан, шоир ҳис этаётган қайғуни ўқувчи ўз қалбига ҳам кўчганини сезади. Бу сўзнинг қудрати ва шоирнинг уни қўллаш маҳорати билан чамбарчас боғлиқ.

Бобур ғазаллари пухта ишланган занжирга, мустаҳкам ва мунаққаш қурилган меъморий обидалар иморатига ўхшайди. Бу обидаларни маҳсус мутолаа чоғидагина зиёрат этмайсиз. Яъни уларни кўргандагина эсламайсиз, балки табиат манзаралари, ҳаётнинг қувонч ва ташвишлари Бобур ғазалларини тез-тез ёдлаб туришга ундаиди:

*Хазон япроғи янглиғ гул юзинг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чеҳрайи зардим...
[Бобур, 1965, 82].*

Ёник дард билан куйманаётган хазон япроқлари тийра кўнглингизга шуур шуъласини солади. Кўнгил каъбаси ёришади. Хазон фасли билан Бобур ғазалининг маҳзун кайфияти руҳингизда ажиб уйғунлик уйғотади. Ишқ қисматидаги чигаллик чеҳраларга номувофиқлик нурини соглан: маҳбуб юзи ҳаёт гупуриб турган қизил қондек лоларанг – ҳабиб чеҳраси ўлим соя согани сингари заъфарон. Лирик қаҳрамон шу ишқ билан ўртанади. Шоир хазон япроғининг маҳзун тақдирида ўз қисмати ифодасини кўради.

Бобур шеърда сўз қўллашга катта масъулият билан ёндашади. Ҳар бир сўзга чуқур маъно юклайди. Ушбу байтдаги биргина “хазон япроғи янглиғ” ташбеҳининг заминида қанча теранлик мужассам. Япроқ баҳордан олисда – кузда, уни қўмсаб, соғиниб сарғаяди. Унинг илдизи дараҳтда. Дараҳтдан узилдими, тамом. Қовжирайди. Япроқлиги унутилади. Бу бизга инсон тақдирини қанчалар эслатадиган ҳолат. Ғазалдаги “лоларух” – ёр ва унга мурожаат кўп маънода. Шулардан бирини ватан ва унга нидо деб тушунамиз. Ғазални биз шоирнинг она Ватани – Мовароуннаҳр билан боғлиқ армонлари, соғинчлари ифодаси сифатида тушунишга ҳаракат қиласиз.

Ватан туйғуси, унга муҳаббат инсон кўнглига равшанлик бериб турувчи ноёб мўжизадир. Ундан айро тушган инсон тақдири хазон япроғи қисмати янглиғ фожиадир. Бобурнинг маҳорати шундаки, шу биргина ўхшатиш воситасида бутун бошли бир тақдир тадрижини, кечмишини ифодалашга эришган.

Адиб асарларини ўқир эканмиз, дунёқараши, олам ҳақидаги фалсафий мушоҳадалари билан танишиб, унинг ботиний оламига кириб борамиз, юксак тафаккур сарҳадларига яқинлаша бошлаймиз. Чунки Бобур айтар сўзи билан амали бир ижодкорлардан. Унинг ҳаёти, фаолияти ва фалсафий ўй-фикрлари билан танишиб, фақат ижодкор эмас, балки инсон сифатида ҳам нақадар мард, ҳалол, жасурлиги билан ноёб ва буюк инсон эканлигига амин бўламиз. У маҳрумиятнинг аччик

шаробини ҳам, ғолибликнинг мағур тарабини ҳам татиган инсон. Буларнинг ҳаммасини ҳалоллик билан, ор-номус билан қарши ола олган. Шоир қалбининг ана шундай ноёб туйғулари асарларида мустаҳкам муҳрланган. Асарларида яққол сезиладиган дард, изтироб ва армон нолалари ана шундай қарама-қарши кечинмалар маҳсули сифатида юзага чиқкан. Ҳалоллик, мардлик шоирнинг ҳаётий шиорига айланган. Замондошларининг ҳам худди шундай позицияда туриши истаги ва унинг ҳар доим ҳам ушалавермаслиги шоир дилини маҳзун этади. Асарлари бағрига чўли ироқ нолаларини сингдиради:

*Менинг кўнглумни ҳар дам оғритиб парвое қилмайсен,
Сен, эй бедард, найлайким, кўнгул дардини билмайсен*
[Бобур, 1965, 94].

Бобурнинг қўйидаги ғазали 5 байтдан иборат кичик ҳажмли асар. Аммо, унда шоирнинг маҳорати, услуби яққол кўринган. Ғазал ошиқона йўналишда. Унда ошиқ ва маъшуқа тимсоллари иштирок этади. Шоир дастлаб табиатдаги ноёб манзаралар муқоясасида маҳбуба ташқи қиёфасини тасвирлайди. Кейинги байтларда унинг феъл-авторига эътиборни қаратади. Нихоят, сўнгги байтларда маъшуқа гўзаллиги ва табиати туфайли юзага келган ошиқнинг руҳий ҳолати ўз ифодасини топади:

*Хатинг аро узоринг сабза ичида лола,
Ул чаими пурхуморинг лоладаги газола.
Барча парилар, эй жон, гирдингда зору ҳайрон,
Гўё эрур намоён ой теграсинда ҳола.
Мехру вафони агёр кўп кўрди сендин, эй ёр,
Жавру жафони бисёр қилдинг манга ҳавола.
Ҳажрингда, эй парирў, кўзумдин учти уйқу,
Ҳар кеча тонгга дегру ишиждур оҳу нола,
Юз сафҳасинда хатлар ёшдинки ҳар тараф бор,
Ишқингда Бобур айлар бу навъ юз рисола*
[Бобур, 1965, 35].

Шоир дастлабки байтда маъшуқанинг юз ила кўзига эътиборни тортади. Уларни тасвирлар экан, табиатдан гўзал манзарани топади ва уни мусаввир мўйқаламидан тоза чиқкан

суратдек тасаввуримизда намоён эта олади. Нафис майсалар узра очилган лола – маҳбубанинг эътиборни тортувчи майин тукли юзи. Лолазор ичра турган оху эса унинг хумор кўзлари. Юзни лолага, кўзни охуга ўхшатиш янгилик эмас. Аммо, Бобур шу анъанавийликни бирлаштириб, янги манзара яратади. Унинг маҳорати ҳам шунда. Лолазор ва ундаги оху қиёфаси ўқувчига манзарадан кўра кўпроқ сўзлайди. Уни тасаввур ва мушиҳада этишга ундейди. Аммо, шоир бу тасвир билан қаноатланмайди. Маълумки, маҳбуба юзини ойга қиёслаш мумтоз адабиётда анъана. Бобур бу ташбехни ҳам кенгайтиради. Ҳилол ва унинг атрофидаги ҳалқани маҳбуба гўзаллигидан ҳайратда, унинг жамолини томоша қилаётган парилар занжирига ўхшатади. Бу ҳам юқоридаги каби тасвирдаги муболагани кучайтиради. Уни янада жонлантиради.

Навбатдаги байтда маҳбуба қиёфасига унинг феъл-автори зидлантирилади. Бир кам дунё эканлиги унинг қилмишида ўз ифодасини топади. Чунки у ағёрга қанча меҳру вафо кўрсатса, ошиққа шунча жавру жафо ҳавола этади. Унинг табиатидаги зиддият, ўжарликни фош этишга шоир тазод – қаршилантириш санъатидан фойдаланади:

*Меҳру вафони ағёр кўп кўрди сендин, эй ёр,
Жавру жафони бисёр қилдинг манга ҳавола.*

Бобур шеъриятида тазод санъати фаол қўлланилган. Бу санъат лирик қаҳрамоннинг зиддиятли кечинмаларини ифодалаш учун қўл келади. Унинг юрагидаги ҳижрон, ғурбат, соғинч ва армон рангларини тасвирлашга хизмат қиласи. Зид туйғуларнинг параллел қўлланиши руҳий таҳлилни чуқурлаштиради.

Ниҳоят, сўнгги икки байтда ҳижрон азобида қолган, ёр ёди иштиёқида кўзидан уйқу қочиб, тонггача тўлғаниб чиқаётган ошиқнинг руҳий ҳолатлари ўз ифодасини топади. Ушбу ғазалда Бобурнинг руҳий манзараларни чуқур талқин этувчи шоир сифатидаги маҳоратини кузатамиз. У психологик таҳлилнинг теранлигига бадиий санъатлардан унумли ва ўринли фойдаланиш орқали эришган.

Сўнгги байтда шоир тажнис, ихом, китобат каби бир неча санъатларни қўллаган:

*Юз сафҳасинда хатлар ёшдинки ҳар тараф бор,
Ишқингда Бобур айлар бу навъ юз рисола.*

Байт бошида ва охирида ишлатилган “юз сафҳасинда” “юз рисола” яратиша ҳам бир ҳикмат кўрамиз. Шоир “юз” сўзи орқали тажнис санъатини қўллаган. “Хат” сўзи воситасида икки –ёзув ва хат (майин туклар) маъноларини назарда тутиб иҳом санъатини яратади. Юз сўзининг араб ёзувидаги шаклини (юз) эътиборга олиб, ундаги нуқталарни ёш томчилариға қиёслаб, китобат санъатини ҳам қўллади. Кўринадики, Бобур сўзларни қўллашда бор маҳоратини намоён эта олади. Ҳар бир сўзнинг турли маъно товланишларини назарда тутиб ишлатади.

Бобур ошиқона мавзудаги шеърларида факат ишқий кечинмалар–изтироблар, васл айёмидан шодумонликларни куйлаш билангина чекланмайди. Уларнинг замирига ҳаётий тажрибаларидан англаган, мураккаб қисмат зарбаларидан ҳис қилган фалсафаларни, хулосаларни ҳам сингдиради:

*Эй кўнгул, юзин кўриб зулфи паришонин согин,
Шоми ҳижрондин таваҳҳум айла васл айёмида*

[Бобур, 1965, 27].

Ҳаёт зиддиятларга тўла. Ўз тақдирида бунинг гувоҳи бўлган Бобур юқоридаги байтда қарама-қаршиликларга йўғирилган инсон умри саҳифаларини тазод санъати воситасида ёритишига ҳаракат қиласи. Шоир кўнгилга мурожаат этиб, дийдорга эришганда, юзни тўсувчи зулфни, висол айёмида эса ҳижрон тунини унутмасликни уқтиради. Бундан шоирнинг мақсади, биринчидан, бу икки – шодмонлик ва қайғу ҳолати ҳар дақиқада ўрин алмашиши мумкинлигини эслатиш бўлса, иккинчидан, масрур дамлар ғаниматлигини, уни қадрлашни англашга даъват, учинчидан эса, ҳар қандай вазиятда ҳам инсонни ўз мувозанатини сақлашга чорловдир. Бу каби чукур ҳаётий мулоҳазалар шоир шеъриятининг ижтимоий моҳиятини оширади.

“Бобурнома” тарихий асар бўлгани сабабли, унда Бобур сиймоси тарихий шахс сифатида намоён бўлади. У иштирок этган воқеалар ҳам, фикрлар кўлами ҳам, асосан, тарихийлик

нуқтайи назарида турати. Шундан келиб чиқиб, адабиётшунослар Бобур шеъриятига баҳо берганда ҳам, асосан, шоир ҳасби ҳоли билан боғлаш йўлидан боришган. Аслида эса, Бобур шеърларини кузатар эканмиз, лирик қаҳрамон табиати биз билгандан кўра мураккаброқ эканлигини кўрамиз. Шоирнинг фалсафий дунёқараши, олам ва одам моҳиятини англаш миқёси, ҳодиса ва моҳиятнинг алоқадорлик даражасига муносабати каби чукур масалалар шеъриятида ўз ифодасини топган. Бобурнинг ботиний олами, руҳий дунёси лирик қаҳрамон табиатида кўпроқ ойдинлашган.

Таъкидлаганимиздек, Бобур шеъриятида ишқ етакчи мавзу. Биз уни кўпроқ дунёвий йўналишда талқин этамиз. Аммо, тимсоллар оламини, уларнинг моҳиятини синчиклаб ўргансак, Бобур шеърлари фалсафийликдан, орифона ҳикматлардан йироқ эмаслигини англаймиз. Шеъриятида шундай ишоралар, рамзлар борки, уни чуқурроқ таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир:

*Оlam aҳli birla odamdin manga sensen garaz,
Зоти покинг бўлмаса, оламда одам бўлмасун*
[Бобур, 1965, 108].

Олти байтли ушбу ғазалда шоир илоҳий ишқ кечинмаларини тасвиrlашни назарда тутган. Маълумки, олам ва одамнинг мавжудлиги, бир-бирига муносабати илоҳий тажалли билан боғлиқ.

Уларнинг моҳиятини англаш комиллашиш, илоҳийлашиш билан баробар. Шу сабабли лирик қаҳрамоннинг асосий мақсади ҳам ана шу – асл моҳият. У моҳиятсиз ҳодисада мантиқ кўрмайди.

*Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шоду байрамлар,
Манга юзу қошиндин айру байрам ойида гамлар*
[Бобур, 1965, 109].

матласи билан бошланувчи ғазални ҳам шоир ҳасби ҳоли билан боғлиқ зоҳирий ва моҳияту ҳодиса муносабатларига алоқадор ботиний мазмунда англаш лозим. Адабиётшуносликда унинг ёр ва диёрдан айро ошиқ кечинмалари сифатидаги талқини маълум. Аммо, ғазални мутолаа этиб, унинг замирида рамзлар

воситасида илоҳий ошиқликка ҳам ишоралар борлигини кўрамиз:

*Мену ғам қунжсию оҳу физону аиқи хунолуд,
Не хушдур гўшаи холий, майи софию ҳамдамлар.*

Ғам, оҳ, ашқ, кимсасиз гўша, соф май билан ҳамдамлик ошиққа мушоҳада имконини яратади. “Мушоҳада эса ўз навбатида ғайб пардаларининг очилиб, илоҳий сирларнинг кашф этилишига йўл очади” [Комилов, 1998, 55].

Шундай руҳий ҳолат тасвиридан сўнг эса шоир “юз наврўзу байрамлардан” аъло “юзи наврўзию вasl ийди” ҳақида шавқ билан сўзлайди:

*Юзи наврўзию вasl ийдин, Бобур, ғанимат тут
Ки, мундин яхши бўлмас, бўлса юз наврўзу байрамлар.*

Имон – эътиқод кўнгил иши. У руҳий эҳтиёж маҳсули. Эътиқодни кўрсатмалар воситасида сингдириб бўлмайди. Буни яхши тушунган шоир зоҳид кўрсатмаларидан оғринади. Шахс эркини қадрлашни талаб қиласди:

*Агар муҳлисмен, ар муфсид вагар ошиқмен, ар обид,
Не ишинг бор сенинг, зоҳид, менингки ихтиёrim бор
[Бобур, 1965, 111].*

Шоир лирик қаҳрамони эътиқодни, тоат-ибодатни юзаки тушунмайди. Ботиний аъмол деб билади.

*Ибодат вақти бўлса ҳар неча меҳроб ўтрумда,
Қошин нақшин тасаввур қилмағунча ерга бош чолмон
[Бобур, 1965, 105].*

Лирик қаҳрамон ишқни тақво билан қиёслайди. Ҳақиқий ишққа гирифтор бўлган ошиқ ўзини, борлигини унутади. Фикри ёдини маҳбуба хаёли чулғайди. У жазба ҳолатига тушади. Шунинг учун ҳам ошиқ наздида, тақво ишқ билан муқоясаланганди, мажозий, малакавий восита бўлиб кўринади:

*Ишқ борида салоҳу тавбау тақво
Барчаси таҳқиқ бил мажоз кўрунди [Бобур, 1965, 56].*

Тасаввуф таълимоти бўйича, вужуд соликни асл муддаодан чалғитади. Шу сабабли ҳам, аввало, у шу ашаддий рақибни, улкан тўсиқни енгишга даъват этилади:

*Тан ҳижобин раъф қил гар ёр васлин истасанг,
Эй кўнгул, билким ародат ҳойил ушибу пардадур*
[Бобур, 1965, 112].

Тариқат мақомларининг энг юқори босқичи фанодир. Бу моҳияттан ўзликдан кечиб, ўзи билан тирилишдир. Яъни, бу босқичда солик вужудий интилишлардан фориғ бўлади. Фақат жамолга эҳтиёжгина қолади. Бутун нафсоний ғовларни енгиб ягона – илоҳий бирликка эришади. Бобурнинг юқоридаги байтида ана шу моҳиятга эътибор қаратиляпти. Бобур шеърларига хос мазманий теранлик боиси унинг сўзларни, бадиий тасвир воситаларини ва тимсолларни маҳорат билан қўллашидадир.

Тавсифий йўналишдаги ғазалларида Бобур маҳбуба қиёфасидаги гўзал ва жозиб ҳолатларни ифодалашда табиатдан жуда мутаносиб кўринишларни топа олади:

*Очилди зулфию хайлар намудор ўлди юзинда,
Гул узра чун бўлур пайдо кеча очилса шабнамлар*
[Бобур, 1965, 109].

Назаримизда, субҳидамда устида шудринглар олмосдек жилоланаётган чаман гуллар табиатдаги энг гўзал манзарадир. Бобур юқоридаги байтда маҳбубанинг юзида ёйиб тараған соchlарини йиғиши ҳолатини табиатнинг худди ана шу мафтункор лаҳзаларига қиёслайди. Тим қора соchlарнинг очилиб, тер босган юзларнинг кўриниши қоп-қора тун тарқаб тонгда шудринг тушган гулга қиёсланяпти. Бу бир қараганда, зоҳиран кўзга ташланадиган ўхшатиш. Аммо, шу ўринда Бобурнинг сўз танлаш ва қўллаш маҳоратини намоён этувчи яна бир хусусиятни сезиш қийин эмас. Шоир бу ноёб ташбеҳни қўллар экан, унда тилга олинаётган ҳар бир тимсолнинг ўз муқобилини ҳам ташбеҳлантириб қўллайди. Биринчи мисрада зулф, хай (тер), юз тимсолларига, иккинчи мисрадаги кеча, шабнам ва гул тимсоллари параллел қўйилади. Мумтоз адабиётда лафф ва

нашр деб аталувчи бу санъат шоирнинг тасвирий мақсадини мукаммал юзага чиқариш имконини беради.

Шоирнинг айрим ғазаллари бошдан охиригача маълум бир бадий санъат билан музайян битилганини кузатамиз. Жумладан, қуйидаги ғазал лафф ва нашр санъати билан яратилган. Бу санъат Бобур юрагидаги армонни аниқроқ ва таъсирлироқ шарҳлашга хизмат қилган:

*Кўнгулни зору мени хору танни тор этган,
Бири жафоу бири гурбату бири ҳижрон.
Тану кўнгул била кўз васлу нозу ҳусни учун
Бири харобу бири волау бири ҳайрон.
Тамоми умрида Бобурга уч сўз айтибдур,
Бири сўкунчу бири қаттиқу бири ёлгон*

[Бобур, 1965, 106].

Мумтоз адабиётда лафф ва нашр санъатининг кўплаб ноёб намуналарида дуч келамиз. Бобур ҳам шеъриятида ундан унумли фойдаланган. Мазкур ғазал шоирнинг сўз қўллаш, маъноларнинг чуқур тафаккур сарҳадларини назарда тутиб, оддий китобхон ҳис этиши қийин бўлган эҳтирослар, изтиробу дард тўлқинларини кўнгил призмасидан ўтказиб ифодалаш маҳорати нечоғли юксак эканлигидан далолат беради. Ғазал ўзи 5 байтдангина иборат. Ҳар бир лаффга муқобил келтирилган нашрда, яъни биргина сўзда бутун бошли ҳаёт, тақдир, қисмат қамровини мужассамлаштира олади.

Бобур шеърларида ихом, тажнис каби мураккаб санъатлардан ҳам маҳорат билан фойдаланган.

*Дўстлар, кўнглумдагин қабрим тошига ёзгасиз
Токи бирдек бўлгай ул ой ишқида ичим, тошим*

[Бобур, 1965, 83].

Ушбу байтда шоир “тош” сўзи орқали ҳам тажнис, ҳам ихом санъатини қўллаган. Иккинчи мисрадаги “тош”сўзи тош ва ташқари маъноларини ифодалаган. Бу санъатлар шоирга қисқа жумлаларда кенгроқ мазмунни ифодалаш имконини берган. Бундай мисолларни шоир девонидан кўплаб топиш мумкин.

Шоир шеърларида тазод, тарди акс санъатларидан ҳам унумли фойдаланади. Ҳаёт зиддиятлардан иборат. Ҳудди шу ҳолатни шоир бадиий санъатлар ёрдамида ноёб тасвиirlарда ифодалаб беради:

*Агарчи сенсизин сабр айламак, эй ёр, мушкилдур,
Сенинг бирла чиқишимоқлик дөзи бисёр мушкилдур.
Не осиг нолау фарёд хоболуд баҳтимдин,
Бу унлар бирла чун қилмоқ ани бедор мушкилдур.
Манга осондурур бўлса агар юз минг туман душман,
Вале бўлмоқ жаҳонда, эй кўнгул, беёр мушкилдур.
Висолинким тиларсен нозини хуши тортқил, Бобур,
Ки олам боғида топмоқ гули бехор мушкилдур*
[Бобур, 1965, 117].

Тазод санъати шоирга ҳаёт мураккаблиги, зиддияти ва муаммоларини тасвиirlаш воситаси вазифасини бажарган. Ўз умрини муаммолар қуршовида кечирган Бобурнинг, деярли, ҳар бир шеърида мазкур санъатга дуч келамиз:

*Бу янглиғ билсан эрди ҳажрнинг муҳлик қаро шомин,
Берурму эрдим ўлгунча илиқдин васл айёмин*
[Бобур, 1965, 102].

Ёки:

*Ғайрға неча вафо қилгайсен,
Жонима неча жафо қилгайсен* [Бобур, 1965, 95].

Бобур кўп машаққат чеккан бўлса-да, табиатини ҳаётсеварлик, қувноқлик тарк этмаганини кузатамиз:

*Жафоу жавр агар қилса, Бобуро, нетасен,
Не ихтиёр манга ҳарне қилса султондор*
[Бобур, 1965, 120].

Мазкур ғазалда маҳбуба, ошиқ, ишқ, ҳижрон муносабатлари қаламга олинган. Олдинги байtlарда шоир маҳбуба ҳусни жамолини васф этади. “Қошингга кўп бора олмон нетай ароликда, Ёшим, тишинг дуридин айру, баҳри Уммондур” дея ҳижрон изтиробларини тасвиirlайди. Асарнинг сўнгги байтида эса кўпқатламли маъно ифодаланади. Дастлаб, “Бобур, маҳбуба

сенга қанча жабру жафо қилса ҳам, не иложинг бор. Ахир у сен учун султондир. Султон нимани ихтиёр этса, ўшани амалга оширишга ҳаққи бор” деган бирламчи мазмунни уқамиз. Аммо байт замирида иккинчи ички, ҳазилнамо “агар Бобур қошингга кўп бора олмай жавру жафо қилаётган бўлса, эй ёр, нетасан. Бу жафоларни мен эмас, балки султон Бобур амалга оширяпти. Менда ихтиёр йўқ”, дея енгил юмор билан ифодаланган маъно борлигини ҳам англаймиз. Шу ўринда Бобур ўз табиатидаги шоҳлик ва султонлик феълига ишора қиласди. Кўнглини ишқ ошуфта этган шоирлик жунуни ва шоҳлик масъулиятини бирбира қарама-қарши қўяди. (Бир ғазалида табиатида жунун, ишқ, ва йигитлик қоришганлиги ҳақида ўзи ҳам сўзлайди: Не қилсам айлама, эй ёр, айбум менда, Жунуну ишқу йигитлик бори қотилмишлар...). Шоир шу биргина байтда қувлик билан айтилган фикр орқали ўз тақдири ва қисматининг мураккаб жиҳатига эътиборни тортади. Уни бутун умр изтиробга солган иложизлик туйғулари ва оғриқли кечинмаларини таъсирили ифодалаб беришга эришади.

Бобур чуқур тафаккур кўламига, кузатувчанлик салоҳиятига эга. Шу сабаб у асарларида ҳаммага маълум ҳолату ҳодисаларни кутилмаган образлар, ноёб хулосалар сифатида қўллай олади:

*Кўк вусмада ул ой қоши гўё хаёлдур,
Ё ой бошида кўкта кўрунган ҳилолдур.
Не навъ ўхшасун юзига офтобким,
Онинг заволи бордуру бу безаволдур.
Оғзию икки зулфу қади бўлмаса манга,
Райҳону сарву гунча кўрадин малолдур.
Ушиоқ оҳи елидин осийб тегмасун
Қаддингки, ҳусн богида нозик ниҳолдур.*

*Кўнглумга дард келгали ҳам бўлди қоматим,
Қаддим магарки дард ёқидағи долдор.
Гарчи вафоу меҳрни билмас менинг ойим,
Лекин жафоу жаврда соҳиб камолдор*

[Бобур, 1965, 119].

Китобат саъати ҳамиша шоир назарида туради. У фақат сўзлар эмас, балки ҳарфлар билан ҳам улкан фалсафаларга ишора қилиб кета олади:

*Заъфдин гўё менинг бу зор жисмим нолдур,
Ким анинг шарҳин демакта хома тили лолдур.*

Ёки:

*Заъфлиқ жисмим била бу нотавон кўнглум аро
Дард ёр эрканга ушибу эгма қаддим долдур*

[Бобур, 1965, 118].

Ёки:

*Танимға нечаким наззора қилсанг доғ кўргайсен,
Кўнгулда ҳар нечаким истасанг озор топқайсен*

[Бобур, 1965, 96].

Бобур бир сўзнинг турли маъно қирраларини асарнинг турли ўринларида қўллаб ўқувчи диққатини тортади:

*Соз айлаб бир нишотангез чанг, эй дилрабо,
Бенаво кўнглумни ғам чангидин озод айлагил.
Чангда ҳар кўк⁹ чолур ёринг чу йўқтур, Бобиро,
Ерга бош чолмоқ била ўзунгни муътод айлагил*

[Бобур, 1965, 76].

Китобхон шоир шеърларини ўқиб, тилимиздаги сўзларнинг маъно товланишлари нақадар серқирра эканлигини ҳис қиласди. Сўз жилолари орқали ифодаланаётган миллий ғуур, ифтихор туйғулари шоирнинг ватанпарварлиги, миллатпарварлиги сифатида намоён бўлади. У жисман ватандан йироқ бўлса-да, ўз сўзлари билан ўзига ватан яратади олган. Сўзларда она ватанининг чексиз далаю тоғларини, кўнгли тоза, самимий инсонлар меҳрининг иссиқ тафтини уйғота олган шоирдир.

---

⁹ Кўк – қайғу куйи, мотам оҳанги.

II БОБ. АНЬАНАЛАР БАГРИДА УЛҒАЙГАН ИСТЕЙДОД

Бобур – Навоий мактабининг улуғ давомчиси

Навоий улуғ мактаб яратган шоир. Ундан кейин яшаган барча ижодкорлар ана шу мактаб сабоғини олишган. Бу ҳолат, айниқса, XVI аср адабиётида яққол намоён бўлган. Биз кўпроқ Навоий шеърияти сабоқлари ҳақида гапирамиз. Аммо унинг достонлари, тазкиралари, илмий асарлари таъсири ҳам адабиёт тараққиётида муҳим ҳисобланади. Жумладан, 1566 йилда Ҳасанхожа Нисорий томонидан яратилган “Музаккири аҳбоб” тазкирасида муаллиф асарининг яратилишида Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”и ноёб манба вазифасини ўтаганини эътироф этади. Унинг таркиби (Муқаддима, 4 боб, хотима), тузилиши Нисорий тазкирасига асос бўлгани ҳақида муаллифнинг ўзи маълумот беради [Ҳасанхожа Нисорий, 1993, 12-13].

Ўзбек адабиёти тарихида достоннавислик тараққиётига ҳам Навоийнинг ҳиссаси бекиёс. “Хамса” таъсирида устоз шоирдан кейин юзлаб достонлар яратилгани маълум.

Алломанинг “Мезон ул-авзон” асари эса Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аruz risolasi” асарининг яратилишига асос бўлган. Ундан таъсирланган, илҳом олган. Бобур бу асари билан арузшуносликни яна бир поғона юксакка қўтарган. Уни тараққий эттирган. Ўзигача бўлган аruz назариясидаги айrim меъёрига етмаган жиҳатларни ислоҳ этишга ҳаракат қилган.

Бобур шеъриятда ҳам Навоийни ўзига устоз деб билган. У билан учрашишни орзулаган. Мактублар ёзишган. Ўзининг дастлабки шеърий машқларини унга жўнатган. 1500 йилда Самарқандда пайтида Навоийдан ҳам мактуб олгани ҳақида “Бобурнома”да хабар беради. Аммо, афсуски, 1501 йилда Навоий вафотидан кейин бу муносабат узилиб қолади. Бироқ Бобур бутун умр унинг шеъриягини ўзига дўст тутди. Унинг асарларидан ҳаётий сабоқлар, мушкул вазиятларни ечишда маслаҳатлар олиб яшади. Бобур “Бобурнома”да Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” девонидан ўз қўли билан “Сайланма” девон кўчиргани ҳақида маълумот беради. Бу эса шоирнинг энг

тушкун, мураккаб кунларида Навоий шеъриятидан мадад олганини кўрсатади. У Навоийни ўзига ғойибона устоз деб билган. Унинг адабий мактабида шоир сифатида чархланган, камолга етган.

Бобур шеъриятини кузатар эканмиз, кўп ўринларда Навоийнинг адабий таъсири изларини кўрамиз. Унинг ғазалларига боғланган назираларга дуч келамиз. Иккала шоирнинг бир-бирига яқин кўнгил кечинмаларининг, руҳият манзаралари тасвирининг гувоҳи бўламиз. Шеърият сирасорларини, бадиий ифодада ўзига хос услугуб яратиш синоатларини ундан ўргангандигини ҳис этамиз. Бобурнинг шоир сифатида камолотга эришишида Навоийнинг ўрни бекиёс эканлигига амин бўламиз.

Ҳазрат Навоийнинг Мукаммал асарлар тўплами 3-жилдида жойлашган “Ғаройиб ус-сигар” девонида “кўнглум” радифли 399-ғазал бор. Бобур шеъриятини кузатганимизда, бу ғазалнинг унинг ижодига беназир таъсири борлиги сезилади. Унинг девонидаги иккита –

“Ғунчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмағай,
Ғам била бутган кўнгул гулгашт ила очилмағай”

[Бобур, 1965, 69].

Ва:

“Менинг кўнглумки гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондур”

[Бобур, 1965, 121]

матлаъли бетакрор ғазаллари Навоийнинг юқорида эсланган ғазали таъсирида яратилгани аён кўринади. Тўғри, уларни назира ғазал дейиши учун айрим хусусиятлар етарли эмас. Жумладан, вазн нуқтаи назардан ёндашсак, Навоийнинг ғазали ҳазажи мусаммани мақтуъ, Бобурнинг ғазаллари эса ҳазажи мусаммани солим ва рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратилган. Уччала асар қофиялари ҳам фарқланувчи турлича сўзлардан ташкил топган. Назира талабига кўра эса вазн, қофия бир хил бўлиши лозим. Аммо уларни татаббуъ ғазаллар сифатида назардан ўтказишимиз мумкин. Уччала ғазалнинг маъно ва ифода шаклидаги яқинликдан кўз юмиб бўлмайди.

Зеро, Навоий ғазалининг қуида келтирилаётган байтларини лексик таркиби, маъно ва мазмун жиҳатидан қиёсласак, Бобур ғазаллари билан муштараклик кўзга ташланади:

Баҳор бўлдию гул майли қилмади кўнглум,
Очилди ғунчаву лекин очилмади кўнглум.
Юзунг хаёли ила вола эрдим андоқим,
Баҳор бўлдию гул майли қилмади кўнглум

[Алишер Навоий, 1988, 317].

Навоий байтлари баҳор келганининг хабари билан бошланади. Шоир ғазалида тазод санъати етакчилик қиласиди. Табиатдаги уйғониш билан лирик қаҳрамон руҳий ҳолати зидлантирилиб тасвирланади. Навоий ғазали бошдан охир кўнгил тасвирига бағишлиланган. Шоирнинг мақсади ўз кўнглига сафар этмоқ. Унинг руҳиятини англамоқ. Ҳар бир байтда кўнгилнинг турли ракурслардаги тасвири ифодаланган. Жумладан, бутун ғазал давомида чамандаги ғунча, ва гул билан маҳбубанинг юзию лаби зимдан қиёсланиб борилади. Навоий ғазали Бобур ғазалидан фарқли равишда тасаввуф таълимоти ғоялари билан боғлиқлиқда талқин этилгани сезилади. Асарда баҳор, ғунча, гул ва кўнгил тимсоллари мажмуида илоҳий ишқ моҳияти тажассум топади. Кўнгил баҳорий ҳаёт нашидасидан руҳланиши лозим эди. Аммо у унда ўз истагининг ижобатини кўрмади. Чунки солик кўнгли фақатгина илоҳий жамол жилвасидангина ёришиши мумкин. Табиат гўзалликлари ўткинчи. У ошиқни хушнуд этолмайди. Шу сабабли ҳам у маҳбуба оғзи хаёлида (ирфоний луғатларда оғиз, сўзлаш, табассум бу – илоҳий жамол рамзи, деб изоҳланади) ғунчалар оралаб, маҳв бўлади:

Гум ўлди боғда оғзинг хаёлидин, юз вах,
Ки, ғунчалар ора истаб топилмади кўнглум.

Боғдаги гул ҳам ошиқни масур этолмайди. Чунки унинг мақсади сўлмас гул қасдида. Шу сабабли у чаман гулларини кўзга илмайди:

Кўзумда жилва қилиб, кўнглум олмоқ истади гул,
Итинг изича ани кўзга илмади кўнглим.

Кўринадики, Навоийнинг ғазалига авом нуқтаи назари билан қараганда, анчайин оддийроқ бир ғазал каби таассурот қолдиради. Аммо шоирнинг асосий мақсади ғазалнинг ботинидаги маъно қатламида ифодаланган. Ундаги кўнгул дунё гўзалликларининг фонийлигини англайди. Шу сабабли ҳам унга кўнгил қўёлмайди. Уни назарига илмайди.

Ғазалнинг сўнгти икки байти чуқур ижтимоий-фалсафий маънога эга. Мақтадан олдинги биринчи байтда Навоийнинг замонаси билан боғлиқ, кўнгил изтиробларига сабабчи бўлган элнинг дарду ғамига ғунча тимсолини эслаш орқали ишора этиб кетилади. Бу ўринда шоирнинг лирик вазиятдан ижтимоий мазмунга кўча олиш маҳоратининг ноёб ифодасини кузатамиз:

Замоне гулбунида ғунчадекдур эл кўнгли,
Аларға шукрки боре қотилмади кўнглум.

Сўнгги байтда Навоий кўнгулнинг эгасига-да бўйнсунмайдиган саркаш табиатини кўрсатади. Чунки Навоий ғунчани хоҳляяпти, кўнгил эса маҳбуба оғзини. Лирик қаҳрамон оддий инсон сифатида табиат гўзалликларидан баҳра олиш тарафдори. Кўнгил эса илоҳийликка алоқадор. Шу сабабли у маҳбуба оғзининг (илоҳий васлнинг – ирфоний луғатларда шундай изоҳланади) ҳавасманди:

Навоий ғунча тилаб, кўнглум оғzin этти ҳавас,
Агарчи топмади, лекин ёнгилмади кўнглум.

Кўринадики, Навоий мазкур асарда инсон табиатини, илоҳий файзга алоқадор мураккаб жиҳатларини ноёб услубда тасвирлаб беришга эришади. Инсондаги жисм ва кўнгил муносабатини, уларнинг бир-бирига зид келувчи манфаатларини аниқ ва тушунарли ифодалайди. Асарда кўнгилнинг реал оламга ва илоҳий оламга алоқадор икки қутбли талқинини кузатамиз. Шу билан бирга 2-мисрада “Агарчи топмади, лекин ёнгилмади (яъни, янглишмоқ, адашмоқ, хато қилмоқ, сўздан қайтмоқ) кўнглум”, дея лирик қаҳрамон ниятидан қайтмаганлигини, эътиқоди, мақсади қатъий эканлиги таъкидланаётганлигининг гувоҳи бўламиз.

Бобур устози ғазалида ўзининг руҳиятига мутаносиб ифодалар, тасвирларга дуч келади. Улардан қаттиқ таъсирланади. Навоий фикрларини янада такомиллаштириш эҳтиёжи пайдо бўлади. Иккала шоир асарларида муштарак мазмун, мутаносиб ифодаларни кузатамиз. Аммо улар ўртасида тафовутлар ҳам етарли даражада мавжуд. Навоийнинг ғазали баҳор ва лирик қаҳрамон руҳий ҳолати ҳақида хабарнома тарзида яратилган. Аммо Бобур асаридаги чуқур дард, армон унинг таъсир кучини оширишга хизмат қиласи. Навоий ғазалида баҳор ҳақидаги хабар, Бобурда эса, кўнгул ғамгинлиги тасвири етакчилик қиласи:

“Менинг кўнглумки гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондур”

[Бобур, 1965, 121].

Кўринадики, асарда ижодкорнинг етакчи мақсади муҳим аҳамият касб этади. Унинг ўқувчи билан боғловчи адабий руҳини таъминлаб беради. Шу сабабли ҳам, Бобур лирик қаҳрамони дилидаги қайғу китобхон ҳамдардлигини уйғотади. Муштарак ҳиссиётлар натижасида асарнинг таъсирчанлиги юқори даражага кўтарилади. Лирик қаҳрамон табиати, руҳият манзаралари бутун теранлиги билан ёритиб берилади. Қуйидаги байтда Бобур янада ўзига хос йўл тутади:

Ғунчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмағай,
Ғам била бутган кўнгул гулгашт ила очилмағай

[Бобур, 1965, 69].

Байтда Бобур гўё Навоий билан мубоҳасага киришаётгандай туюлади. Навоий баҳор келдию кўнглим гул майли қилмади, дея оғринади. Кўнглидан норозилик баён этади. Бобур эса қатъий ҳукм эълон қиласи: лирик қаҳрамон кўнглининг гулзор майли этмаслиги табиий, ундан оғринишга сабаб йўқ. Чунки зуваласи ғам билан қорилган, қайғу билан қоришиб кетган кўнгил гулгашт билан асло очилмайди. Бобур лирик қаҳрамони табиатидаги қатъият, хулосанинг ҳукм тарзида баён этилиши унинг замиридаги дард кўламини теранлаштиради. Қайғу домидаги чорасизлик ва уни қисмат деб билиш туйғусини аниқ, таъсирли ифодалаб беришга хизмат қиласи.

Мазкур ғазалда Бобурнинг сўз танлашдаги ўзига хослиги ҳам намоён бўлади. Бу борадаги масъулият, сўз қўллашдаги сиқиқлик, мазмун ифодалашдаги кўламлилик фазилатлари ўз ифодасини топади. Жумладан, Навоий тўрт мисрада ифодалаган шеърий фикрни, юқорида кўринганидек, Бобур икки мисрада маромига етказиб баён этади. Бобур асарининг 2-байтида боғбонга мурожаат этилади:

Ранга-ранга гулларингни, боғбон, арз этмаким,
Таҳ-батаҳ қонлик кўнгул гул орзусин қилмағай.

Мазкур байтда Бобурнинг образ яратишдаги ноёб маҳоратини кўрамиз. Биринчи мисрада ошиқ боғбонга мурожаат этиб, турли-туман гулларни инкор қиласиди. Иккинчи мисрада бунинг сабабини кутилмаган тарзда изоҳлайди. Яъни кўнгул гулни орзу қилмайди. Балки унинг ўзи гулга айланади. Таҳ-батаҳ (қават-қават) қонлик кўнгул – қип-қизил, қават-қават шаклнинг ўзи гулни тасаввуримизда намоён этади.

Бобур ғазали қисқа ҳажмли, 5 байтдан иборат. Мақтаъ байтда ғазал мазмуни авж нуқтага кўтарилади. Уни биз кенг маънода тушунишимиз мумкин. Аввало, ёрдан айрилиқ маъносида, иккинчидан илохий мазҳардан йироқлашув, учинчидан эса, шоирнинг маҳзун тақдири кечмишидан келиб чиқиб, она юрт – ватандан жудолик маъноларида англаймиз. Мақтаъ ҳам Матладаги каби қатъият, ҳукм тарзидаги кескин холоса йўсинида яратилган. Айрилиқ ошуфта инсонни ғамга, кулфатга гирифтор этади. Бобур лирик қаҳрамони ана шу қайғу гирдобида ўртанган инсон. Шу сабабли ҳам у ўзи учун қатъий дастур яратади. Ҳаётий тажрибасидан келиб чиқувчи муҳим холосасини баён этади. Энди бошқа ҳеч қачон айрилмаслик борасида қатъий қарорга келади. Бу фақат шоирнинг ўзи учун чиқарилган холоса эмас, балки инсониятнинг кўзини очувчи сабоқ сифатидаги кескин ҳукмни англатади. Кўринадики, ғазалнинг матлаъсидаги баҳор, гулгашт билан боғлик кайфият байтма-байт ўсиб боради. Нихоят мақтага келганда, лирик қаҳрамон руҳий ҳолатининг энг юксак армони – ватан соғинчи билан чамбарчас боғланади. Бу боғланиш ғазалдаги дард кўламини янада кенгайтиради. Ўқувчини шоир туйгулари,

кечинмалари сарҳадларига янада яқинлаштиради. Соғинчга йўғрилган армон қўйларига бошлаб кетади. Мазкур ғазалда шоирнинг маҳорати асарнинг композициясидаёқ яққол намоён бўлади. Дастлабки байтларда лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолати тезис сифатида баён этилса, сўнгги байтларга борган сари, унинг сабаби очиб борилади. Мақтада эса, бош хулоса ва ҳукм эълон этилади:

Сендин айрилдим эса бўлди насибим хори ғам,
Сендин эй гул, эмди Бобур бир замон айрилмағай.

Шоир матлаъда қандай қатъийлик билан сўзлаган бўлса, мақтада ҳам худди шу журъатли ҳукм услубини сақлаб қолади. Унинг мазкур ғазалида намоён бўлган кечинмалар “Бобурнома” асарида, Андижонга бўла Самарқанддан чиқиб, ҳам Андижон, ҳам Самарқанддан, бироз сўнгра Мовароуннахрдан буткул айрилган пайтидаги туйғуларига ҳамоҳангдир. У ўқувчини шоирнинг олис тақдир кўчаларига етаклайди. Кўнглидаги армонлари билан яна бир бора учраштиради. Шоир дилидаги қайғуга муштарак туйғуларни уйғотади. Бобур шеъриятда армон ва дард суратини эмас, сийратини тасвирлашга эриша олган шоир. Китобхон мисралар қатида, гўё ўз ҳаётини қайта яшаётган армоннинг тирик нафасини ҳис этади. Мазкур ҳаёт йўли эса ўқувчи кўнглидан ўтади. Шу сабабли ҳам Бобур лирикаси самимий, табиий ва ҳаётий шеъриятдир.

Кўрганимиздек, Бобур Навоий ижод чашмасидан баҳраманд бўлган. Адабий мактабидан сабоқ олган. Кўп ижодий сиру синоатларни ундан ўрганган. Шунинг билан бир қаторда, Бобурнинг ўзи ҳам Ҳиндистонда улкан адабий муҳитга асос солади. Атрофига кўплаб ижодкорлар тўпланади. Она ютидаги ижодкорлар билан ҳам адабий алоқалар боғлайди. Мовароуннахр, Хурросондан анчагина ижод аҳли Бобурга суюниб, унинг саройидан макон тутади. Жумладан, Убайдий ижодини кузатсак, рақиб сулола вакили бўлса-да, унинг ижодида ҳам Бобур асарлари таъсирини сезамиз. Девонида “Яхшилиқ” радифли ғазали бор. У шоирнинг “Бори элга яхшилиқ қилғилки мундин яхши йўқ, Ким дегайлар даҳраро

қолди фалондин яхшилиқ” матлаъли ғазалининг бевосита таъсирида ёзилгани сезилиб туради.

Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккири аҳбоб” тазкирасида отаси Хожанинг Бобур билан адабий ва сиёсий алоқалари ҳақида маълумот берувчи далилларни учратамиз. Жумладан, Хожа 1528 йилда биринчи ўзбек элчилари орқали Ҳиндистонга, Бобурга ўзи ёзган “Кечалар” радифли ғазалини юборгани, уни Бобур мақтагани, ижобий фикрлар билдиргани ҳақида маълумотлар берилади.

Маснуъ – ғазалнинг ноёб тури

Захириддин Муҳаммад Бобур шеърияти борасида ўзбек адабиётшунослигида анчагина тадқиқотлар амалга оширилган. Унинг асарлари ҳали яна кўп қўламли илмий изланишларга манба бўла олади. Хусусан, адибнинг бадиий маҳорати масаласи чуқур изланишлар олиб боришни тақозо этади. Чунки унинг фикр ифодалаш услуби, бадиий санъатлардан фойдаланиши, сўзнинг чексиз маъно ҳудудларига кириб бориш тамойиллари ниҳоятда ўзига хос. У асарларини сайқал топтиришда турли йўллар қидириб топади. Анъанавий ифода воситаларининг кутилмаган, ноёб қирраларини кашф этади. Кўплаб ижодий тажрибаларни амалга оширади. Сўзлар ва санъатларнинг ранг-баранг товланиш ва жилоларини излаб топади.

XIV асрда яшаган Салмон Соважийнинг “Қасидайи маснуъ”си Шарқ мумтоз адабиётида ноёб асар турларидан ҳисобланади. Шу сабабли ҳам, кейинги давр шоирлари ундан таъсирангандар, унга эргашиб асарлар ёзишга ҳаракат қилганлар.

“Қасидайи маснуъ” ўнлаб санъатлар билан зийнатланган. Жумладан, унда Алишер Навоий ниҳоятда мушкул санъат дея эътироф этган мақлуби муставий санъати¹⁰нинг ҳам ноёб намунаси яратилади:

¹⁰ Қаранг: Алишер Навоий. МАТ. 13-том. Мажолис ун-нафоис. Т.: Фан, 1997. – 287.
“...мақлуби муставий санъатидаким, андин мушкулроқ санъат бўлмас, бу байт ул рисолада анинг хосса байтидурким:

Шаккар даҳано ғаме надоред,
Дайр о данийи муғона даркаш”.

*Нор резад рег рўзи ракши қалб
Аблақаш, гар зўр гирад зери рон.*

Мазкур санъат “... муайян мисра, жумла, байт ёки сўзни тескари томонидан ўқиса ҳам ўша сўз, сўз бирикмаси, мисра ёхуд байт ҳосил бўлади”, дея таърифланади [Ё. Исҳоқов, 2014, 72-73].

Ботир Валихўжаев Рашидиддин Ватвотнинг мумтоз адабиётшуносликка оид “Ҳадоик ус-сехр” асари ҳақида сўзлар экан, “...мақлуби муставий насрда мураккаб иборани, шеърда эса бир мисра ёки байтни ҳам ўнг ва ҳам чапдан бир хил ўқилиши мумкин қилиб тузиш санъатидир” [Б. Валихўжаев, 1993, 54], деб изоҳлайди. Юқоридаги байтни ҳам араб ёзуви асосида тескари томонидан ўқисак, худди ўша байтнинг ўзи келиб чиқади. Кўриниб турибдики, мазкур санъат лафзий санъатлар турига киради. Аммо, албатта, байтнинг ёки мисранинг маъно-мазмун жиҳатидан ҳам бойишига, мукаммаллашишига сабаб бўлади.

Таниқли адабиётшунос Ё.Исҳоқов маснуъ қасидалар ҳақида сўзлай туриб, Соважийдан кейинги асрларда бундай асарларни учратмаганлигини эътироф этади: “Биз кейинги асрлар адабиётида бундай қасида намунасини учратмадик” [Ё. Исҳоқов, 2014, 73-74]. Бу фикрда асос бор. Аммо Захириддин Муҳаммад Бобур девонига такмила сифатида чоп этилган мажмуада [Бобур, 2004] унинг бир ғазали киритилган ва у маснуъ деб номланган [Бобур, 1994, 68]. Қасида яратмаган бўлса-да, Бобур маснуъдаги санъатларни ғазал жанри орқали қайта жонлантиришга ҳаракат қиласи. Унинг “Маснуъ” ғазали бевосита “Қасидайи маснуъ” таъсирида яратилгани аниқ сезилиб туради. Унда қўлланган ноёб ва ўта мураккаб бадиий санъатларни шоир кичик ҳажмли ғазал жанрида қўллаб, ўзининг тақрорланмас истеъдод эгаси эканлигини исботлашга эришади.

Маснуъ – Навоий асарларининг изоҳли луғатида “яратилган; санъатли, безакли, ҳунар билан юзага келтирилган; санъаткорлик

Бу байт араб ёзувида тескарисига (иккинчи мисрадан бошлаб) ўқилса, яна шу байт ҳосил бўлади.

билан тузилган (шेър)” [Навоий асарлари лугати, 1972, 784], тарзида талқин этилса, “Сўз санъати сўзлиги”да “Маснуъ (ар. санъатли) – бошидан охиригача асосий санъатлар ишлатилган шеърий асар” [Ё.Исҳоқов, 2014], дея таъриф берилади. Бобурнинг “Маснуъ”си 10 байтдан иборат. У шоирнинг энг узун ғазали ҳисобланади. Чунки Бобур, асосан, 5-7 байтли, қисқа ҳажмли ғазаллар яратган. Бобурга қадар ўзбек адабиётида маснуъ шаклдаги ғазал учрамайди. Мумтоз меросимизда, асосан, катта ҳажмга эгалиги туфайли, маснуъ-қасидалар яратиш анъанаси мавжуд эди. Аммо улар ҳам саноқли ва ноёб ҳодиса ҳисобланган: “Ғазал ва бошқа кичик жанрлар ҳажми ўнлаб санъатларни ўзида қамраб ололмайди. Ҳажман чекланмаган қасида шакли ижодкорларга бу борада ўз маҳоратини синаб кўриш имкониятини беради. Салмон Соважийнинг “Қасидаи Маснуъ” асари ана шундай жанрнинг беназир тимсоли сифатида кенг шуҳрат қозонган” [Ё.Исҳоқов, 2014, 73-74].

Заҳириддин Мұхаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи” ва “Бобурнома” асарларидағи маълумотлардан кўринадики, у ўтмиш ўзбек ва форс-тожик адабиёти намуналаридан ҳам, замондошлари ижодидан ҳам тўла хабардор бўлган. Жумладан, Салмон Соважийнинг машхур “Қасидай маснуъ” асари ва ундаги нозик санъаткорлик услуби билан ҳам таниш бўлган. Бу ҳолат ижодида ранг-баранг бадиий санъатларни турфа шаклу вазиятларда қўллашга уринишида намоён бўлади.

Бобур мазкур ғазалда таносуб, ташбеҳи мўъкад, ташбеҳи мутлақ, лафф ва нашр, тарсеъ, тасбеъ, тафреъ, тазод, тажоҳули ориф, тарду акс каби ўндан ортиқ бадиий санъатлардан маҳорат билан фойдаланади.

Навоий ўз даврида яратилган Дарвеш Мансурнинг маснуъ қасидаси ҳақида сўзлай туриб, “Тарсеъ санъати покиза воқиъ бўлубтур”, дея баҳо беради. Бундан кўринадики, маснуъ асарларда мумтоз адабиётда қўлланган бадиий санъатлар мажмуи истефода этилиши билан бирга, бошдан оёқ алоҳида бир санъат етакчилик қиласи. Бобур ҳам мазкур ғазалида ўнлаб санъатларни қўллар экан, улардан тарду акс етакчилик мақомида турганининг гувоҳи бўламиз.

“Фунун ул-балоға” асарида бу санъатни муаллиф “Ал-радд в-ал-акс” деб номлайди. Унга қисқагина таъриф беріб, бир нечта мисол келтириш билан чекланади: “Бу ул бўлурким, аввалғи мисрани сўнгғи мисраъда бо сукуна қилурлар. М:

*Жону кўнгул марҳами лаъли лабинг ёдибур,
Лаъли лабинг ёдибур жону кўнгул марҳами”*

[Аҳмад Тарозий, 1996, 134].

Тарозий ўз байтидан ташқари яна икки шоир – Носир ва Гулшанийнинг ижодидан ҳам мисоллар келтиради.

Ё. Исҳоқов эса асарида тарду аксни мумтоз тарихий поэтикага доир бир қанча манбалардаги шарҳу изоҳларини қиёсан ўрганиб чиқади. Унинг номланишидаги, таърифларидағи турли-туманликка эътибор қаратади. Умар Родуёнийнинг (Х1 аср) “Таржимон ул-балоға” асарида тарду акснинг хусусияти ва турлари нисбатан батафсил изоҳланганини таъкидлайди: “Аксфорсийда “қайтмоқдир”. Байтдаги сўз ва ибораларни қайта келтирадилар, натижада охирида турган сўз олдинга ўтади. Ва буни акс деб атайдилар. Бу амал бутун байтда ёхуд бутун мисрада бўлиши мумкин. Агарда бу амал байт доирасида амалга оширилса уни **комил** деб атайдилар. Бордию мисрада бўлса, уни **маҳраж**, яъни **нотамом** ҳисоблайдилар. Буларнинг яхшироғи комилдир” [Ё. Исҳоқов, 2014, 214].

“Таржимон ул балоға” муаллифи тарду аксни моҳият нуқтаи назаридан яна икки турга - акси мутаҳодий (янги маъно ҳосил қилмовчи, фақат маънони кучайтирувчи акс такрор) ва акси мужрий (тескари такрорлаш натижасида янги маъно ҳосил қилувчи акс такрор) деб ажратади.

Ё.Исҳоқов, негадир, Атоуллоҳ Ҳусайнининг тарди акс борасидаги фикрларини эътиборга олмайди. Ундан фойдаланмайди. Аммо “Бадоеъ ус-саноеъ”да ҳам мазкур санъат муфассал шарҳлаб берилади.

“Бадоеъ ус-саноеъ”да келтирилган кўплаб мисоллар бизга Бобур маснуъ ғазалининг яратилиш тарихи ва мазмун, моҳияти борасида муҳим хуносаларга келишимизга асос беради. Бобур “Бадоеъ ус-саноеъ” асари билан таниш бўлган. Унда келтирилган мисоллар Бобурга илҳом манбаи вазифасини

бажарганлиги сезилиб турди. Хусусан, “Қасидайи маснуъ”даги тарду акс санъати намуналари кўрсатилган байтлар шоирга мазкур маснуъ-ғазални яратишига туртки бўлган, дейишимиз мумкин.

Хусайнин тарду аксни изоҳлай туриб, акснинг турлича кўринишларда учрашини таъкидлайди. У асарда тарду акснинг маъкус-и муставий деб номлаган мукаммал кўриниши, шакли ҳақида ҳам маълумот беради: “Акс ул тарзда ҳам бўлурким, агар охиридин бошлаб, сўзма-сўз асл қаломнинг тартибин тескари қилиб ўқулса, ўшул асл қалом ҳосил бўлур. Бу мақлуби муставий тариқидур, фарқи буким, мунда асл қаломнинг тартибининг акси сўз орасидадир, мақлуби муставийда эрса ҳарфлар орасидадур. Агар муни маъкус-и муставий деб атасалар, ҳақиқаттин узоқ бўлмағай” [A. Ҳусайнин, 1981].

Ҳусайнин тарду акснинг мазкур турига Соважийнинг машхур “Қасидайи маснуъ”сидан ҳам мисол келтиради. “Бадойиъ усанойиъ” муаллифи таъкидлаганидек, мақлуби муставийда қайтариш ҳарфлар билан амалга оширилади (муроди роз – зор дорам - шаклида). Маъкуси муставийда эса акс сўзлар билан ҳосил қилинади (Шоҳо назаре карди, карди назаре шоҳо - каби).

Захириддин Муҳаммад Бобур ижодида айрим ғазалларини бошидан охиригача маълум бир санъат асосида яратиш тажрибаси учрайди. Жумладан, девони таркибида лафф ва нашр санъати билан музайян битилган асарлар мавжуд. Маъкуси муставий санъати Бобурга қадар асарларнинг айрим мисраларида қўлланилиб келинган. Унинг ҳам шундай кўринишдаги асарлари мавжуд. Аммо шоир мазкур санъат турини тўлиқ, изчил, ғазалнинг бошидан охиригача қўллаганини ҳам ғазалларида кузатамиз.

Мазкур ғазал ошиқона йўналишда. Унда ошиқ ва маъшуқа образи етакчи ўринда турди. Асарни мазмун жиҳатидан икки қисмга ажратиш мумкин. Дастребки байтларда маҳбубанинг гўзаллиги, мафтункорлиги таърифу тавсиф этилади. Ғазалнинг иккинчи ярмида ошиқнинг руҳий ҳолати манзараси чизлган. Бунда тазод-зидлантириш воситасида чукур руҳий драматизм ёрқин ифодалаб берилади. Шоир асарда маъкуси муставий санъатини қўллаш билан жанр имкониятларини янада юксак

мақомга күтариади. Олдинги байтдаги сўзлар кейинги байтда изчил равиша тескари тарзда такрорланиб борилади. Бу шунчаки оддий такрорлаш эмас. Балки сўзларни қайта яратиш, улардаги турли маъно қирраларини олмос янглиф товлантиришдан иборатдир. Чунки сўзнинг ранг-баранг маъно жилоларидан фойдаланиш, уни турли ракурсларда товлантириш Бобур услугига хос хусусиятдир. Шоир бунда фақат сўзлар билан эмас, балки уларнинг жойлашиш тартибини, оҳанги ва вазнини ўзгартириш орқали ҳам маъно ифодалашга ҳаракат қиласиди:

*Бобур чу санга қулдор, назар қил анга зинҳор,
Топилмас яна бир қул онингдек санга, эй жон*

[Бобур, 2021, 422].

Мазкур байтнинг биринчи мисрасида шоирнинг мақсади маҳбуба эътиборини тортишга қаратилган. Иккинчи мисрада диққат ошиққа йўналтирилади. Унинг ғаниматлиги таъкидланади. Байт такорида эса ижодкорнинг нияти ўзгаради. Унингдек ошиқнинг топилмаслиги, ғаниматлиги биринчи ўринга кўтарилади. Эътибор ошиққа томон йўналади. Тартиб ўзгариши билан ундаги маъно оттенкаси, ҳис-туйғулар кечими ҳам ўзгаради. Биринчи байтда илтимос, илтижо, тушунтириш оҳанги сезилса, такрор байтда эса огоҳлантириш, пушаймонлигу афсус, надомат туйғуларини эслатиш кайфиятини ҳис этамиз. Биринчи байтда диққат маҳбубанинг назар солишига қаратилса, такрор байтда таъкид ошиққа йўналтирилади. Унинг мардлиги, меҳр-муҳаббатининг ноёблиги, ҳақиқий ошиқлиги, унинг қадрига етиш лозимлиги каби маънолар шоир томонидан маъкуси муставий санъати воситасида ифодалашга эришилади:

*Эй жон, санга онингдек бир қул яна топилмас,
Зинҳор, анга назар қил, қулдор санга чу Бобур.*

Бобур сўз маънолари билан бир қаторда туркий тил синтаксиси – гап қурилиши, грамматикаси қонуниятларидан ҳам шеърий тафаккур кўламини чуқурлаштириш мақсадида маҳорат билан фойдаланади. Сўзлар ўнгдан қўлланилаётганда, улардаги маъно юмшоқроқ, силлиқроқ туюлса, тескари келганда,

шиддатлироқ, кескинроқ тус олганининг, гап урғусининг ўзгарганининг гувоҳи бўламиз:

*Балодур манга ҳажринг, даводур манга васлинг,
Итобинг манга офат, ҳадисинг манга дармон.*

*Дармон манга ҳадисинг, офат манга итобинг,
Васлинг манга даводур, ҳажринг манга балодур.*

Тасбеъ—мисра охиридаги сўзнинг кейинги мисра бошида такрорланишини англатади. Шоир тарди акс билан бир қаторда, ҳар бир байтда тасбеъ санъатини ҳам қўллаб ғазалга мукаммал бадиий тароват баҳш этади:

*Тафаккур неча қилсам, топилмас сенинг мислинг,
Паридек сени кўрдум эмассен магар инсон.
Инсон магар эмассен, кўрдум сени паридек,
Мислинг сенинг топилмас қилсам неча тафаккур*
[Бобур, 2021, 422].

Ғазалда зеби матлаъ санъати ҳам қўлланилади. Биринчи байтда сўзлар а-а; иккинчи байтда б-б тарзида қофияланади. Асар сўнгигача қофия худди шу тартибда, ўнг байт биринчи байтга, тескари байт эса иккинчи байтга қофиядош бўлиб келади. Шоир байтлардаги маъно узвийлигини сақлаш билан бирга, ундаги сўзларнинг жойлашиш тартиби, қофияланиш услубини ҳам изчил назоратда сақлай олади. Бу фикр изчиллигини ва сўзлар тартиби билан ҳам асарнинг оригиналлигини таъминлашга хизмат қиласди.

Атоуллоҳ Ҳусайнин таъкидлашича, “Қасидай маснуъ”даги тарду акс сифатида келтирилган байт тавили мусаммани солим (фаувлун-мафоийлун-фаувлун-мафоийлун) вазнида ёзилган. Уни тескари қайтарганимизда вазни ўзгариб, музориъи ахраб (мафъувлу-фоъилотун-мафъувлу-фоъилон) вазнидаги байт ҳосил бўлади. Бобур ғазали ҳам айнан шу вазнларни сақлаган ҳолда яратилган.

Бу далиллар Бобур машҳур ўтмиш ва замондош ижодкорларнинг ижодий тажрибаларини пухта ўзлаштириб,

анъаналарини давом эттирганлигини, уларни бойитиб янги қирраларини кашф этган ижодкор эканлигини күрсатади.

Маснуъ газал

*Тишинг дур, лабинг – маржон, хадинг¹¹ – гул, хатинг – райхон
Юзунг – ҳур, сочинг – анбар, сўзунг – мул¹², менгинг – мийнон¹³.*

*Мийнон менгинг¹⁴, сўзунг – мул, анбар сочинг, юзунг – ҳур,
Райхон хатинг, хадинг – гул, маржон лабинг, тишинг – дур.
Тафохур¹⁵ кўзум, қўнглум қилурлар, магар, бордур¹⁶,
Кўзунгга кўнгул вола¹⁷, юзунгга кўзум ҳайрон.
Ҳайрон кўзум юзунгга, вола кўнгул кўзунгга,
Бордур, магар, қилурлар қўнглум, кўзум тафохур.
Тафаккур ичра қилсан топилмас сенинг мислинг,
Паридек сени кўрдум – эмассен, магар, инсон.
Инсон, магар, эмассен, кўрдум сени паридек,
Мислинг сенинг топилмас қилсан неча тафаккур.
Балодур манга ҳажринг, даводур манга васлинг,
Итобинг¹⁸ манга офат¹⁹, ҳадисинг²⁰ манга дармон,
Дармон манга ҳадисинг, офат манга итобинг,
Васлинг манга даводур, ҳажринг манга балодур.
Бобур чу санга қулдор, назар қил анга, зинҳор,
Топилмас яна бир қул онингдек санга, эй жон,
Эй жон, санга онингдек бир қул яна топилмас,
Зинҳор, анга назар қил, қулдор санга чу Бобур.*

¹¹ Хад-юз

¹² Мул-май, шароб

¹³ Мийно-май шишаси, шиша, кўкимтири рангли, сир, нақш

¹⁴ Менг-хол

¹⁵ Тафохур-фаҳрланиш

¹⁶ Бор-мева, ҳосил; борлик, -дир, ижозат, рухсат, изн;

¹⁷ Вола-мафтун, ҳайратда қолган.

¹⁸ Итоб-қаҳр-ғазаб, қийноқ

¹⁹ Офат-бало, мусибат

²⁰ Ҳадис-сўз

Ш БОБ. “БОБУРНОМА” – БОБУР МАҲОРАТИНИНГ НОЁБ ЖИЛОСИ

Дунё адабиётшунослигини мафтун этган асар

Захиридин Мухаммад Бобурнинг энг йирик ва машхур асари “Бобурнома”дир. У ўзбек адабиётидаги дастлабки насрый-мемуар, тарихий-илмий асардир. Муаллиф барча асарларининг ёзилиши, тарихи ҳақида маълумот беради. Аммо, “Бобурнома”нинг қачон ёзилгани ҳақида маълумот бермайди. Асадаги айрим чизгилар, далиллардан келиб чиқиб, у тахминан 1518-1519-йиллардан махсус асар сифатида ёзила бошланган деган хulosага келамиз. Аммо, унинг қораламалари, кундаликлар сифатидаги нусхаси мавриди билан ёзиб борилган.

Бобур ўз асарига “Бобурнома” деб ном бермаган. Уни “Вақоеъ” (Воқеалар) деб атаган. Бир рубоийсида ҳам буни эътироф этиб, асарининг қимматини таъкидлаб ўтган:

*Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Оlam элидин турфа ситамлар кўрдум,
Ҳар ким бу “Вақоеъ” ни ўқур, билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум*

[Бобур, 1965, 168].

Бу рубоийда Бобур “Бобурнома” ўз ҳаёт йўлини ёритувчи, замон ва аҳли замон – инсоният борасидаги фикр-ўйларини ифодаловчи кўзгу эканлигини таъкидлайди. Турли адабиётларда у “Воқеоти Бобурий”, “Тузуки Бобурий”, “Таворихи Бобурий”, “Бобурия”, “Бобурнома” каби номлар билан аталади.

Бобур ушбу асарини асосан “Вақоеъ” деб тилга олган. Фақат икки ўриндагина “Тарих” деб атаган. Қизи Гулбаданбегим “Хумоюннома” асарида ҳам уни “Вақоеъ”, “Воқеанома” деб эслайди. Аммо, “Бобурнома” нашрлари бундай номланмаган. Фақат XX асрнинг 40-йилларида Туркияда чоп этилган нусха “Вақоеъ” номи билан аталган [Gazi Zahiriddin Muhammad Babur, 1944-46]. 2002 йил Тошкентда чоп этилган энг сўнгги нашр ҳам “Бобурнома” номи билан чиқди [Бобур, 2002].

Назаримизда, бу хатони тузатиш, асарни ўз номи билан юритиш фурсати аллақачон етган. Асарни муаллифнинг ўзи номлаганидек “Вақоеъ” деб аташ ва нашр эттириш ўринлидир.

“Бобурнома” 1494-йил, отасининг Ахси қўргонида жардан қулаб вафот этиши ва Бобурнинг 12 ёшида Фарғона вилоятида подшоҳ бўлгани воқеаси тасвири билан бошланади. Ҳижрий 936 (милодий 1529) йил воқеалари тасвири билан якунланади. Аммо, ушбу йиллар оралиғидаги воқеалар тўлиқ эмас.

Йиллар оралиғида узилишлар кўзга ташланади. Шундан келиб чиқиб асарни 3 қисмга бўлиш мумкин:

1494-1509-йил воқеалари баёни;

1519-1520-йил воқеалари баёни;

1525-1529-йил воқеалари баёни;

“Бобурнома”ни француз тилига таржима қилган Паве де Куртейл, бундай узилишлар асл нусхада ҳам, форсча, инглизча таржимада ҳам мавжудлигини таъкидлайди. Бу эса илмда айrim муҳим ҳисобланмаган йиллар ва воқеаларни Бобур аслиятда умумлаштириб кетган, уларга алоҳида, маҳсус тўхталишни лозим топмаган, деган фикрнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

“Бобурнома”нинг 20 дан ортиқ қўлёзма нусхалари бор. Улар дунёнинг турли кутубхоналарида сақланади. Асарни 1857 йилда Қозонда Н.И. Илминский, 1905 йилда Лондонда А.С. Бевериж нашр эттиридилар. Ўзбекистонда дастлаб профессор Фитрат 1928 йилда асардан парчалар эълон қилди. “Бобурнома” 1948-1949 йилларда 2 жилдда нашр этилди. 1960, 1965, 1989-йилларда тузатилган нашри амалга оширилди. 1993 йил В.Текстон, 1995 йил япон олими Эйжи Мано эса 4 жилдда “Бобурнома”нинг танқидий матнини нашр этди. 2002 йил С.Ҳасанов томонидан тўлдирилган, мукаммаллаштирилган нусха чоп қилинди. 2007, 2008 йилларда олима Ш.Ёрқин Афғонистонда нашр эттириди.

“Бобурнома” XVI асрдаёқ турли тилларга таржима қилина бошланган. 1586 йил форс тилига, 1705 йил Витсен Голланд тилига, 1826 йил Ж. Лейден ва В.Ерскин инглиз тилига, 1871 йил Паве де Куртейл франвуз тилига, Михаил Салье русчага, XX асрда Рашид Рахмати Орат туркчага таржима қилдилар.

1995 йил Эйжи Мано япон тилига ўгириб, танқидий матнини чоп эттирди. 2002 йил асар Испан тилида ҳам янги ҳаёт бошлади. 2023 йилда эса Италиян тилига ўгирилди. “Бобурнома” 20 дан ортиқ хорижий тилларга таржима қилинганд. Жумладан, 4 марта инглиз, 3 марта француз, 4 марта форс, 1 марта немис тилига ўгирилган.

Жаҳон адабиётида “Бобурнома” асосида ўнлаб бадиий асарлар яратилган. Флора Анна Стилнинг “Бобурхон” (Париж, 1940), Фернард Гренарднинг “Бобур” (Париж, 1930), Ҳаролд Лембнинг “Бобур - йўлбарс” (Ню-Йорк, 1961) романлари, Вамбек Гасконининг “Бобур ва унинг авлодлари ёки Буюк мўғуллар” (Ню-Йорк, 1980) эссе – романлари шулар жумласидандир. Ҳиндистонлик Муни Лаъл бобурийлар ҳақида б та роман ёзган.

Ўзбек адабиётида П. Қодиров, Х. Султонов, Б. Бойқобилов, Х.Даврон каби кўплаб ижодкорлар Бобурга бағишлиб роман, қисса, достон ва шеърлар яратдилар.

Бобур ижодига, хусусан, “Бобурнома”га Россия ва Ғарбий Европа олимлари – Веселовский, Илминский, Эрскин, Эдуард Холден, Элфинистон кабилар юқори баҳо беришган. Жавоҳарлаъл Неру “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” китобида Бобур ва бобурийларнинг Ҳиндистон тараққиётидаги, жаҳон цивилизациясидаги мавқеини ҳаққоний эътироф этди.

Бобур ижоди ўзбек адабиётшунослигида ҳам чукур ўрганилмоқда. Бу борада олимларимиз – В. Зоҳидов, С. Азимжонова, П. Шамсиев С. Ҳасанов, Ҳ.Қудратуллаев, И. Адизова, Д.Хошимова кабиларнинг тадқиқотлари аҳамиятга молик. Бобуршунослик тобора такомиллашиб бормоқда. “Бобурнома” адабиётшунос олимлар Ваҳоб Раҳмонов ва Каромат Муллахўжаевалар томонидан ҳозирги ўзбек тилига табдил қилинди ҳамда 2008 йили “Ўқитувчи” НМИУ орқали нашр этилди. 2013 йилда “Бобур энциклопедияси” яратилди ва икки марта нашр қилинди. Адид ижоди билан қизиқувчи, мақола-тадқиқотлар яратувчилар жаҳон адабиётшунослигида шу қадар кўпки, уларни бу ўринда санаб кўрсатишнинг имкони йўқ.

“Бобурнома”да, авваламбор, 1494-1529-йиллар орасида Мовароуннахр, Хурросон, Афғонистон, Ҳиндистон каби улкан ҳудудда содир бўлган тарихий воқеалар ҳақида маълумот берилади. Муаллиф темурийлар таназзули, ўзбекхонларнинг ҳукмронликни ўз қўлига олиши, темурийлар сўнгги вакилларининг тақдири, қисмати, ўй-кечинмалари, тож-тахт учун курашлари тарихи билан танишитиради.

Ундан ташқари, асардан ўқувчи давлатчилик тарихи, бошқарув усуллари, ҳимояланиш ва ҳужумга ўтиш йўсинлари, давлатни мустаҳкамлаш йўриқлари, сиёsat юргизиш тамойиллари ҳақида маълумотга эга бўлади.

Бобур асарни ёзаётган даврда бу борада анча тажрибага эгалиги, сиёsatdon сифатида камолга етганлиги сезилади. Подшоҳлар фаолияти ҳақида сўзлар экан, уларнинг ютуқ ва камчиликларини билимдонлик ва донишмандлик билан таҳлил этади. Ўзининг ютуқлари ва нуқсонларини машҳур подшоҳлар фаолияти билан қиёслайди. Мағлубият ва ютқизиқларининг сабабларини топишга ва уларни бартараф этишга уринади.

Бобур темурзодалар таназзулидан кўп қайғурган. Уларнинг хатоларини таҳлил қилган. Бу таҳлиллардан Бобурнинг табиати анча бошқача – жиддий, масъулиятли, жонкуяр эканлиги сезилиб туради. У Султон Ҳусайн Бойқарони тадбиркор, ишбилармон, жасур, мард хонлардан деб билади. Унга эҳтиром билан қарайди. Үғиллари – шаҳзодаларнинг ҳаётга енгил қарашлари, айш-ишратга берилишларини танқид қиласи, афсусланади, улардан ранжийди: “*Бу мирзолар андоқ ифром била фисқ ва айшга машғул эдиларким, отасидек кордийда ва кордон подиоҳ тушибилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойга кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай, тенгридин қўрқмай, ҳануз иши чоғир ичмак эди. Нашот била мажлисоролик эди. Инбисот била муқаррапурким, мундок бўлғон киши андоқ шикаст топқай ва бу навъ ўтган элга ҳар ким даст топқай*” [Бобур, 1989, 40].

Баъзан Бобур тадбирлар кўришда ўзининг олдинги фаолиятларидан ҳам сабоқ чиқарганини кўрамиз. Хатоларининг яна қайтарилиб қолишининг олдини олишга ҳаракат қиласи. Ҳар бир ҳукм чиқарганда чукур, ҳар тарафлама ўйлаб

мулоҳазакорлик билан иш юритганининг гувоҳи бўламиз: “Мулкигирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишилар зоҳирда маъқул ва муважжсаҳ кўрунур, vale ҳар ишининг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур. Ушбу бир бемулоҳаза ҳукм қилғонимиздин не миқдор шўр ва фитналар қўпти. Ахир Андижондин иккинчи навбат чиқғонимизга сабаб ушибу бетааммул ҳукм қилғонимиз бўлди” [Бобур, 1989, 60].

Бу ўринда Бобур ўзининг хатосидан сабоқ чиқарганини англаймиз. Ўйлаймизки, бу каби сабоқ, ибратлар фақат Бобур учунгина эмас, балки келажак учун, тарих учун ҳам муҳим аҳамиятга молик.

Бобур “Бобурнома”да ўз фаолиятини ҳамиша таҳлил этиб борганини кўрамиз. Хатолари ҳақида ҳам, ютуқлари ҳақида ҳам ошкора сўзлайди. Хусусан, ютуқлари борасида эслар экан, объектив, асосли сўзлашга уринади. Жумладан, ўзиниг 19 ёшида Самарқандни эгаллагани билан Ҳусайн Бойқаронинг Ёдгор Муҳаммад Мирзо қўлидан Ҳиротни олганини муқояса этади. Ва бу икки муҳорабанинг фарқини 5 асос билан кўрсатиб беради. Ўзининг, биринчидан, ёш ва тажрибасизлиги, иккинчидан, ғаними Шайбонийхондек “пуртажриба” киши эканлиги, учинчидан, Самарқанднинг ички аҳволидан хабар етказувчи кишининг йўқлиги, тўртинчидан, ғанимнинг мустаҳкам қўргонда ўрнашгани, бешинчидан, шаҳарни иккинчи келишда олаётгани эди.

Юқорида саналган фарқлар бизга Бобурнинг саркардалик салоҳияти, тадбиркорлик лаёқати ҳақида хулоса чиқаришимизга асос беради. У эришган ғалабанинг миқёсини, сипоҳигарчиликдаги ноёб қобилиятини кўрсатади.

Бобур тарихий ҳодисаларни баён этар экан, маълумотлар миқёсини кенгроқ қамрайди. Воқеалар билан боғлиқ шаҳарлар ҳақида ҳам маълумот беради. Айниқса, унинг бобокалони Амир Темур жаҳонгирга пойтахт бўлган Самарқандга муҳаббати бекиёслигини кўрамиз.

Асарда “балдаи маҳфуз” дея алқанган шаҳар ҳақида изчил, мукаммал маълумот беради. Унга ўзгача меҳр-муҳаббат, ихлос ва ҳавас билан қараши сезилиб туради. Самарқанднинг жўғрофий ўрни, дарёлари, ҳавоси, табиати, ҳайвонот ва наботот

олами ҳақида маълумот беради. У ерда яшаб ўтган улуғ шайхлар, алломалар, уларнинг амалга оширган ишлари ҳақида ифтихор билан сўзлайди. Темур бобосини чуқур эҳтиром билан эслайди. Унинг даврида бунёд этилган иншоотларни кузатади. Шу ўринда Бобур табиатидаги синчковлик, олимона кузатувчанлик яққол кўзга ташланади. Ҳатто, у Самарқанд қўрғони узунлигини қадамлатиб ўлчатганини сўзлайди. Унинг 10600 қадам (метр) чиққани ҳақида авлодларга маълумот қолдиради. Самарқандда яшаб, дунёга донғи кетган Абу Мансур Мотурудий, имом Исмоил Бухорий, Аҳмад Фарғонийлар каби уламолар ҳақида муҳим маълумотлар беради. Амир Темур, Улуғбек Мирзолар амалга оширган ишлар сарҳисоб этилади. Зижи Кўрагонийнинг жаҳоншумул аҳамияти дунё фани билан қиёсан кўрсатиб берилади. Жаҳон илмида Улуғбекка қадар 7-8 зиж яратилгани, аммо Улуғбек яратган зиж амалда қўлланиши фахр ва ғурур билан эътироф этилади: “Улуғбек Мирзо бу расад била Зижси Кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зиж мустаъмалдор. Ўзга зиж била кам амал қилурлар” [Бобур, 1989, 45].

Яратилган зижларнинг, бир-бири билан қиёслаб, илмий қимматини ҳам белгилайдики, бу Бобур дунёқарashi кенглигидан, билим қамрови ва салоҳиятидан далолат беради.

Муаллиф Самарқанддаги бинолар турли иншоотлар, боғлар, масжид, мадраса каби кўплаб осори атиқаларимиз борасида муфассал маълумот беради. Уларнинг қурилиш сабаблари, ашёлари билан таништиради. Хусусан, Масжиди лақлақанинг архитектураси ҳақидаги маълумотларни ўқиб, аждодларимиз кашифиётларидан, қурилиш соҳасидаги дид ва салоҳиятидан ҳайратга тушамиз.

Бобур Афғонистон, унинг табиати, ўсимлик дунёси, ҳайвонот оламига катта қизиқиши билан қараган. Гайриоддий ашёлар, ноёб табиат мўъжизалари унинг эътиборини тортган. Даشت Шайхда ўсувчи лолаларнинг ранго-ранг навларини санатгани ва 32-33 турли лоланинг мавжудлиги ҳақида хабар беради. Лолайи гулбўй, садбарг лола каби нодир турлари борасида алоҳида тўхталади. У ердаги шаҳарлар, дарёлар, тоғлар борасида ҳам қизиқарли маълумотлар беради: “Бу кентлар

орасида Исталиф ва Истаргичча кент йўқтур. Улуғбек Мирзо бу кентларни Хуросон ва Самарқанд деб экандур” [Бобур, 1989, 124].

Бобур Афғонистонда амалга оширган ободончилик ишлари ҳақида ҳам маълумот беради. Боғи Вафога ўхшаш ўзи яратган боғлар ҳақида сўзлайди. Улуғбек Мирзо бунёд этган Боғи Калоннинг кейинги қисмати билан таниширади: “*Бу кентта (Исталиф –И.А) Боги Калон отлиқ Улуғбек Мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгалариға баҳо бериб олдим*”. У бокқа яқин атрофларни обод қилдириб, ариқларни таъмирлайди. Худди шу каби кўплаб ариқлар барпо этгани, вилоятларни обод қилгани ҳақида сўзлайди.

Бобур “Бобурнома”ни ростгўйлик билан ёзади. Ҳамма воқеа-ходисаларни рўй-рост, ҳаққоний ёритганини эътироф этади. Ҳатто, ота – оға, қариндош-уруғларининг ҳам яхши ва ёмонини яширмай ошкор этганини таъкидлайди: “*Бу битилганлардин ғараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлғонлардин мақсад ўзнинг таърифи эмас, баёни воқеи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилилибурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилгай. Ложарам ота – оғадир ҳар яхшилиқ ва ямонлиқим, шое эди, таҳрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва ҳунарким баёни воқе эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тутсун, эшиштгувчи таарруз мақомидин ўтсун*” [Бобур, 1989, 180].

Бобурнинг бу каби фикрлари “Бобурнома” асарининг илмий қимматини оширади. Унинг ишончли, ҳаққоний ва муҳим манба эканлигини яна бир бор асослайди. Асар билан танишар эканмиз, Бобур ўзи таъкидлаган тамойилга ҳар доим амал қилганини кўрамиз.

Бобур “Бобурнома”ни ёзиш жараёнида кўп тарихий асарлар билан таниш бўлганини сезамиз. “Табақоти Носирий”, “Зафарнома” каби асарларни кўп маротаба ёдга олади. Уларга муносабат билдиради. Баъзан энг машҳур тарихий асарлардаги маълумотларга ойдинлик киритади. Улардаги камчиликларни бартараф этади. Жумладан, Ғазна вилояти ҳақида гапириб, Султон Шихобиддин Ғурийнинг исмини баъзи тарихий

манбаларда Муизиддин деб ёзганларини эслатади. Тўғри деб ҳисобланган хулосасини келтириб ўтади: “*Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Газна экандур. Баъзи Газнин ҳам битибтурлар. Султон Шиҳобиддин Гурийнинг ҳам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шиҳобиддинни “Табақоти Носирий”да ва баъзи ҳинд тарихида Муизиддин битибтурлар*” [Бобур, 1989, 125].

Бобур “Зафарнома”дек машҳур тарихий асардаги баъзи маълумотларни мукаммаллаштиради: “*Беҳрадин етти куруҳ шимол сари бир тоғ тушиубтур. Бу тоғни “Зафарнома”да ва баъзи китобларда “Кўҳи Жуд” битибтурлар, важҳи тасмияси маълум эмас эди, сўнграпар маълум бўлди*” [Бобур, 1989, 203]. Кўринадики, бу ерда таърифланган тоғ “Жуд тоғи” деб аталиши ва номланиш тарихи номаълумлиги ҳақида гапиради. Аммо, шу ўринда Бобур “Зафарнома”даги маълумотларни ўз кузатишлари орқали яна давом эттиради, тўлдиради. Жуд тоғининг номланиш тарихини муфассал ёритади [Бобур, 1989, 203]. Бу каби далиллар “Бобурнома”ни ўзигача бўлган тарихларни янада мукаммаллаштирувчи, уларда учрамайдиган кўп маълумотларни келтирувчи мўтабар манба эканлигини тасдиқлайди.

“Бобурнома”да бош қаҳрамон Бобурнинг ўзи. У юқорида эслатганимиздек, воқеа-ходисаларни баён этар экан, холисликка амал қиласи. Шунинг учун ҳам муаллиф тимсоли идеаллаштирилмаган. Тасаввуримизда у ҳаётнинг бутун аччиқ-чучугини, паст-баландини кўрган реал инсон сифатида намоён бўлади. Асарда унинг феъл-атвори бутун мураккаблиги билан ўз ифодасини топган. Табиатига хос эзгу фазилатлар, кўнглидаги такрорланмас, соҳир туйғулар, ҳис-ҳаяжонлар билан бирга ҳукмдор сифатидаги қаттиққўллик ва талабчанлик ҳам ошкора тасвиранган.

Кобул йўлидаги мاشаққатли кунларда, айниқса, Бобур феълидаги олийҳимматлик, адолат ва камтарлик фазилатлари юзага чиқади. У навкарлар билан баробар қор тепиб йўл очади. Улар билан бирга кечани қор остида ўтказади. Уни иссиқроқ ғор ичига таклиф қилишганда рад этади. Эл чеккан мешаққатни бирга чекишини афзал билади. Навкарлари совуқда, қорда бўлиб, у иссиқда, истироҳат ва фароғатда бўлишини ўзига ор

деб билади. “Кемага тушганинг жони бир” мақолига амал қилади. Форсларнинг “Дўстлар билан бирга ўлмоқ тўйдир” ҳикматли сўзини эсга олади. “Мен ҳам ҳар ташвииш ва мишаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин, бир форси масал бор: “Марг бо ёрон сур аст” [Бобур, 1989, 175].

Совуқнинг қаттиқлигидан кўп кишининг қўл-оёқларини совуқ уради. Бобур шу кеча ўз қулоғига ҳам совуқ таъсир этганини сўзлайди. Муаллиф ана шу мишаққатли кунларда:

*Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму?*

[Бобур, 1989, 155].

матлали ғазали яратилгани ҳақида хабар беради. Ушбу тасвиrlарда Бобурнинг шахс сифатидаги қиёфаси, характери, юксак маънавий дунёси тасаввуримизда жонланади.

“Вақоевъ”нинг котиби Бобурга баҳо бериб, унинг саккиз фазилатини санаб ўтади: “...Секкиз сифати асил аниг зотига муттасил эрди: бириси буким, најжати баланд эрди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эрди; учумчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешимчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳият нияти Тенгри таоло бандалариға; еттимчиси, чеरикни кўнгли(ни) қўлга олмоқ; секкизимчиси,adolat қилмоқ” [Бобур, 1989, 356].

Баланднасаблик, ҳиммат, жаҳонгирилик, ободончилик ва фаровонликка эътибор, адолатлилик ва сипоҳигарлик фазилатлари унга хос эди. Бу фикрлар асосли ва объектив эканлигини “Вақоевъ”даги ҳодисалар баёни ва ундаги Бобур тимсоли тасдиқлайди. У шу фазилатларини бутун умр йўқотмасликка, асрashга интилди.

Бобур ўз ҳаёти давомида адолатсизлик ва зулмни тақиқлашга ҳаракат қилган. “Бобурнома”да бир навкар забт этилган юртда бирорнинг бир кўза ёғини зўравонлик билан тортиб олгани учун, ибрат бўлсин деб, калтаклатганини сўзлайди [Бобур, 1989, 114]. Бобур мунофиқлик, кўзбўямачилик ва хиёнатни сезганда, уни кескин йўқотиш тадбирини кўрган. Жумладан, Ғазнада макр билан қабрни тебратиб, халқни лақиллатаётган

алдамчиларни синчковлик билан фош этади. Улар фаолиятини тақиқлайди [Бобур, 1989, 114].

Бобур “яхшилиғ” радифли ғазалида ўзининг яшаш принципини баён этган. Унинг ҳаёт йўли, энг мураккаб вазиятларда ҳам шу тамойилга содиқлигини кўрсатади. У ҳаёт мазмуни ҳақида мулоҳаза юритар экан, файласуфона, ҳикматомуз хulosаларни баён этади. Донишманлар каби у ҳам “шуҳрат билан ёдланишини иккинчи умр” деб ҳисоблайди: “Гаразким, бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдин баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилгайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига ҳуидин асар бўлса, нега андоғ амрга эҳтимом қилмагайким, қилғондин сўнг мустаҳсан дегайлар. “Зикри номеро, ҳакимон умри соний гуфтаанд” [Бобур, 1989, 125] [Бобур, 1989, 168].

Бобур кўп хиёнатлар кўрди. Фитналардан кўнглига кўп озорлар етди. Аммо, булар унинг табиатидаги эзгу фазилатларни йўқотолмади. Аксинча, ўзининг таъкидлашича, ота-боболарининг анъаналарига амал қилди. Халқнинг “яхшилик қил сувга сол, балиқ билар, балиқ билмаса Холик билар” деган донолик билан айтган сўзини умр йўлида дастуриламал деб билди. Ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб, ўзи ҳам шунга яқин донишмандона хulosаларга келди: “Ҳар кимдин яхши қоида қилғон бўлса, анинг била амал қилмоқ керак. Агар ота ямон иш қилғон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак” [Бобур, 1989, 169].

Бобур қариндошлиқ ришталарини мустаҳкам сақлаган. Ўзига жафо қилиб бўлсада, аймоқларига меҳр-оқибат кўрсатган. “Бобурнома”да буни исботловчи далиллар кўп. Ҳатто, ўзи билан тахт талашган укаси Жаҳонгир Мирзога ҳам хиёнат ва жабр қилмаган. “Улуқлар кўтаримлик керак” деган ўз ақидасига амал қилиб, кечиримли бўлишга ҳаракат қилган. Бу Бобур феълидаги яна бир фазилатни – жаҳолатга маърифат билан жавоб бериш тамойилини бизга кўрсатади: “Чун менинг шаънимда бу эмас эдиким, оға-ини ва урук-қаёштин ҳар неча изойлиқ воқе бўлса, мендин мутанаффир бўлгайлар. Агарчи Жаҳонгир Мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навкар жиҳатидин кудуратлар ва ниқорлар хейли бўлуб эди, вале бу

навбат ул вилояттин менинг била ҳамроҳ бўлиб келиб эди” [Бобур, 1989, 110-111].

Бобур жуда синчков инсон. У энг оддий ва кичкина кўринган нарсаларга ҳам эътибор беради. Сўн ёқасидан ўз ўрдасигача отнинг қадамини санатади. 23 минг бир юз қадам эканлиги, у 46200 қадам 11 ярим куруҳ бўлишини айтади. Ганг дарёсида неча қўл сузганини ҳисоблайди: “*Ушибу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўттим. Бир қўлни санадим, ўттиз уч қўл била ўттум, яна тинмай юзуб бу юзга ҳам ўттум. Бори дарёларни юзуб, кечиб эдим, Ганг дарёси қолиб эди*” [Бобур, 1989, 333]. Сочини олдиргани, тиши синиб тушгани, қулоғи оғригани, бармоғи синганигача батафсил ёзади.

Бобурнинг умри сўнгигача жангу жадаллар ичида кечди. Унинг мақсади улуғ эди. У таназзул топаётган темурийлар мавқеини қайта тиклашга интиларди. Бу йўлда кўп ранжу аламларга сабру тоқат қиласади. У, айниқса, Ҳиндистонда эканида ўз юртини, Кобулда яшаётган фарзандларини, яқинларини қўмсар эди. Бундай кечинмалар борасида “Бобурнома”да кўп сўзлайди. Айниқса, 1528 йилда Кобулга Хожа Калонга ёзган мактубида ўзининг шундай ҳолатини жуда таъсирли ифодалайди: “*Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унумтқай. Алалхусус, мундоқ тойиб ва торик бўлғонда қовун ва узумдек машруъ ҳазни киши не тавр хотирдин чиқаргай. Бу фурсатта бир қовун келтуруб эдилар, кесиб егач, гариб таъсир қилди. Тамом ииёлаб эдим*” [Бобур, 1989, 329].

Бобур Афғонистон ёки Ҳиндистон ҳақида ёзар экан, ҳар бир гиёҳда, ҳайвонот оламида, дарахту меваларда ўз ватани соғинчини ҳис қиласади. Уларни қиёслаб кўради: “*Ҳиндистондаким, оқар сув ҳаргиз бўлмас, чаима худ не тилар, Аҳёнан чаима ҳамким бор, ердин заҳ суйидек сизиб чиқар. Ул ернинг чаималариdek қайнаб чиқмас*” [Бобур, 1989, 301].

Бобур табиат қўйнида бўлишни, ундаги гўзал манзараларни томоша қилишни хуш кўрган. Ундаги ғайриоддий кўринишлар ва ҳодисаларни нозик фаҳмлаган. Уларни эҳтирос ва ҳайрат билан кузатган. У, айниқса, куз фаслини ёқтирган. Ҳазонрезги боғларни сайр қилиш унга завқ ва илҳом бахш этган. Бу

фикримизнинг исботини “Бобурнома”да кўп учратамиз. Асарда куз тасвирини муаллиф назарида қайта-қайта кузатамиз. Қуйидаги парчада табиат гўзалликларига унинг шоирона муносабатини яққол кўрамиз: “*Истаргачнинг оёғидаги подшоҳий бөгини сайд қилилди. Бир олма ниҳоли яхши хазон бўлуб эди. Ҳар қайси шоҳида беш-олти барг сиёқ била қолиб эди, андоқким, агар наққошлар тақаллуф била тортсалар, анча торта олмагай эдилар*” [Бобур, 1989, 227].

“Бобурнома”да Бобурнинг ота сифатидаги феъл-автори ҳам ўз ифодасини топади. У оиласига яқин ёки узоқ яшаганда ҳам, юмушлари ҳаддан кўп бўлганда ҳам ҳеч қачон фарзандлари тарбиясини эътибордан четда қолдирмаган. Фарзандлари оналаридан ва маҳсус мураббийлардан ҳаёт сирларини ўрганишган. Аммо, Бобурнинг ўзи ҳам бу масалага жиддий қараган. Суҳбатларда, йироқдалигида эса мактублар орқали уларни баркамол инсон этиб тарбиялашга ҳаракат қилган. У “Бобурнома”нинг бир неча ўрнида Комрон, Ҳумоюнга ёзган мактублари ҳақида маълумот беради. Комрон кадхудо этиб тайинланганда, Аскарий девонбеги этиб тайинланганда, ўз хурсандчилигини яширмайди. Ҳумоюннинг сипоҳигарликда ва жанггоҳларда кўрсатган жасорату матонатини кўрганда фахр туйғусини ошкор баён этади. Айниқса, тўнғич фарзанд ва валиаҳд Ҳумоюннинг ҳар томонлама тўқис инсон бўлиб етишганидан мамнунлик изҳор қиласиди. 1529 йил бир йиллик айрилиқдан сўнг Бадахшондан Аграга келган Ҳумоюн билан дийдорлашувини “Бобурнома”да шундай эслайди: “...Ограга этиб, ўшул соатким, биз аниг онаси билан отини тутуб, сўзлашиб ўлтуруб эрдукким, ета ўқ келди. Кўнгуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чироғдек ёруди. Муқаррар ҳар кун жашин эди... Ва неча муддатгача бир ерда бўлуб, мусоҳибона бир-бир билан сулук қилур эрдик. Ва алҳақ суҳбатта бебадал эрди ва инсони комилким дерлар, ўшал эрди” [Бобур, 1989, 354].

“Бобурнома”да 1528 йил Ҳумоюнга ёзган бир мактубини тўлиқ келтиради. Унда биз Бобурни донишманд ва талабчан тарбиячи қиёфасида кўрамиз. У Ҳумоюнда адолатли, жасоратли, жаҳонгир подшоҳ феъл-авторини мукаммал шакллантиришга ҳаракат қиласиди. Уни ҳар бир нарсага эътиборли бўлишга даъват

этади. Фарзандига Алъамон деб исм танлаши муносабати билан исмнинг маъноси ва талаффузини ҳисобга олиш лозимлигини уқтириб фикрлар билдиради: “...*касрати истеъмол била авом Аламо дерлар, ё эламон дерлар, ўзга мундок алифлом отта кам бўлур*” [Бобур, 1989, 320].

Фарзандларини ҳар доим темурзодалар таназзулига боис бўлган ноаҳилликдан сақланишга даъват этган: “*Яна ининг била яхии маоши қилгайсан. Улуклар кўтаримлик керак, умидим борки, сен ҳам яхии ихтилот қилгайсан. Аниг ҳам муташарриъ ва яхии йигит қўюбтур, ул ҳам мулозамат ва якжихатлиқта тақсир қилмагай*” [Бобур, 1989, 321].

Ушбу мактубда подшоҳликнинг ўзига хос машаққатлари, талаблари ҳақида сўз боради. Бўшлиқ ва сокинлик подшоҳликка ёт, тезкорлик ва ғайратлилик унга хос хусусият бўлмоғи таъкидланади: “*Гаранжонлиқ била, коҳиллиқ подшоҳлиқ била рост келмас...*” [Бобур, 1989, 320].

Подшоҳ ўзининг шахсий ташвишларинигина ўйлаши асло номуносиб эканлигини, у ҳар доим халқ дарду ташвиши билан уйғоқ ва ҳамкор бўлиши лозимлигини уқдиради. У подшоҳликни қайдга – кишангага қиёслайди. Шу топиб ишлатилган биргина сўз Бобур айтмоқчи бўлган кўп насиҳатларни, руҳиятнинг ранго-ранг тилсимларини ўзида мужассамлаштиради: “*Яна ҳатларингда ёлгузлук, ёлгузлукким, дебсен, подшоҳлиқда айбдур... Ҳеч қайде подшоҳлиқ қайдича йўқтур. Подшоҳлиқ била ёлгузлук рост келмас*” [Бобур, 1989, 321].

Бобур Ҳумоюнга давлат ишларини ҳал этишда атрофидаги ишбилармон, тадбирли, донишманд умаро билан кенгашиб иш қилишни маслаҳат беради. Халқнинг орасига яқинроқ кириб бориш, уларнинг дарду ташвишларидан йироқлашмаслик лозимлигини уқтиради. Уларнинг орзу-армонларини англашга, улар билан бир хил ҳаводан нафас олишга чақиради: “... *иши кўрган, рай ва тадбирлик беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилгайсен.*

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинликни ва эл била кам ихтилотликни бартараф қилгил...” [Бобур, 1989, 321].

Бобур Ҳумоюннинг ёзган мактубини эслатиб, ёзма нутқига, саводхонлик салоҳиятига жиддий эътибор қаратади. Бу нарсалар эл назаридаги инсоннинг савияси, маданий даражасини белгилашини уқтиради.

Бобур шу ўринда Ҳумоюннинг хато ва камчиликларини кўрсатиш билан бирга, мактуб ёзиш маданияти ҳақида ҳам сабоқ беради. Бу ҳар бир ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Ўзига керакли ибратни ола олади: “*Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, vale бу муғлақ алфозингдин мақсад тамом мағҳум бўлмайдур. Голибо хат битирда коҳиллигинг ҳам ушибу жиҳаттиндур. Такаллуф қиласай дейсен. Ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиши озроқ бўлур ва ҳам ўқуёучига*” [Бобур, 1989, 321].

Кўринадики, бизга эътиборсиздек туюлган кичик нарсаларга ҳам Бобур тарбиячи – ота сифатида жиддий қарайди.

Бобур “Бобурнома”да маҳоратли саркарда сифатида ҳам гавдаланади. У ёшлигида тажрибасизлиги туфайли йўл қўйган хатоларини кўп эслайди. Улардан муҳим сабоқлар чиқаради. Лашкарни бошқаришда тадбирли, салоҳиятли, ноёб иқтидорли сипоҳигарга айланади. Бу соҳада турли кашфиётлар қиласи. Янгиликлар киритади. Жангда устод Алиқули яратган тўп – замбараклардан фойдаланишни йўлга қўяди. Черикни б бўлакка бўлиб, ҳар бир полкнинг кечқурунлари қоровуллик қилишини ташкил қиласи. Лашкарни содиқлик ва аҳилликда сақлаш мақсадида Қуръонни ушлаб қасамёд қилишни жорий этади. Ҳиндистон муҳорабасида жанг олди чўчиб, ҳайиқиб турган лашкар олдида Бобурнинг мурожаатини ўқиб унинг нақадар таъсирли нутқ сўзловчи нотиқлигининг ҳам гувоҳи бўламиз.

“Бобурнома”да унинг ёш, тажрибасиз саркардадан жанггоҳ пасту баландини шахмат тахтасидек аниқ кўрувчи, лашкарни унинг доналаридек бехато жойлаштирувчи, бобоси Амир Темур каби салоҳиятли, тадбиркор сипоҳигарга айлангунгача бўлган умр дафтарининг ифодасини кўрамиз.

Бобур “Бобурнома”да ўзининг яхши амаллари билан бирга баъзи хатоликлари, қаттиққўлликлари, шафқатсизликлари ҳақида ҳам ошкора ёзади. Яширмайди. У адолатни

барқарорлаштириш мақсадида баъзан қаттиқ чора-тадбирлар кўради. Ибрат бўлиши учун амалга оширган баъзи ишларида талабчанликни ҳаддан ошириб юборади. Баъзи жойларда калладан миноралар ясаганини сўзлайди. Аммо, “Бобурнома”ни ёзишда холисликка қатъий амал қилган Бобур фаолиятига биз ҳам холис баҳо бермоғимиз лозим. У яшаган давр, вазият, ижтимоий муҳитни тўғри англамоғимиз даркор. Бобур фаолиятининг бу жиҳати ҳақида “Бобурнома” таржимони ва тадқиқотчиларидан бири шотландиялик олим Уилям Эрскин (1773-1852) шундай мулоҳаза билдирган эди: “*Бобурнома*” да баъзан бешафқат қатл этиши манзаралари учраб туради, лекин бунинг сабабини айрим бир шахснинг фаолиятидан эмас, балки ўша тарихий муҳитдан қидириши зарур” [У. Эрскин, 1995, 107].

“Бобурома”да жуда кўп тарихий шахслар ҳақида маълумот берилади. Муаллиф уларга баҳо берар экан, фазилатларини ҳам, нуқсонларини ҳам муфассал тасвирлайди. Баъзан ниҳоятда қисқа – бир ёки икки жумла билан бир шахснинг табиати, феъл-автори, иқтидору салоҳияти ҳақида тасаввур бера олади.

Бобур ўзига яқин кишилар – отаси, амакилари, тоғалари, укалари, ўғиллари ҳақида ҳам, темурзодалар, ўзбекхонлар ҳақида ҳам, ижодкору санъаткорлар ҳақида ҳам муҳим далилларни келтиради.

Бобур отаси Умаршайх Мирзо ҳақида фахр билан ёзади: “*Умаршайх Мирзо баланд ҳимматлиқ ва улуғ доиялиқ подшоҳ эрди. Ҳамиша мулкгирлик дағдагаси бор эрди...*” [Бобур, 1989, 10].

Унинг “покиза эътиқодлик киши” эканлигини таъкидлайди. Адабиёт муҳлиси сифатида достон ва маснавийлар, тарих ва “Шоҳнома” ўқишини ёқтирганини айтади. Шеърни яхши англаши ва ҳис қилишини эътироф этади: “*Равон саводи бор эди. “Ҳамсатайн” ва маснавий китобларни ўқуб эди. Аксар “Шоҳнома” ўқур эди. Табъи назми бор эди, vale шеърга парво қилмас эди*” [Бобур, 1989, 10].

Бобур қисқа чизгиларда отасининг феъл-автори ҳақида ҳам мукаммал тасаввур уйғотади. Бундай тасвирларни ўқир эканмиз, Бобур табиатидаги кўп фазилатлар отамерос жиҳатлар эканлигини кўрамиз: “*Бисёр саховати бор эди. Ҳулқи дази бор*

эрди, хушиулқ ва ҳарроф ва фасиқ ва ширинзабон киши эрди, шужсў ва мардона киши эди” [Бобур, 1989, 10].

Унингadolati ҳақида ҳам ҳавас билан сўзлайди. Бу борадаги ишларидан айрим мисоллар келтиради. Жумладан, бир Хитой карвони келаётганда, Андижон яқинидаги тоғлардан қор кўчади ва карвон қор кўчкилари остида қолади. Мингдан ортиқ кишидан атиги 2 киши омон қолади. Умаршайх Мирзо ворисларни топиб, карвондаги барча мол-мулкларни уларга зиёнсиз топширади. Ҳатто, айрим меросхўрларни бир неча йилларгача излатиб, уларга ҳам ўз улушларини саломат етказади.

Бобур темурзодалар орасида Ҳусайн Бойқарога катта эҳтиром билан қараган. Унинг ҳақиқий подшоҳга хос фазилатлар эгаси эканини таъкидлайди. Уни “*каримут-тарафайн эди*”, асл подшоҳ эди дея алқайди.

Бобур “Бобурнома”да унинг шакл-шамойили, ахлоқ ва атвори ҳақида муфассал маълумот беради: “... *Ҳарроф ва хушиулқ киши эди. Ҳулқи бир нима гузаророқ воқе бўлиб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муомалотта шаръни бисёр риоят қилур эди*” [Бобур, 1989, 147].

У адолат ва шариатга қаттиқ амал қилган. Бир ўғли бир кишини ўлдиргани учун уни ўзи қозихонага юборгани ҳақида сўзлайди. Бу далил унинг ватанпарварлик, халқпарварлик бурчини оталик бурчидан кўра устун қўя олганини кўрсатади. Бу фазилат унинг асл ва адолатли подшоҳлигини тасдиқлайди.

Ҳусайн Бойқаро Хурросонда 40 йилга яқин подшоҳлик қилди. Бобур унинг подшоҳ ва жангчи сифатидаги матонати ва мардоналигини кўрсатувчи далиллар келтиради. Темурбек наслидан ҳеч ким қиличбозликда Ҳусайн Бойқарочалик маҳорат қозонмаганини маълум қиласди. Унинг Ҳусайнний тахаллуси билан шеърлар ёзгани, девон тузгани ҳақида сўзлайди. Шеърларига адабиётшунослик нуқтайи назаридан баҳо беради. Ютуқ ва камчиликларини кўрсатади: “*Баъзи байтлари ёмон эмастур, vale Мирзонинг девони тамом бир вазнададур*” [Бобур, 1989, 148].

Бобур Ҳусайн Бойқарони таърифлар экан, унга холис баҳо беришга ҳаракат қиласди. Унинг давлат бошқарувидағи, сипоҳигарчиликдаги маҳоратига тан бергани, ҳавас билан

қарагани ҳолда, умрини фароғатнишинликда ўтказганини маъқулламайди. Темур қаби мамлакатини марказлаштиришга интилмаганликда, ишратпарастликка берилганликда айблайди. Ҳусайн Мирзога баҳо берар экан, унинг феъл-аворидаги нуқсонларни ҳам яширмай баён этади: “... ҳеч кун йўқ эдиким, намози пешиндин сўнг ичмагай, vale ҳаргиз сабуҳий қилмас эди, ўғлонлари ва жамиъ сипоҳига ва шаҳрига бу ҳол эди. Ифром била айш ва фисқ қилурлар эди” [Бобур, 1989, 147].

Бобур темурзодалар таназзули сабабларини таҳлил қилиб боради. Бу нуқтайи назари Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғиллари фаолиятига баҳо берганда ҳам кўринади. Улар инқирозининг сабабини фисқ-фужур ва ноаҳилликда деб билади: “Фисқ ва фужур ўзида, ўғлонларида ва эл – улусида асру шое эди. Уибуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонаводадин 7-8-йилда бир Муҳаммад Замон Мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади” [Бобур, 1989, 153].

Бобурнинг Ҳусайн Бойқарога ҳурмати юқорилигини “Бобурнома”даги кўп далиллар кўрсатиб туради. Айниқса, унинг замонасида Ҳиротнинг ҳар тарафлама тараққий этганини фахр билан эътироф этади: “Ҳирийниким, рубъи маскунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн Мирзонинг замонида Мирzonинг тасарруфидин ва тақаллуфидин Ҳирийнинг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди” [Бобур, 1989, 170].

Бобур унинг давридаги Ҳурросон ва Ҳирот маданий тараққиётига, адабий муҳит қиёфасига, адабиёт ва санъат ривожига катта эътибор беради. Бу жараённи холис баҳолайди: “Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Ҳурросон, батахсис Ҳирий шаҳри мамлу эди” [Бобур, 1989, 159].

Бобур “Бобурнома”да Алишер Навоийни кўп марта тилга олади. Ҳаётида у билан учрашмаган бўлсада, асарларидаги мулоҳазаларидан сезиладики, Навоийни ижод йўлида ўзига устоз деб билади. 1500 йилда Навоийдан бир бор олган мактубини “Бобурнома”да фахр билан ёдга олади. Шу мактубга қайтарилган жавоб хатида устоз назарига туркийда ёзган бир шеърини юборади: “Бу иккинчи навбат Самарқандни олгонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб

эди. Мен ҳам бир китобат юбориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб юбориб эдим” [Бобур, 1989, 78].

Навоийнинг асарлари Бобур учун ибрат мактаби бўлган. Улардаги донолик ва ҳикмат, соҳир туйғулар ва гўзал ифода унга ҳамиша илҳом берган. Бобур Навоийнинг барча асарлари билан таниш эди. “Бобурнома”да уларнинг деярли барчasi ҳақида ўз мулоҳазаларини билдиради. Маснавий – достонларига, 4 девондан иборат “Хазойин ул-маоний”сига юқори баҳо беради. “Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас”, дея биргина жумлада уларнинг адабий қимматини баҳолайди. Ҳатто, Афғонистонда устози девонидан кўнгил дардларига монанд туйғулар ифодаланган шоҳ ғазаллар ва байтлардан саралаб “Сайланма” девон кўчирганини маълум қиласди: “Алишербекнинг тўрт девонидин буҳур, авзон бир байти била ғазаллар ва абётким, интихоб қилиладур эди, иттомушига етти” [Бобур, 1989, 227].

Навоий ижодига баҳо берар экан, Бобур ўз билим қамровининг кенглиги ва теранлигини, бадиий дидининг юксаклиги ва адабиётшунос олим сифатида тафаккур миқёсининг чексизлигини намоён эта олади. У Навоийдек даҳо шоир меросининг ҳам айрим номукаммал туюлган жиҳатларига эътибор қаратади. “Мезонул-авzon”да айрим вазнлар талқинида хатоликлар кўради. “Мактубот”ида Жомийга тақлид сезилганидан қониқмайди. Форсий шеърларида туркийда айтганчалик тароват ва янгилик кўришга иштиёқ сезади.

“Бобурнома”да Алишер Навоий тасвирида Ҳирот адабий муҳитининг пири муршиди ва ҳомийси сиймосини кўрамиз. Унинг бу йўналишдаги фаолиятига ҳам Бобур юқори баҳо беради. Устоз Кулмуҳаммад, Шайх Ноий, Удий каби мусиқачилар, Беҳзод, Шоҳ Музофар каби мусаввирлар, шоирлар, хаттотлар ва ҳунарманларга раҳнамолиги улар камолида муҳимлигини кўрсатади: “Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиши бўлгай” [Бобур, 1989, 154].

Асарда Навоийнинг сиёсий фаолияти, давлат бошқарувидаги ўрни, мавқеи ҳақида ҳам мукаммал тасаввур берилади. Бобур асарида баъзи далилларни келтирадики, улардан Навоийнинг

халқ орасидаги ҳурмати, обрўси ҳақида хулоса чиқарамиз. Навоийга замондошларининг ҳурмати бекиёс эди. Унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир қадами ибрат эди: “*Алишербекки, қалин нималар ихтиро қилиб эди ва яхши нималар ихтиро қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривоже ва равнақи учун “Алишерий” дер эди*” [Бобур, 1989, 162].

“Бобурнома”да юқорида айримлари тилга олинган ижобий шахслар билан бир қаторда, Бобур салбий муносабатда бўлган тимсоллар тасвирини ҳам кўрамиз. У амакизодаларидан Султон Маҳмуд Мирзо ҳақида маълумот берар экан, кўп номаъкул хислатларини санаб ўтади: “*Зулм ва фисқقا кўп машғул эди. Мутаассиб, чоғир ичар эди...табъи назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, vale шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмогон яхшироқдур. Бад эътиқод киши эди... Баджалом эди*” [Бобур, 1989, 26].

Султон Маҳмудхон амирларидан Хусравшоҳ ҳақида сўзлаганда ҳам ана шундай салбий муносабатни сезиш мумкин: “*... гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстургон валинеъматзодасини кўр қилди, яна бирини ўлтурди*” [Бобур, 1989, 29].

Бу каби тасвирларда Бобурнинг дунёқараши, инсон маънавиятини баҳолаш мезонлари ўз ифодасини топган. Албатта, асадаги айрим шахсларга бундай муносабатига улар билан ҳаёти давомидаги тўқнашувлари, зиддиятлари ҳам сабаб бўлган. Аммо, шунда ҳам Бобур холисликни сақлаб қолишига интилган. Салбий бўёқларни бироз муболағали йўсинда қўллаган бўлсада, бу шахслар ҳаёт йўлидаги, феъл-атворидаги ижобий қирраларни ҳам кўрсатиб ўтади. Жумладан, Султон Маҳмудхон ҳақида баъзи фазилатларни ҳам тилга олади: “*Намозни тарқ қилмас эди. Тузуки ва забти бисёр яхши эди. Сиёқ²¹ илмини хўб билур эди...*” [Бобур, 1989, 26].

Ўз яқинлари қотили сифатида тарихда доғ қолдирган Хусравшоҳ табиатида хирагина кўринган нурли қиррани ҳам назардан четда қолдирмаган: “*Агарчи намоз қилур эди ва*

---

²¹Siyoq – ilmi siyoq, hisob, arifmetika.

таомдан парҳез қилур эди, vale тийра фосиқ эди...” [Бобур, 1989,29].

Бобур асарда Шайбонийхон тимсолини чизишда ўзининг асосий ғаними сифатида салбий бўёқни кўпроқ ишлатади. “*Агарчи саҳархез эди ва ҳар вақт намозни марк қилмас эди, қироат илмини тавре билур эди, vale мундоқ гўлона абраҳона ва кофирона аҳвол ва афъол андин бисёр содир бўлур эди*” [Бобур, 1989,29], -дэя Шайбонийнинг Ислом, Куръон ва ҳадис соҳасида яхши илмга эгалигини эътироф этган ҳолда, унинг ўз илмига амал қилмаганини исботловчи далиллар келтиради. Музаффар Мирзонинг Хонзодахоним исмли завжасини шариатга хилоф равища, иддаси чиқмай никоҳга олганини, Ҳусайн Бойқаронинг хотини Ҳадичабегимга подшоҳларга ярашиқиз ҳаракатлар билан қўп озор берганини нафрат билан сўзлайди.

Ҳиротнинг улуғ фузало ва шуароларига, мулло ва олимларига беҳурматлик қилганидан ғазабланади. “Бобурнома”да Шайбоний ўзига ўта бино қўйган такаббур шахс сифатида тасвирланган. Бобур унинг замонасининг билимдон уламоларидан Қози Иҳтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуфга тафсирдан сабоқ берганини айтиб истехзоли кулади. Муаллиф нуқтайи назарини ҳурматлашни юксак маданият деб билган Бобур Шайбонийнинг Беҳзод мусаввирнинг ва Султон Али Машҳадийнинг “*тасвир ва ҳаттига қалам киоруб, ислоҳ қилган*”ини такаббурлик ўрнида қабул қилади. Унинг шоир сифатида яратган шеърларини ҳам ижобий баҳоламайди: “*Яна ҳар неча кунда бир bemaza байт айтур эди ва минбарда ўқутуб, Чорсуда оствуруб, шаҳр элидин сила олур эди*” [Бобур, 1989,186].

Аммо, бу муносабатни биз тўғри тушунишимиз лозим. Бу фикрлар Бобурнинг Ватанидан бош олиб кетишига, бутун умрини ёт юртларда сарсон-саргардонликда ўтказишига сабабчи бўлган шахслардан бири хусусида айтилаётганини унутмаслигимиз керак.

Ҳасанхожа Нисорий “Музаккири ахбоб” тазкирасида Шайбоний ҳақида ижобий фикрларни билдирган: “*Соҳибқирон хон (Шайбонийхон–И.А) илму фазилатлардан хабардор. ...Шеърият соҳаси ва шоирларга эътиқод – эътибори катта*

бўлган. Мудом олиму фозилларни ўзига ҳамсұхбат қилган. Яхии шеърлари бор” [Ҳасанхожа Нисорий, 1993, 20].

Шайбоний девон тузган шоир эди. Девони бизгача етиб келган. Кўринадики, Бобур асарда ўз ғанимларига баҳо берганда, муболагали бўёқлардан фойдаланади. Уларнинг салбий хислатларини бўрттириброк тасвирлайди.

Бобур “Бобурнома”да Ҳирот адабий муҳитининг мукаммал қиёфасини кўрсатган. Бу ижодкорлар жамоасининг сардафтари Абдураҳмон Жомий эди. Бобур асарда санъатнинг турли йўналишида ижод қилган 30 дан ортиқ соҳибқаламлар ҳақида мулоҳаза билдиради. Улар орасида турли савиядаги шоирлар, мусавирлар, хаттоллар, бастакору мусиқашунослар, созандалар, мусаннифлар, адабиётшунос олимлар бор. Бобур уларнинг ижодларига ўта синчковлик билан муносабатда бўлади. Ютуқ ва камчиликларига баҳо беради. Бу борада холислик тамойилига амал қиласи. Бобур уларнинг ижодларига баҳо берар экан, тасаввуримизда адабиёт ва санъатни чукур англовчи, синчков олим сифатида намоён бўлади.

Бобур қисқа ҳажмда Ҳирот адабий муҳитини жонли, ҳаракатда тасвирлаб бера олган. У асарда ижодкорлар иқтидорининг барча қирраларини ёритади, қиёфасига баҳо беради. Шахсий феъл-атворини тасвирлашни ҳам назардан четда қолдирмайди. Асарда Алишер Навоий табиатининг бизга номаълум янги жиҳатлари билан танишамиз. Унинг ноқулай вазиятлардан ҳазил-мутойиба билан чиқиб кета оловчи, хушхулқ, ҳазилкаш киши бўлганини тасаввур этамиз. Бобурнинг тасвирлашича, бир шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатганда, Биноийга тегиб кетади. Шунда Навоий мутояба билан шундай дейди: “*ажаб балоест дар Ҳирий agar пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад*” (мазмuni: Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғингни узатсанг, шоирга тегади). Шунда Биноий ҳам бу қувноқ кинояга муносиб жавоб қайтаради: “*Агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад* (Мазмuni: йиғсанг ҳам шоирга тегади)” [Бобур, 1989, 162].

Бобур Шайхим Суҳайлий ҳақида сўзлаётиб ҳам, худди шундай қувноқ лаҳзаларни тасвирлайди. Суҳайлий қуйидаги байтини Абдураҳмон Жомий ҳузурида ўқибди:

*Шаби ғам гирдибоди оҳам аз жо бурд гардуно,
Фурӯ бурд аждаҳои сели ашкам рубъи маскуно.*

(Мазмуни: *ғам тунида оҳим қуюни осмонни ўрнидан қўзгатди. Кўз ёшим аждаҳоси ер юзини ютиб юборди*).

Бу ғазални эшитган Жомий қувноқлик билан “Мирзо, шеър айтасиз ё одам қўрқутасиз?” [Бобур, 1989, 156], дея чукур мазмунли муносабатини изҳор қиласиди. Юқорида келтирилган айrim мисоллардан биз Ҳирот адабий муҳитидаги жонли жараённи тасаввур қиласиз. Улуғ алломаларимизнинг юз ифодаларини кўз олдимизга келтирамиз. У давралардаги қаҳқаҳалар жарангини эшитгандай бўламиз. Бу, албатта, Бобурнинг ўзига хос ифода услуби ва маҳоратининг натижасидир.

Бобур Ҳирот адабий муҳити тасвири жараёнида, юқорида эътироф этганимиздек, бадиий ижодни нозик ва чукур тушунувчи олим сифатида намоён бўлади. У қисқа ҳажмда бадиий матнларни таҳлил этиб бера олади. Ҳар бир асарнинг ўрни ва мавқенини белгилай олади. Биноий, Мир Ҳусайн Муаммоий, Шоҳ Ҳусайн Камолий, Оҳий каби ўнлаб шоирларнинг асарларини объектив баҳолайди.

Адабий муҳитда маснавийгўйлик мақоми ҳақида маълумот беради. Абдулло Хотифийнинг “Хамса” муқобаласида достонлар айтганидан хабардор бўламиз. “Ҳафт пайкар”, “Искандарнома”, “Лайли ва Мажнун” муқобаласида “Ҳафт манзар”, “Темурнома”, “Лайли ва Мажнун” достонларини яратганини айтади. Уларнинг бадиий қимматига эътибор беради. *“Бу маснавийлардин “Лайли ва Мажнун” машҳурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича йўқтур”* [Бобур, 1989, 163], дея баҳо беради. Аммо, шунга қарамай, бу маълумот адабиётшунослик илмида катта қимматга эга. Чунки, унда Ҳирот адабий муҳитида “Хамса” яратишга уринишлар бўлганини англаймиз. “Темурнома” достонининг янгидан киритилиши кўзга ташланади. Бу достон, Бобур нуқтайи назарича, муваффақият қозонмаган бўлсада, хамсачилик анъанасини янгилашга уриниш намунаси сифатида эътиборга моликдир.

Ҳилолий ижодига баҳо берар экан, “Шоҳ ва дарвеш” достонига алоҳида тӯхталади. Унда бадиий жиҳатдан диққатга сазовор ўринлар борлигини эътироф этган ҳолда, “*вале бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиги бисёр ковак ва харобтур*” [Бобур, 1989, 163], дея таассуф билдиради. Бу ерда Бобурнинг достончилик талқинида мазмун ва композицияга эътибор қаратиб, унинг муҳимлигини таъкидлаганинг гувоҳи бўламиз.

Бобур ижодкорларга баҳо берар экан, холисликни унутмайди. Жумладан, Ҳилолийнинг маснавийларини танқид қилсада, лирик шеърларини “*Ғазалари ҳамвор ва рангин ва камхадшадур*”, дея тавсифлайди. Қуввайи ҳофизасига ҳавас билан қарайди: “*Бисёр қавий ҳофизаси бор эмиши, ўттуз-қирқ минг байт ёдида бор эмиши. Дерларким, "Хамсатайн"нинг аксар абёти ёдида бор*” [Бобур, 1989, 163-64]. Аruz, қофия ва шеър илмининг билимдони эканлигини тан олади.

Ҳирот адабий муҳитидаги достончилик савиясини англашда Бобурнинг Муҳаммад Солих достонига муносабати ҳам муҳимдир. Муҳаммад Солих ашаддий ғаними саройида яшаб ижод қилган бўлсада, Бобур унинг асарларини холис баҳолашга уринади. Ҳикмат ва донолик билан яратилган ғазалларининг бадиийлиги бир хил даражада бўлмасада, маъно хусусиятлари диққатга сазоворлигини эътироф этади: “*чоинилиқ ғазалари бор. Агарчи ҳамворлиги чоинисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур*” [Бобур, 1989, 163]. Бобурнинг бу борадаги фикрлари Навоий мулоҳазаларига мутаносиб келади: “*Табъида хейли диққат бирла чоини бор*” [Навоий, 2011, 146]. Аммо, Бобур “*Шайбонийнома*” достони хусусида ижобий фикр билдирамайди: “*Шайбонийхон*” отига бир туркий маснавий битибтур. Рамали мусаддаси махбун вазнидаким, “*Субҳа*” вазни бўлгай, бисёр суст ва фурудтур, ани ўқугон киши Муҳаммад Солихнинг шеъридин беэътиқод бўлур”. Бундай баҳо беришининг бир қанча сабаблари бор. Биринчидан, достон Шайбонийхон ҳузурида эътибор қозониш мақсади билан яратилган. Асар яратишда мақсад, таъма биринчи ўринда турган. Иккинчидан, достонда ҳис-туйғулар талқини ва руҳий түғёнлар таҳлили етакчилик қилмайди.

Учинчидан, мазмун тақозоси билан бадийликка путур етган ўринлар ҳам йўқ эмас. Кўринадики, Бобурнинг достончилик борасидаги мулоҳазаларини айнан қабул қиласақда, аммо, улар асоссиз эмаслигини ҳам тан олишимиз керак.

Ҳирот адабий муҳитида илм-фан, адабиёт ва санъатнинг турли йўналишлари тараққий этган. Бадий ижод билан бир қаторда адабиётшунослик илми ҳам ривож топган. Бу йўналишда қатор асарлар яратилган. Бобур "Бобурнома"да, айниқса, Мир Атоулло Машҳадий (Хусайний –И.А.), Сайфий Бухорий каби ижодкорларнинг рисолаларига эътибор қаратади. Уларнинг олим сифатида кенг қамровли ва чуқур билим соҳибилигини эътироф этади. Бадиият илмининг моҳир тадқиқотчиси Атоулло Хусайний асарларининг қимматини белгилайди. Унинг шеърий санъатлар талқинига бағишлиланган "Бадое ус-саное" рисоласини ҳурмат билан тилга олади: "*Яна саноен шеърда "Бадое ус-саное" отлиқ рисола битибтур, хейли яхши битибтур*" [Бобур, 1989, 161].

Ундан ташқари, қофия илмига бағишлиланган рисоласига ҳам яхши баҳо беради. Шахсларга баҳо берганда, уларни ҳар томонлама кузатиш "Бобурнома" услугига хос хусусият. Шундан келиб чиқиб, "Қофия" рисоласи ҳақида сўзлаётиб, Хусайнийнинг шахсиятига, феъл-авторига ҳам эътибор қаратади. Камтаринликни маданият белгиси деб билган Бобур, рисола муаллифи фикрини далиллаш учун мисолларни фақат ўз шеърларидан келтириши ва уни таъкидлаб кўрсатиши Бобурга нокамтарлик бўлиб туюлади: "*Қофияда бир форси рисола битибтур, тавреъ битибтур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абётини келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун "чун онки дар ин байти банда" лафзини лозим тутубтур*" [Бобур, 1989, 164].

Асарда Сайфий Бухорий қиёфаси ҳам муфассал ёритилади. Бобур унинг донишмандлиги ва нотиқлигини тан олади. Икки девони ҳақида сўзлаб, улардан бири ҳунармандлар учун айтилганини эслатади. Бу далил Ҳирот адабий муҳитида маҳсус мавзули девонлар ҳам тузилганини кўрсатади. Унинг масал жанридаги асарлари машҳурлигини, аммо маснавий яратмаганини маълум қилади. Ва унинг сабабларини ҳам

кўрсатади. Бобур Сайфийнинг бадиий ижоддаги ютуқларини сарҳисоб этиш билан бирга, "Аруз рисоласи"нинг маромига етмаган жиҳатлари хусусида ҳам ўз мулоҳазаларини билдиради: "Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб била асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъни билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва эъробигача битибтур" [Бобур, 1989, 162].

Ана шу бир жумладагина айтилган хулоса Сайфий рисоласининг бадиий савияси ҳақида тасаввур уйгота олади. Шу ўринда биз Бобурнинг сўз қўллаш маҳоратига яна бир бор тан берамиз. "Камсухан" – камсўзлик ва "Пурсухан" – кўпсўзлик сўzlарини қўллаш ва уларни изоҳлаш билан рисола моҳияти ва услубига оид, бир рисола бўлгулик мулоҳазаларни ифодалай олган.

Ҳирот адабий муҳити тасвирида хаттот, мусаввир, мусиқашунос, мусанниф каби санъатнинг турли йўналишларида ижод этган иқтидор соҳиблари ҳам тилга олинади. Бобур улар ҳақида маҳсус билимга эга киши каби фикрлайди. Ютуқлари ва камчиликларини кўрсатади. Мусаввир Беҳзод, Шоҳ Музаффар тасвирларини нозик баҳолайди. Шоҳ Музаффарнинг мусаннифликдаги маҳоратига, дид ва қобилиятига ҳам тан беради: "Яна бир таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ямон эмас, голибо агар сўз аниңг эмас" [Бобур, 1989, 164].

Худди шунингдек, айrim ижодкорлар санъатнинг, ҳунарнинг бир неча турларини баробар маҳорат билан эгаллаганликлари ҳақида ҳавас билан сўзлайди. Қулмуҳаммад Удий, Шайх Ноий, Ҳусайн Удий, Шоҳкули Ғижжакий каби мусиқашунослар санъаткорлигини, уларнинг ҳаёт саҳифаларини ёритувчи қизиқарли ҳикояларни сўзлайди. Улардан ижтимоий ҳаётда муҳим аҳамиятга молик мусиқашунослик такомили борасида янги маълумотларга эга бўламиз.

Сарҳисоб этилган қисқача далиллардан кўринадики, "Бобурнома"да Ҳирот адабий муҳитининг яхлит, жонли кўриниши, тасвири ўз ифодасини топган. Буни чукур талқин этиш адабиётимизнинг ривожланган бир даври билан боғлиқ кўп масалаларни ойдинлаштириш имконини беради.

“Бобурнома”даги шеърий сатрлар

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари қомусий кўламга эга. Унда турли соҳалар, масалаларга оид салмоқли маълумотлар қамраб олинган. “Бобурнома” тарихий-мемуар жанрида ёзилган насрый асар. Аммо унда шоир Бобурнинг нуктадонлиги, дурафшон қаламининг мўъжизакор шеърий маҳсуллари ҳам намоён бўлган. Асарда турли муносабатлар билан боғлиқ равишда шеърий парчалар берилган. Кузатишларимиз жараёнида “Бобурнома” композицияси ва сюжетида уларнинг алоҳида ўрни борлиги аён бўлади.

Асарда келтирилган шеърий сатрлар муаллифнинг турли мақсадларини ёритишга хизмат қилган. Жумладан, айримлари бирор воқеа-ходиса санасини аниқлаш вазифасини бажарувчи таърих (жанр) сифатида яратилган бўлса, айримлари баъзи ижодкорлар ҳақидаги маълумотларни тасдиқлашга хизмат қилади. Айримлари Бобур шеърларининг яратилиш тарихи билан алоқадор. У шоирнинг ўша асар дунёга келган пайтидаги руҳий ҳолатига, туйгулар оламига бизни олиб киради. Шу хусусиятларидан келиб чиқиб, уларни бир неча гурухга ажратиб ўрганиш тақозо этилади:

- 1.Муаллиф фикрларини далиллаш мақсадида келтирилган шеърлар;
- 2.Воқеа-ходисаларнинг амалга ошиш санасини аниқлаш учун қўлланган шеърлар;
- 3.Бобур шеърларининг яратилиш тарихини ойдинлаштирувчи ўз қаламига мансуб шеърлар;
- 4.“Бобурнома”да зикр этилган шоирлар ижодидан намуналар.

Асарда бундай шеърий парчалар 78 та сахифада учрайди. Жами 324 мисрани ташкил этади. Улар жанр нуқтаи назаридан ранг-баранг. Газал, рубойи, қитъа, таърих, маснавий, фард каби жанрлардаги намуналарни учратамиз. “Бобурнома”даги шеърий парчаларда зуллисонайнлик қўзга ташланади. Унда ўзбек ва форс-тожик тилида яратилган намуналар келтирилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Асардаги муаллиф фикрларини далиллаш мақсадида келтирилган шеърларларнинг муаллифи кўрсатилмайди. Аммо намуна мазмунидан келиб чиқиб, баъзан улуғ салафлар ижодидан, баъзан эса муаллифнинг ўз қаламига мансуб мисралардан фойдаланганини кузатамиз. Бу борадаги дастлабки шеър Султон Аҳмад Мирзо вафотидан сўнг (899 ҳ.), Самарқанд таҳтига ўтирган Султон Маҳмуд мирзо фаолияти ёритилиши жараёнида келтирилади. Унинг фосиқлиги, золимлиги, давлатни адолатсизлик билан бошқаргани ҳақида сўзлаб, фикрини 4 мисра форсий шеър билан далиллайди:

*Ҳазор кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар канад.
Баҳам бармакун то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам бар канад [Бобур, 2002, 47].*

(Мазмуни: Ички яралар дардидан ҳазар қил. Чунки ички яра ахири юзага чиқади. Қўлдан келганча, ҳеч бир дилга озор берма. Дилдан чиққан бир оҳ бутун жаҳонни барбод қиласди).

Муаллиф мазкур мисраларни келтирас экан, Султон Маҳмуд мирзонинг бошқаруви зулм ва фисқ оқибатида 5-6 ойдан ортиқ давом этмагани ҳақида хулоса чиқаради.

Шеърнинг муаллифи айтилмайди. Бу ҳолат шеърнинг муаллиф қаламига мансублигини ёки бўлмаса, шеърнинг жуда машҳур, кўпчиликка маълум эканлигини кўрсатади. Буни аниқлаш қўшимча тадқиқотларни тақозо қиласди, албатта. Аммо мазкур шеър асар сюжет ва композициясида муҳим аҳамиятга эга. У Султон Маҳмуд мирзо тарихи билан боғлиқ тарзда айтилаётган бўлса ҳам, умумийлик характерига ҳам эга. Жумладан, давлатни бошқариш талаблари, раҳбарлик маҳорати, адолат ва муруватнинг бошқарувдаги ўрни каби масалаларга замондошлар эътиборини тортиш вазифасини бажарган.

Навбатдаги шеър “Бобурнома”да “Андижон хукумати ва эшик ихтиёри муқаррар бўлган”, дея эсланган ва кейинчалик Султон Маҳмуд мирзо тарафига ўтишга уринган Ҳасан Яъқубга бағишлиланган. У 2 мисрадан иборат форсий тилда ёзилган:

*Чу бад карди, мабош эмин зи офат,
Ки возжисб шуд табиатро мукофот [Бобур, 2002, 48].*

(Мазмуни: Ёмонлик қилганингдан кейин офатлардан эмин бўлма, чунки табиатнинг берадиган жазоси аниқ).

Бобурнинг асарда шеър қўллашининг ўзига хос тамойили бор. У барча ўринларда бирор воқеани ёки тарихни насрй йўл билан баён этар экан, туғёнли ички кечинмалари, аламли изтиробларини ифодалаш эҳтиёжини сезган ўринда шеърий парчалардан фойдаланади. Шеър унинг фикрларини далиллайди. Ҳис-туйғуларини ифодалайди. Ҳаётда учрайдиган шу типдаги ҳолатларни умумлаштириб, ҳикмат даражасига кўтариб тасвирлаш имконини ҳам беради. Демак, “Бобурнома”даги шеърлар асарни безаш учунгина қўлланилмаган. Ундаги воқеалар тасвирини янада кучайтириш, ўқувчининг кўнглига таъсир этиш ва ҳаётий хulosалар чиқариб сабоқ бериш вазифасини бажарган. Бу эса, “Бобурнома”даги муаллиф бадиий ифода маҳоратининг муҳим қиррасини англаш имконини беради.

Бобур Самарқанд тахти тарихини баён этар экан, 3 та шеър келтиради. 1-си Улуғбек Мирзонинг қатл этилиши, 2- ва 3-си Абдулатиф Мирзонинг қилмиши билан боғлиқ. Бобур асарда Абдулатифнинг қонли ишини қаттиқ қоралайди: “*Бу беш кунлик ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди*”. Шу ўринда муаллифни кўрсатмай, Низомий “Хамса”сидаги машҳур, “*Падаркуш подиоҳиро нашояд, Агар шояд ба шаш моҳаш напояд*” байтини келтиради. Ҳамда Мирзо Улуғбек ва Абдулатиф вафотига бағишлиланган икки тарихни ҳам эслаб ўтади.

Баъзи шеърий парчаларда муаллифнинг ўз тақдири, қисмати билан, сарсон-саргардон кунларининг ифодаси билан боғлиқ туйғулари намоён бўлади. 1498-99 йиллар, ҳам Андижон, ҳам Самарқанддан айрилган, Хўжанд ва Ўратепа оралиғида сарсон юриб, “*Хўжанд бир муқаррар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвииши била ўтар. Бир ярим йил, икки йилга ёвук аҳл ва аёл била анда эдук. ...Яна не юз била Хўжандга борилгай*”, дея озорланиб ёзгандан сўнг қуидаги байтни келтиради:

*Бормоққа не маскане мұяссар,
Турмоққа не маъмане муқаррар [Бобур, 2002,67].*

Мазкур байтнинг ҳам муаллифи күрсатилмаган. Аммо унинг мазмуни ва изтиробли, аламли түйғулар тасвиридан Бобурнинг қаламига мансубдир, деган қарорга келиш мүмкін. Шу ўринда Бобурнинг рухий ҳолати манзараларини янада аникроқ тасаввур қиласыз: “*Бир күн Хоҗа Абулмакоримким, бизнингдек жалоиي ватан бўлуб саргардон эди, мени қўра келди....Бизнинг ҳолимизга риққат қилиб, фотиҳа ўқуб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, риққат қилдим*²²” [Бобур, 2002,67]. Кўринадики, муаллиф руҳият тасвирини беришда турли усуллардан, ранг-баранг ифода шаклларидан фойдаланади. Берилган шеърий парчалар ҳам муаллиф ҳис-түйғуларини, кўнгил кечинмаларини аниқ тасаввур қилишимизда муҳим аҳамиятга эга.

1500 йиллар, Бобурнинг 17-18 ёшларида яратилган айрим шеърий парчалар ошиқона йўналишда эканлигини кузатамиз. Унинг муҳаббат ёшидаги кечинмалари билан танишамиз:

*Мен анга ғарид майл пайдо қилдим,
Балким анга ўзни зору шайдо қилдим [Бобур, 2002,75].*

Асадаги таъкидлардан шу йиллардан бошлаб Бобур ҳам туркий, ҳам форсий тилларда шеърлар ёза бошлаганини англаймиз:

*Ҳеч кас чун ман ҳаробу ошиқу расво мабод,
Ҳеч маҳбубе чу ту беражму бепарво мабод
[Бобур, 2002,75].*

Кўп шеърий сатрларда Бобур ўз ҳаётий тажрибаларидан чиқарган хulosаларини ҳикматли шеърий сатрлар билан уйғунлаштириб баён этишга ҳаракат қиласи:

*Имрўз бикуш чу метавон күшт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сўхт.
Магзорки зиҳ кунаð камонро,
Душман чу ба тир метавон дўхт [Бобур, 2002,90].*

²² Риққат қилмоқ-кўнгли бўшамоқ

Ёки:

*Агар сад сол мони вар яке рўз,
Бибояд рафт аз ин кохи дилафруз [Бобур, 2002, 99].*

Бобур бошидан кечирган мاشаққатлардан ўзи учун ва ўқувчиси учун ҳам сабоқ чиқаради. Ҳар бир инсон ўз қилмишига яраша жазо ва мукофотини олиши муқаррар эканлигини англайди:

*Ту бадкунандайи худро ба рўзгор сипор,
Ки рўзгор туро чокарест кийнагузор*

[Бобур, 2002, 126].

Кейинчалик, шу каби ҳаётнинг тажрибалари “Ҳар кимки вафо қилса вафо топқусидур” рубоийсини яратишига замин бўлган бўлса ажаб эмас.

Бобур асарда фақат сиёсий ёки бошқарув билан боғлиқ масалалар ҳақидагина шеърий мисолларга тўхталмайди. Балки оиласвий муаммолар, ахлоқий мезонлар борасидаги қарашларини ҳам шеърий сатрлар билан уйғун тарзда баён этади. Бу асарнинг тарихий-мемуар манба сифатида қимматини янада оширади. Жумладан, Ҳусайн Бойқаро ҳақида маълумот берар экан, унинг ҳаётининг барча қирраларига эътибор қаратишга ҳаракат қиласи. Хотинлари борасида тўхталганда, унинг биринчи хотини, Бадиuzzамоннинг онаси Бека Султонбегимга алоҳида тўхталади. “*Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлигидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди:*

*Зани бад дар саройи марди накў,
Ҳам дар ин олам аст дўзахи у” [Бобур, 2002, 131].*

(Мазмуни: Яхши кишининг хонасидаги ёмон хотин, шу дунёning ўзидаёқ унинг дўзахидур).

Кўринганидек, Бека Султонбегимнинг хулқидаги ноқисликни сўзлар экан, барча инсонлар учун умумлаштирувчи ҳикматли сатрларни келтириб ўтади. Бу ўринда ҳам, шеър муаллиф фикрларини янада тўлдириш, ойдинлаштириш вазифасини бажаради. Катта мамлакатни бошқарган подшоҳ бир аёлни

түғри йўлга солишга қийналганини кўрсатади ва шеър билан муҳим хулосани баён этади.

Бобур ҳаётда некбин инсон бўлган. Унга ёмонлик қилган инсонга ҳам яхшилик билан жавоб қайтарганлигини “Бобурнома”да кўплаб воқеалар исботлаб турди. У сарсон-саргардонликда турли машаққатлар тортишига тўғри келган. Хиёнатларнинг гувоҳи бўлган. Аммо у асарда шундай синовлардан ҳам ҳикмат излашга интилган, бағри кенг инсон сифатида намоён бўлади. Жумладан, Ҳиротдан Кобулга қорли тоғ йўли билан қайтаётганда, чеккан машаққатларидан, қийинчиликлар устидан ҳам сабр-тоқат билан ғалаба қозонади: “Агарчи улуғ қордин неча кун хейли ташвиши кўрдук, vale охир ушибу улуғ қор сабабидин ўзумизни манзилга еткурдук”, - дер экан, қуидаги ҳикматли шеърий сатрларни келтиради:

*Ҳар неку бадеки дар шумораст,
То дар нигари салоҳи кораст [Бобур, 2002, 148].*

(Мазмуни: Ҳар бир юзага келган яхши-ёмонликни қарасанг, турмуш учун хайриятлидир). Чунки Бобур фикрича, мазкур йўл қорли бўлмаганда бундан-да хавфли бўлар эди.

У қорли тоғ йўлинни кечиб ўтганда, туркман йўлтўсарларининг қаршилигига учрайди. Уларни енгиб бир қисмини асир ҳам олади. Бошқа шундай йўлтўсарларга ибрат бўлиши учун қаттиқ жазо тайинлашни режалаشتариади. Аммо Қосимбек уларни озод этганидан афсусланади ва қуидаги шеърий парчани келтириб, сабоқ чиқаради: “Туркман ҳазорасининг ўн тўрт-ўн беш саркаши ва раҳзан улуғларидин иликка тушиб эди, хаёлимда бу эдиким, тушиган юртта турлук-турлук азоб ва уқубат била ўлтургайларким, жамиъ раҳзан ва саркашларга ибрат бўлгай. Йўлда Қосимбекка йўлуқуб, бемавқиъ тараҳҳум қилиб, халос қилибтур:

*Замини шўра сунбул бар наёрад,
Дар ў тухми амал зоеъ магардон.
Накўи бобадон кардан чунон аст,
Ки бад кардан ба жои некмардон” [Бобур, 2002, 149].*

Бобур “Бобурнома”да бир неча бор қилич тифи остида қолгани ҳақида ҳам сўзлайди. Жумладан, Ҳиротдан Кобулга етиб келганда Муҳаммад Ҳусайн Мирзохоннинг хиёнати устидан чиқади (1506-1507 йиллар). Мардона курашлар билан тахтини қайтариб олади. Шу аснода Дўст Сарипулий унинг бошига қилич солганини айтади. Аммо бирор тола сочига зиён етмаганидан хушнуд бўлади. Ўзи ўқиган дуо муҳофазасидан деб билганини эслаб, дуони тўлиқ келтиради. Ва мазкур вазиятдан умумбашарий хулоса чиқаради ва уни қўйидаги икки мисра орқали ифодалайди:

*Агар тиги олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то нахоҳад Худой [Бобур, 2002, 150].*

Мазкур мисра “Бобурнома”нинг иккинчи бир ўрнида ҳам айнан қўлланилади. 1528 йил воқеалари баёнида “Фармойиш” ва “Осойиши” кемалари ёнма-ён турганида, тунда уйқудаги Бобурга сукасд уюштиришга уриниш бўлади. Аммо қўриқчиларнинг хушёрлиги сабабли унга зиён етмайди. Бундан шукронда айтиб, айни мисраларни Бобур яна бир бора эсга олади [Бобур, 2002, 257].

Бобур жуда кечиримли инсон бўлган. У Мирзохоннинг ҳам хиёнатини кечириб, Хурросонга рухсат берганини таъкидлайди. Аммо яхшилигининг қадрини билмаган мазкур инсон Бобурнинг ашаддий душмани Шайбонийхон хизматига борганидан ранжийди. Аммо кўп ўтмай уни Шайбонийхон томонидан ўлдирилиб жазосини олганини сўзлаб, қўйидаги шеърий мисралар билан сабоқ чиқаради:

*Ту бад кунандаи худро ба рўзгор супор,
Ки рўзгор туро чокарест кинагузор [Бобур, 2002, 151]²³.*

Бобур ҳаётда кўп инсонлардан хиёнат кўрди. Кибрланган умаролардан қадрсизлик муносабатларини ҳис этди. Аммо уларга нисбатан ғараз сақламади. Ҳақиқий мусулмонлик фазилатларини намойиш этди. Шоҳбек Бобурни менсимай, паст даражадаги бекларга қилинадиган муносабатни қилиб, муҳрни

²³ Мазмуни: Сен ўзингга ёмонлик қилганни турмушга топшир, турмуш сенинг ўч оловчи хизматкорингдир.

қоғоз ўртасига босиб жүннатади. Бундан Бобур жуда ранжийди. Аммо кўп ўтмай у бутун умр топганларини барбод берганини эслаб қуидаги форсий байтни келтиради:

*Ситеза ба жое расонад сухан,
Ки вайрон кунад хонадони кўҳан [Бобур, 2002, 156]*²⁴.

Бобур керак ўринда таваккул қила олган қатъиятли инсон эди. “Бобурнома”да бир неча бор кам қўшин билан сон жиҳатдан кўп қўшин устидан ғалаба қозонганини эътироф этади. Бу маълумотлар Бобурнинг саркарда сифатидаги ноёб лаёқати, қатъияти, жасурлиги ва мардлигини кўрсатади. Шундай юришларидан бири Кобулни қайта кўлга киритиш учун бўлган жанглардан биридир:

*Кўпу озга Тенгридур бергучи,
Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи [Бобур, 2002, 158].*

Кўринадики, Бобур ўз қаъияти ва Оллоҳга иймони натижасида саркарда сифатида бир неча бор ғалаба қозонади. Мазкур байтнинг муаллифи айтилмайди. Аммо унинг вазиятдан келиб чиқиб ёзилган ҳикмат даражасидаги шеър эканлиги муаллифнинг ўзи томонидан ёзилган дея хулоса чиқаришимизга асос беради.

Бобурномада муаллиф ҳаётий тажрибалардан муҳим хулосалар чиқаради. Булар замон ва макон билан чекланмайди. Жумладан қуидаги байт ҳам худди шундай мазмунга эга. Унда “Қари билганни пари билмайди” халқ мақоли билан уйғун мазмунни кузатамиз:

*Ҳарчи дар оина жавон бинад,
Пир дар хишити пухта он бинад [Бобур, 2002, 159]*²⁵.

Бобур шахс сифатида ҳам мардона эди. Асада бунинг исботини кўп учратамиз. Аммо ҳаётида номард инсонларни ҳам кўп кўрган. Шундайлардан бири сифатида Бобур Ҳиндистонга

²⁴ Мазмуни: Зуғум билан айтилган сўз шу даражага етказадики, қадимий хонадонларни вайрон қилиб юборади.

²⁵ Мазмуни: Ёш киши ойнага қараб нима кўрса, кекса одам ғиштга қараб, ундан ҳам яхшироқ кўради.

кириб бораётганда, унга қаршилик қилган Ғозихонни тилга олади. Унга қарши тадбиркорлик билан юриш қилиб, қўрғонини эгаллаганда, унинг хотин-бола-чақаларини ташлаб қочганлигининг гувоҳи бўлади. Бундай тубанликни тасаввур ва қабул қила олмаган Бобур қуидаги тўртликни келтириб, ўзининг мардона хулосасини баён этади:

*Мабин он беҳамиятро ки ҳаргиз,
Наҳоҳад дид рўи некбахти.
Тан осони гузинад хеитанро,
Зану фарзанд бигзорад ба сахти [Бобур, 2002, 189]²⁶.*

Айрим шеърий сатрлар Бобур бошидан кечирган маشاққатларнинг кўламини ойдинлаштиришга хизмат қиласди. Жумладан, 1525 йил, Ҳиндистонга кириб боргани воқеаларини баён этар экан, вазиятни ниҳоятда аниқ тасвиirlаб беради: “*Гариб қавме била элнинг иши тушуб эди. Не биз аларнинг тилларини билур эдук, не алар бизнинг тилимизни,*

*Паришон жамию, жами паришон,
Гирифтор қавмею, қавме ажойиб” [Бобур, 2002, 192].*

Мазкур байтда Бобур шеъриятида муҳим ўзига хос услуб сифатида кўзга ташланадиган тарди акс санъатининг ноёб қўлланилишига гувоҳ бўламиз.

Бобурномада Бобур ота қиёфасида ҳам намоён бўлади. Жумладан, фарзандларига одамийлик ва давлат бошқаруви, подшоҳлик қонуниятлари борасида муҳим мулоҳазаларини баён этади. Уларнинг руҳиятини кўтариб, ғалабаларга даъват этганининг гувоҳи бўламиз: “*Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод ва душиманларни нигунсор қилгайсиз. Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздир. Қонуда келган ишини тақсир қилмангиз. Гаронжонлик била коҳиллиқ подшоҳлиқ била рост келмас*”. Бундай рағбатлантирувчи сўзларни шоир шеърий мисралар билан тасдиқлайди:

²⁶ Мазмуни: ундей беҳамиятни кўрма, у ҳеч қачон хушбахтлик юзини кўрмайди. У ўз гавдасини қуткариб, хотин, бола-чақасини ёмон ҳолда қолдиради.

*Жаҳонгире таваққуф бар наёбад,
Жаҳон онро бувад кў беҳ шитобад.
Ҳама чизи зи рўи қадхудои –
Сукун меёбад илло подшоҳий” [Бобур, 2002, 243] ²⁷.*

Хумоюн ўғлига ёзган хатида, айниқса, унга олға юриш йўлларидан сабоқ беради. Улуғ салафлар томонидан айтилган ҳикматларни келтиради. “Нечукким дебдурлар”, жумласи орқали улуғлар томонидан айтилганига ишора қиласи:

*Агар пой банди ризо пеш гир,
Ва гар яксувори сари хеш гир [Бобур, 2002, 243] ²⁸.*

(Мазмуни: Жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши бўлсанг, йўлингдан қолма кета бер). Кўринадики, иккала ҳолатда ҳам, фақат олға юриш лозимлигига эътибор қаратилмоқда. Бундай рағбатлантирувчи мулоҳазалар ўз ўрнида Бобур фарзандларининг тўғри йўлдан юришида муҳим аҳамиятга эга бўлган, албатта.

Бобур “Бобурнома”нинг 35 ўрнида ўзи ёзган шеърлардан намуналар келтиради. Улар ғазал, рубоий, қитъа, таърих, маснавий, тўртлик, фард жанрларида ёзилган намуналар эканлигини кузатамиз. Ҳатто, бир ўринда “Мубаййин” асаридан намуна келтириб, алоҳида таъкидлаб ҳам ўтади.

У асарида айрим шеърларининг ёзилиш тарихи ҳақида ҳам маълумотлар беради. Жумладан, 1499-1500 йиллардан бошлаб туркий ва форсий шеърлар ёза бошлагани ҳақида сўзлайди ва мисоллар келтиради. Дастлабки шеърлари ошиқона йўналишда ёзилганининг гувоҳи бўламиз. Бобур 1498-1500 йиллар орасида ўз ютида мусофир каби сарсон-саргардонликда яшашга мажбур бўлади. Шундай руҳий мashaққатга гирифткор кунларида, кўп ошнолар ноошно бўлганида, атрофидаги ҳамроҳу дўстлари саралангандек кунларида олам ва одам борасидаги маҳзун хулосаларини дардли сатрларда баён этади: “Бизга етганда

²⁷ Мазмуни: Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди. Ким яхши тиришса, жаҳон ўшанини бўлади. Ҳаётда ҳар бир нарсанинг тўхташи мумкин. Аммо подшоҳлик тўхтамайди.

²⁸ Мазмуни: Жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши бўлсанг, йўлингдан қолма кета бер.

саҳоват била машҳур бўлғон эл ҳасис бўлур, мурувват била мазкур бўлғон элнинг муруввати унутулар.

... яна Боки тархонга ва ўзга бекларга асру кўп инсоният ва баҳишишлар кўрсатди (Хисравиоҳ – И.А.). ... Адно навкаримизга қилғон инсониятни бизга қилмади, балки навкаримизча бизни кўзга илмади. Байт:

Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ?

Кимки ондин яхши йўқ, кўз туттма ондин яхшилиқ”

[Бобур, 2002, 74].

Мазкур байт шоирнинг девонига киритилган олти байтли “Яхшилиқ” радифли ғазалнинг биринчи байти. Уни “Бобурнома”нинг шу ўрнида келтириш орқали шоир ўзининг ўша пайтдаги ҳис-туйғуларини, ички түғёнларини аниқ тасвирлаб беради. Дўсту ёрга муҳтоҷ, тасаллига интиқ шоир мазкур мисралар орқали ўз кўнглига таскин беради. Уни сабр-қаноатга йўллади. Асарда дардchan бир руҳий ҳолат ифодаланганига қарамасдан, сўнгги байтларда Бобурга хос мардлик ва матонат белгилари юзага чиқади. Қисқа умрни ганимат билиш, яхшиликлар қилиш эвазига унга мазмун ва қониқиши бахш этишга иштиёқ орқали асарга кўтаринки руҳ беради:

Бори элга яхшилиқ қилғилки, мундин яхши йўқ,

Ким дегайлар, даҳраро қолди фалондин яхшилиқ.

1500 йилда Самарқандни олганда, “Бобурнома”даги воқеалар тасвирида Бобурнинг хушнуд кайфияти яққол сезилиб турди: “*Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, Алишербек тирик эди. бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат юбориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб юбориб эдим*” [Бобур, 1989, 81]. Шу ўринда Мулло Бинойнинг Шайбонийхоннинг мулозими сифатида вакил бўлиб, олдига келгани, мушоиралар қилиб шеърлар ёзишганини сўзлади. Бинойнинг қасида ва ғазаллар битиб, унга етказганини эслайди. Бинойнинг бир форсий рубоийсига туркийда жавоб ёзиб юборгани ҳақида маълумот беради: “*Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эрдим. Вале газал тугатмайдур эрдим. Биргина туркий рубоий айтиб йибордим.*

*Ишлар бори кўнглунгдағидек бўлгусидур,
Инъому вазифа бори буйрулгусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалга бўю ғалладин уй тўлгусидур”*

[Бобур, 2002, 81].

Бу рубоийга Биноий яна жавоб ёзади. Унинг жавобидан, назирадаги қофиянинг сақланиши лозимлиги билан боғлиқ талаб бажарилмаганлигидан қониқмаган Хожа Абулбарака Фироқий ҳам Биноийга жавобия ёзади. Шу ўринда келтирилган 4 та рубоийнинг барчасида киноя сингдирилган, уларнинг бетакрор маҳорат маҳсули сифатида яратилганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу шеърий мубоҳаса Бобурнинг шу вазиятдаги кайфиятининг хушнудлигидан, Ғалаба нашидасидан тўкилаётган тафаккур дурларининг теранлигидан далолат беради. Чунки у бобомерос Самарқандни эгаллаганидан жуда мамнун эди. Аммо, афсуски, бу хурсандлик узоққа чўзилмаганлиги ҳаммага маълум.

Ҳеч қандай мадад келмагани ва қамалнинг машаққатли оқибати Бобурни Самарқандни ташлаб чиқишга мажбур қиласди. Бир неча кунлардан кейин Бобур ўз ҳамроҳлари билан Оббурдан кентига етиб боради. Унинг қўйироғида бир чашма борлиги ҳақида сўзлайди. У ерликларнинг одатига кўра чашма атрофидаги тошларни ўйиб турли ёзувлар ёзиш расми бор эди. Шунга амал қилиб Бобур ҳам бир тошга қуидаги форсий 3 байтни ёзиб қолдирганини сўзлайди:

*Шунидамки, Жамишиди фарруҳсиришт,
Ба сарчаимае бар санге навишиш:
“Бар ин чаима чун мо басе дам заданд,
Бирафтанд то чаим барҳам заданд.
Гирифтем олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гўр” [Бобур, 2002, 88].*

(Мазмуни: Эшиттимки, қутлуғ табиатли Жамшид бир булоғ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: бу булоғ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўтирдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламни мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан гўрга элтмадик).

Мазкур байтнинг мазмунидан ва “... бу уч байтни сабт эттим” дея таъкидлашидан шеър Бобур қаламига мансублиги сезилиб туради. Жамшид ҳақида эшитган ривоятни эслайди ва донишмандона ҳаётий ҳикматни яратади. Шеър мазмунидан Бобурнинг нозик шоирона қалбидаги кечинмалар кўламини ҳис қилиш мумкин. У одамзоднинг дунё молига тўймаслигидан, нафсга қуллигидан оғринади. Яшашнинг, ҳаётнинг моҳиятини англамаслигидан надомат чекади. Бу ҳолат уни бир оз тушкун кайфиятга соладики, чашма бўйида ёзилган шеърий мисралар буни далиллаб турибди. Чунки Самарқанд Бобурга бобомерос эди. Шунинг учун ҳам унга энг ҳақдор подшоҳ ўзи эканлигини тушунар эди.

Аммо Бобур умидворлик кайфиятидаги инсон бўлган. Тушкунликдан тез чиқа олган, рухиятини кўтара олган. Бу айни шу вазиятда Ҳисордан келиб мулозамат қилган Мулло Ҳижрий билан кўришиши тасвирида ҳам намоён бўлади. Куйидаги матлаъни мазкур учрашув таъсирида ёзганини эслайди. Унинг йўқлаганидан хурсандлигини яшириб ўтирмайди. Руҳида кўтаринкилик пайдо бўлганини кузатамиз:

*Такаллуф ҳар неча суратта бўлса, ондин ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен*
[Бобур, 2002,88].

Айни мана шу сарсонлик кунларида Бобур кўнглидаги шоирона ҳислар жунбушга келади. Бир нечта рубоий ва ғазалларининг ёзилгани ҳақида сўзлайди. Қалбидаги дарду изтироблар қофозга тўкилади. Шу кунларда “Топмадим” [Бобур, 2002,89] радифли биринчи ғазалини тўлиқ яқунлаганини эслайди. “Киши” [Бобур, 2002,89] радифли рубоийсини айтгани ҳақида хабар беради. Мазкур шеърлар шу йиллардаги, Бобур қайфусининг кўламини, изтиробу дардларини, мashaққатли саргардонликларини англашимизга, ҳис қилишимизга имкон беради.

“Бобурнома”да келтирилган кейинги ғазал Бобур Афғонистонни эгаллаган 1503-1504 йилларда ёзилган. Муаллиф Афғонистон тоғлари, дала – тузлари, даштлари бўйлаб ўз

мулозимлари ва лашкарлари билан юрар экан, йўл-йўлакай ўқувчисини мамлакат табиати, дарё ва кўллари, ўсимликлари билан таништириб боради. Тасвирлардан Бобур учун Афғонистонда ҳокимииятини ўрнатиш ҳам осон бўлмаганлигини сезамиз. Нотаниш йўллар ва инсонларни таниш мashaққатларини, она юртини соғиниш изтиробларининг ифодасини кузатамиз: “... Гўмал рудидин ҳам кечибтурлар, чун кўрулган йўллар эмас эди, йўлнинг йироқ-ёвугини билмай, арожиғ сўз била бу йўлга кирдук. Ийд намозини Гўмал рудининг ёқасида ўталди. Наврўз ул ийдқа ёвуқ келиб эди. Тафовут бир-икки кун эди, ул тақриб била бу газални айтиб эрдим:

*Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзу қошингдин айру байрам ойида ғамлар.
Юзи наврўзи, васли ийдини Бобур ғанимат тут,
Ким мундин яхши бўлмас юз наврўзу байрамлар”*

[Бобур, 2002, 120].

Мазкур ғазал ёзилганда, Бобур ўз юртини тарқ этганига эндиғина бир йилга ёвуқлашаётган эди, холос. Шу сабабли ҳам, унда лирик қаҳрамон кўнглидаги, ҳали янги жароҳат бўлиб турган, айрилиқ изтироблари, она ватан соғинчи туйғуларининг ифодаси яққол сезилиб туради. Қўшалоқ байрам – наврўз ва ҳайитдан бутун эл хуррам. Аммо биргина Бобурга байрам татимайди. Унинг кўнгли тўла мунг. Лекин унинг кайфияти тушкун эмас. Кенг дунёқарашиб ва теран тафаккурга эга бўлган Бобур мушкулликлардан ўзини қутқариб, ёруғ йўлларни топа олади. Инсон учун энг ҳақиқий мададкор бўлган Тангрига юз буради, уни эслайди. Оллоҳнинг васлини ғанимат тутиб, ҳақиқий байрам нашидасини ҳис қилишига ишонади.

1506 йил охирида Бобур темурий шаҳзодалар таклифиға кўра, Ҳиротга боради. 20 кун у ерда туради. Фойибона устоз деб билган Навоий яшаган уйда истиқомат қиласди. Бундай мақомга эришиш уни ниҳоятда хушнуд этади. “Бобурнома”даги шу воқеалар баёнида бу кайфият аниқ ифодаланади. Аммо Кобулга қайтаётганда, қорли тоғ йўлида оғир мashaққатларни чекади. Кўпчиликнинг қўл, оёғини, жумладан, Бобурнинг ҳам қулоғини совуқ уради. Асарда қийинчиликлар батафсил тасвирланади.

Улардан Бобур фақат жисмоний эмас, балки маънавий жиҳатдан ҳам риёзатлар чеккани аён бўлади. Воқеалар тасвири билан танишар эканмиз, яна бир бора унинг матонати, сабр қаноати, жасорати ва одамийлигига тан берамиз. Муаллиф уларни насрда ифодалар экан, энг авж нуқтада ҳис-туйғуларини шеърий сатрларда ҳам баён этади:

Қалин қор қоплаган тоғ йўли орқали юриш риёзатларини Бобур асарида батафсил тасвирлаб беради: “*Боргон сойи қор улуғроқ бўлур эди. Чахчарон навоҳисида худ қор отнинг тизидин юқорироқ эди. ...икки-уч кўч ўтгач, қор асру улуг бўлди: узангудин юқорроқ эди, балки аксар ерда отнинг аёги ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди.*

Ул неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортулди, андоқким, муддатул-умр мунча машаққат камроқ тортимиб эди. ...Бир ҳафтага ёвуқ қор тениб, кунда бир шаръий-бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Ул неча кун андоқким, муддатул-умр мунча машаққат камроқ тортимиб эди. Бу матлани ўшал фурсатта айтildи:

*Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму?”*

[Бобур, 2002, 147].

Асарда келтирилган мазкур байт муаллифнинг бутун ички ҳис-туйғуларини мукаммал ифодалаш имконини беради. Чунки табиатнинг машаққатли кўриниши ўқувчига маълумот сифатида таъсир этса, келтирилган байт муаллифнинг қийноқли ички түғёнларини бутун теранлиги, дардманлиги билан ифодалаб бера олади.

Бобур шу қайтишида хиёнатнинг устидан чиқади. Ишониб ўз тахтини топшириб кетган ўз уруғи Ҳусайн Мирзохон унга хиёнат қиласи. Қаттиқ риёзатлар эвазига Бобур ўз давлатини қайтариб олади. Мирзохонни қатл этмай, Хуросонга жўнатади. Шундан сўнг бироз хотиржам бўлган Бобур, эндиғина кириб келган баҳор сайлига чиқади. Табиатни жуда яхши кўрадиган шоир, ушбу сайр асносида, охирги кунларда кўнглидан кечган дардли түғёнларнинг ноёб ва рангин суратини чизиб бера олади:

*Менинг кўнглумки гулнинг гунчасидек таҳ-баташ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондур
[Бобур, 2002, 182].*

“Бобурнома”да маснавий шаклида ёзилган шеърий намуналар ҳам учрайди. Уларда достончиликка хос ифода услуби кўзга ташланади. Айрим воқеалар ҳақида эҳтирос билан маълумот бериш зарурати бўлганда, у маснавийга мурожаат қилган. Жумладан, Ҳиротдан Кобулга келаётганда, йўлда кичик жанг тасвири ва ўзининг саркардалик салоҳияти ҳақида сўзлади. Мазкур лавҳада Бобурнинг саркарда сифатидаги тезкорлиги, жасорати, бошқарув маҳорати яққол намоён бўлади. 36 мисрадан иборат мазкур шеърий намунада қаҳрамонлик достонлари услубини кўрамиз:

*Қаросин ёгийнинг кўрубтурлар,
Дангу ҳайрон боқиб турубтурлар.
Мен етиб тез ул сари юрудум,
Юру-юру деб илгари юрудум.
Ғаразим элни тез қилмоқ эди,
Ёгий била ситеz қилмоқ эди... [Бобур, 2002, 176-77].*

Кейинги маснавий 1527-1528- йилларда Бобурнинг чоғир ичишдан тавба қилиши муносабати билан ёзилган. У 18 мисрадан иборат. Муламмаъ шаклида. 2 мисраси форсий, 16 мисраси эса туркий тилда. Шеър нафсга мурожаат тарзида бошланган:

*Чанд боши зи маосӣ мазакаши,
Тавба ҳам бемаза нест бичаи²⁹.
Неча исён била олудалигинг,
Неча ҳирмон аро осудалигинг,
Неча нафсингга бўлурсен тобеъ,
Неча умрунгни қилурсен зоеъ.
Нияти газв илаким юрубсен,
Ўлмакингни ўзунгга кўрубсен,
Кимки ўлмак ўзига жазв этар,*

²⁹ Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан, тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр.

*Ушбу ҳолатта билурсенки нетар,
Дур этар жумла маноҳидин ўзин,
Аритур барча гуноҳидин ўзин.
Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чогир ичмакликтин.
Олтуну нуқра суроҳијо аёқ,
Мажслис олоти тамомин ул чоқ,
Ҳозир айлаб борини синдурудум,
Тарк этиб майни, кўнгул тиндурудум [Бобур, 2002,221].*

Бобурноманинг яна бир ўрнида “Мубаййин” асаридан олинган маснавий шаклидаги шеър келтирилган. Унда Бобур чиқарган қарор ҳақида хабар берилади: “*Аградин Кобулғача Чакмоқбек Шоҳий тамғочининг нависандалиги била таноб ургай. Ҳар тўққуз курўҳ манор қўпорғайларким, манорнинг баландлиги ўн икки қари бўлгай. Устида чордара қўпорғайлар... ... Ушбу кун Чакмоқ била Шоҳий Аградин чиқтилар. Бу курўҳларни мил била мувофиқ таъйин қилилди. Нечукким, “Мубаййин”да мазкурдор:*

*Тўрт мингдур қадам била бир мил,
Бир курўҳ они Ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик, яна ҳар элик
Олти жав арзи бўлди, бил, бу билик” [Бобур, 2002,245].*

Кўринадики, Бобур “Бобурнома”да қўллаган атамаларни бошқа асарларидаги маълумотлар билан изоҳлайди. Уларни эслайди ёки уларнинг мутолаасига ишора қиласи. Юқоридаги шеърий парчада ўлчов бирликлари ҳақида маълумот берар экан, уларнинг билим эканлигини таъкидлайди ва Ҳинд ўлчов бирликлари билан қиёсан қўллаб, ўқувчини улар ҳақидаги билим билан таништиради.

Эътибор берсак, “Бобурнома”да Бобур ҳаётининг энг ғариф, ҳиссиётларга бой дамларини тасвирлашда шеърий мисралардан фойдаланганлигининг гувоҳи бўламиз. Воқеаларнинг насрый ифодасига кўнгил дарду армонларини, руҳий кечинмалари

тасвирларини сингдириш зарурати бўлганда шоир шеърларга мурожаат қиласди. Шу сабабли ҳам, асардаги шеърий сатрларнинг асосий қисми муаллифнинг ўз қаламига мансуб деган холосага кела оламиз.

Бобур Авғонистондаги воқеаларни жуда синчковлик ва олимона кузатувчанлик билан тасвирлайди. У ернинг табиатини чуқур, ҳар томонлама ўрганади. Ҳар бир ашёни, ҳодисаларни она юрти билан қиёслайди. Кечмишининг ҳар кунида, дақиқасида ватан соғинчи, армонлари юзага чиқади: “Наврўз ул ийдқа ёвуқ келиб эди. Тафовут бир-икки кун эди, ул тақриб била бу ғазални айтиб эрдим:

*Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шоду байрамлар,
Манга юзу қошиндин айру байрам ойида гамлар*

[Бобур, 2002, 129].

Мазкур байтлар қўшалоқ байрам – Наврўз ва ҳайит арафасида ёзилган. Шу пайт ҳодисалари ҳақида Бобур маълумотларни сарҳисоб этади. Аммо унинг ички туғён, изтироб ва кўнглини олов каби ўртаётган дард ёлқинлари шеъри орқалигина юзага чиқади. Унинг ҳақиқий ички фифону нолаларининг товушларини мисралар, байтлар қатидаги, сўз билан ҳам ифодалаш мушкул бўлган, оҳанг ва армон садолари орқали тинглаймиз.

Кўринадики, шеърий сатрлар “Бобурнома”да шунчаки санъатпардозлик ёки ранг-баранглик воситаси сифатида келтирилмаган. Балки улар асар сюжети ва қурилишини мукаммаллаштириш, шоир туйғулар оламининг дардли лаҳзаларини аниқ ва таъсирли тасвирилаш, мазмун ва шаклни бойитишга хизмат қилган. “Бобурнома”да шеърий парчаларнинг ўрни бекиёс. Ҳар бир мисра, байт муаллиф фикрларини тўлғазиши, чуқурлаштириш, ички тўфону туғёнларини ифодалаш, юзага чиқариш вазифасини ўтаган. Уларни маҳсус ўрганиш бизни Бобур руҳиятига янада яқинлаштиради. Юртга муҳаббат ва фидоийлик туйғуларини юракларимизда уйғотади. Мақолада мазкур масалага кичик бир саёҳат қилинди, холос. Уни тўла ўрганиш адабиётшунослик олдидаги вазифалардандир.

IV БОБ. БОБУРНИНГ ДИНИЙ-МАЪРИФИЙ ВА ИЛМИЙ АСАРЛАРИ ТАЛҚИНИ

“Волидия” асарининг ғоявий-бадиий хусусиятлари

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзбеклар номини жаҳонга танитган улуғ алломалардан биридир. У ноёб қобилиятга эга саркарда ва подшоҳ, улкан тафаккур қудратига эга тарихчи, олим ва шоир сифатида дунёни ҳайратга солди. У адабиётимизнинг Алишер Навоийдан кейинги энг теран фикрли ва соҳир туйғулар кўйчиси эканлиги билан бизга қадрли. Унинг асарлари билан танишар эканмиз, “...киши исмининг шухрат топиши иккинчи умрдир”, дея эътироф этган орзузи ушалганининг гувоҳи бўламиз. Шоир асарлари бугун ҳам ўзининг кўп сонли муҳлисларига эга, мероси сарҳадсиз уммон. Унга шўнғиган сари “дуру гавҳарлар”га эга бўлаверамиз.

Шоир ҳар бир асарининг яратилиш тарихи, қисмати ва кечмиши бор. Моҳиятида эса теран фалсафийлик, донишмандлик мужассам. Турли фан, санъат йўналишларига нуқтаи назари қомусий кўламга эга. Шу сабабли, унинг асарларини ўрганган сари янги маълумотларни кашф этамиз. Ҳаёту яшашни чуқурроқ англаймиз. Орзулар осмонида баландроқ парвозга руҳий мадад оламиз.

“Бобур ботирлигининг чеки бўлмаган. Унинг бутун ҳаёти жасорат намуналари билан тўлиб-тошиб ётибди”, деган эди рус шарқшуноси Н.И.Веселовский. Ҳақиқатан ҳам, Бобур шахси инсон матонатига қўйилган жонли ҳайкал. У ҳаётнинг барча мashaқатларини чеккан инсон: ўз яқинларининг хиёнати, Ватандан жудолик, жангу жадаллар изтироби,adolatsizliklar заҳмати, мулксизлик ранжу меҳнати. Бундай дарду ғамларни енгиб ўтиш учун инсон Бобурдек комил бўлиши лозим. Уни дунёning тор туйғуларидан қутқарган нарса кўнгли кенглик ва руҳий комилликдир. Унинг жасорати, қийноқли ва нафосатли ҳис-туйғулари ўз асарларида муҳрланган. Бу асарларни ўқиган сари адабнинг ибрати, Бобурга мадад берган ёқимли туйғулар бизнинг руҳиятимизда ҳам улғаяётганини ҳис қила бошлаймиз.

Бобур ҳаёти ва ижоди давомида жуда кўплаб устозлар ва яхши инсонларнинг мададини, хайриҳоҳлигини ҳам ҳис қилиб яшаган. Ана шундай улуғлардан бири Хожа Аҳорори Валидир. У ижодкор тақдирида муҳим ўринга эга. Катта из қолдирган. Асарларида, хусусан, “Бобурнома”да бу борада эҳтиром билан бир неча бор эсланган.

Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккири аҳбоб” тазкирасида: “Подшоҳнинг (яъни Бобурнинг – И.А.) нақшбандия олий хонадонига иродат нисбати бор эди. Юқори шон-шавкатли бобоси ва салтанат нишонли отасининг ҳазрат Хожа Аҳорорга иродати бўлган. Бобур подшоҳ ҳам бу улуғлар хонадонига нисбатан иззат-икромни соатма-соат оширап ва бирон дақиқа бу ишни канда қилиб, ғафлатда қолмас эди” [Ҳасанхожа Нисорий, 1993, 52], деган маълумотлар ҳам келтирилади.

Хожа Аҳорор темурийлар давлати таянчи, улуғ сиёсий арбоб бўлиш билан бирга, бир қанча рисолалар, асарлар ҳам яратган. Шундан энг машҳур, кенг тарқалган асарларидан бири “Волидия”дир. У мазкур асарини отасининг истаги билан ёзганлиги кўпгина манбаларда алоҳида таъкидлаб ўтилган. Унда тариқат йўлига кирган кишининг ахлоқ-одоби, маърифат ҳосил қилиш йўллари, факр ва фано тушунчалари ҳақида сўз боради. Бобур насрый йўлда ёзилган “Волидия” асарини форс тилидан ўзбек тилига шеърий таржима қилди.

Бу таржима ҳозирги кунда Туркияning Истанбул университети кутубхонасида 3743- рақами остида сақланувчи “Бобур девони”га кирган. Рисола чиройли настаълиқ хатида ёзилган. Унинг 12-а варағида “рисолани бевосита муаллиф – унинг мулкини боқий қилсин – ёзган муборак нусхадан кўчирдим ҳамда ўқувчиларга манфаатли бўлишини умид қилиб қоламан”, деган маълумот бор. Лекин хаттот номи ёзилмаган. Шу нусха асосида Сайдбек Ҳасанов томонидан 2004 йили асарнинг факсимилеси ва крилл алифбосидаги матни нашр қилинган.

Бобурнинг 1528-1529 йилларда Ҳиндистонда яратган лирик шеърларини жамлаб тузган девони “Ҳинд девони” номи билан юритилади. Асл қўлёзма нусхаси Рампур кутубхонасида сақланувчи мазкур девон таркибида ҳам бир нечта кичик

маснавийлар, ғазал, рубойй, фард жанрига мансуб асарлар билан бир қаторда “Волидия” таржимаси ҳам киритилган.

“Волидия” асари таржимаси инсонларни уйғотувчи, маънавий маърифат улашувчи, комил инсонни тарбиялаш мақомлари билан таниширувчи ноёб асар. У ҳажман қисқа бўлишига қарамасдан, адабиёт ва маънавият оламида улкан ўринга эга асардир. Асар, шу сабабли, адабиётшунос олимлар эътиборини жалб этган. У кўп бора нашр этилган, тадқиқ ва таҳлил қилинмоқда.

Мазкур таржимага асос бўлган Хожа Ахрорнинг рисоласи 2004 йил ҳазрати шайх таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан илк бор нашр этилди. Уни таниқли олимлар Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ, Ҳамидуллоҳ Аминлар таржима қилиб, чоп эттиришган [*Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, 2004*]. Унинг нашр этилиши илмда муҳим қимматга эга. Чунки бу орқали Бобур Мирзо таржимасини асл матн билан қиёслаб таҳлил ва тадқиқ этиш имконияти вужудга келди. Бу эса асар марказида турган бош масалалар – маърифат, тасаввуф ғояларини янада теран англаш, улар ҳакида муҳим хуносаларга келиш ва Бобурнинг таржимонлик маҳоратини баҳолаш имконини яратди.

Мирза Кенжабек томонидан ҳам 2004 йилда “Дунёнинг муршиди” номи остида “Рисолаи волидия” назмий таржимасининг қисқача шарҳи чоп эттирилди. Мазкур шарҳ китобхонларга ва мутахассисларга рисола моҳиятини аниқ ва батафсил англаш учун хизмат қиласди. Муаллиф рисолада қаламга олинган тасаввуфнинг мураккаб тушунча ва атамаларини, унинг моҳиятини Қуръони Карим ва ҳадиси шарифлар воситасида соддалаштириб изоҳлаб беришга эришади.

Бобур асарларини ўрганиш борасида мустақиллик кенг уфқларни очиб берди. Жумладан, унинг дастлабки йилларидаёқ, биз фақат номинигина биладиган рисола таржимасининг крилл алифбосидаги илк нашрлари билан танишиш шарафига муюссар бўлдик. Буни таниқли адабиётшунос олим Саидбек Ҳасанов “Шарқ дурдоналари” сериясида “Ёзувчи” нашриётида амалга оширди [*Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, 1991*].

1999 йил Раҳим Воҳидов “Биз билган ва билмаган Бобур” номли рисола чоп эттириди [*P. Воҳидов, 1999*]. Мазкур рисолада

ҳам олимнинг Бобур ижоди борасидаги ўйлари, кузатишлари ўз ифодасини топган. Жумладан “Волидия” таржимаси, унинг яратилиш тарихи, шоир истеъдодини намоён этишдаги ўрни ҳақидаги ўзига хос маълумотлар келтирилган.

2008 йил Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан чоп этилган адабиётшунос олима Иқболов Адизованинг “Сўзумни ўқуб англағайсен ўзумни” номли монографиясида ҳам “Волидия” тарихи, мазмун-моҳияти теран таҳлил этиб берилган. Асар сўнгида рисоладан муҳим парчалар ҳам илова этилган.

Мазкур муаллифнинг 2022 йил “Innovatsiya – Ziyo” нашриётида чоп этилган “Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (XVI-XIX аср I ярми)” номли дарслигидан ҳам рисола борасида тўлиқ маълумотга эга бўлиш мумкин. Унда таржиманинг яратилиш тарихи, таркиби, ғоявий-бадиий хусусиятлари борасида фикр юритилади.

Кўринадики, “Рисолаи волидия” асари хусусида изчил тадқиқотлар олиб бориляпти. Аммо ҳали унинг ўрганилиши лозим бўлган жиҳатлари анчагина. Асарнинг мазмун-моҳиятини чуқур ўзлаштириш, ўзига хослиги, таржимон маҳорати каби масалаларни тадқиқ этиш мумтоз ва тасаввуф адабиётининг кўплаб муаммоларига ечим топилишига асос беради.

“Рисолаи волидия” Хожа Аҳрор Валининг отаси Хожа Маҳмуднинг илтимосига биноан ёзилган. Хожа Маҳмуд ўз замонасининг билимдон кишиларидан бири бўлган. У ўз умрини тақво, риёзат ва ҳалоллик билан ўтказган. Тариқат йўлида бўлган. Хожа Маҳмуд ўғли Хожа Аҳрорнинг камолотга етганини кўриб, тариқатнинг нозик томонларини очиб берадиган бир рисола ёзиб беришни илтимос қиласди. Бу ҳақда Хожа Аҳрорнинг ўзи шундай ёзади: “... бу муҳтасар рисоланинг ёзилиш сабаби шуки, бу фақирнинг отаси, менга бўлган ишончи туфайли, бу фақирга амр қилиб: “бизга авлиёларнинг сўзларидан бир нарса ёзиб бергинки, унга амал қилиши ва далиллар билан ҳосил бўлмайдиган улуҳ мақомотларга етишиши ва ҳақиқий илмларни ҳосил қилишига сабаб бўлсин”... Бу фақир бу амрга бўйсуншини ўзига вожиб деб билди” [Хожа Аҳрори Вали, 2004].

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Нақшбандия тариқати пири комили, ошиқ ва ориф зот. У мусулмонлар ҳаётида катта рол ўйнаган. Ҳаётининг моҳияти, инсоният тақдиридаги хизматларини унинг қабр тошига ёзилган лавҳидаги куйидаги сўзлар ойдинлаштиради, деб ўйлаймиз: “...Оллоҳ таоло менга бошқа вазифани юклади. Менинг зиммамга мусулмонларни озод қилиши вазифаси юкланди”.

Маълумки, темурзодалар Хожа Аҳрори Валини ўзларига пир деб билишган. Давлат бошқарувида кўп масалаларда у билан маслаҳатлашишган. Хожанинг саъй-ҳаракати туфайли анча урушлар ярашга айланган. Зиддиятлар сулҳ билан бартараф этилган. Бобур “Бобурнома”да бир неча марта Хожа Аҳрорнинг ўз фаолиятига таъсири ҳақида, темурзодаларнинг унга муносабати борасида маълумот беради. Бобур отаси – Умаршайх Мирзонинг ҳам Хожа Аҳрорга ихлосмандлиги, ўз навбатида у ҳам отасини фарзанд қаторида кўришини таъкидлайди. Бир неча бор Бобурнинг ҳам тушларига кириб, унга руҳан мададкорлик қилганини эслайди.

Ана шу руҳий яқинлик, Хожа Убайдуллоҳ илму камолига эҳтиром унинг “Волидия” асарининг Бобур томонидан таржима этилишига сабаб бўлган. Асарни Хожа Аҳрор отасининг илтимосига кўра ёзганлиги учун у “Волидия” (отага аталган) деб номланган. Унда нақшбандийлик тариқати ақидалари, унинг бошқа тариқатлардан фарқлари, Муҳаммад с.а.в.нинг мукаммал ахлоқ ва суннатларининг ибратли жиҳатлари, факр ва фано масалалари ёритиб берилади. Асарнинг форсийдан туркийга ўгирилиш тарихи “Бобурнома”да шундай баён этилган: “Сешанба кечаси сафар ойининг йигирма еттисида (1528 йил –И.А.) Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг “Волидия” рисоласини назм қилмоқ хотиримга кечти ...” [Бобур, 1989, 318].

Рисола хотимасида “Волидия” таржимасининг тугалланган вақти аниқ кўрсатилади:

*Бил, тугатганда бу сўз, бекаму беши,
Йил тўқуз юз эди, ўттуз беши³⁰.*

---

³⁰ 935 х. милодийда 1528 йилга тўғри келади.

Бобур, ўша пайтда хасталигига қарамасдан, асарни тезкорлик ва илҳом билан таржима қиласди. Уни беш кунда – сесланбада бошлаб, шанба куни якунлагани ҳақида хабар беради. Илгарилари 30-40 кунга чўзиладиган хасталигидан ҳам пайшанбага бориб, яъни уч кунда халос бўлганини айтади: “...*Уибу ният била рамали мусаддаси маҳбуни аruz ва зарбоҳи маҳбуни маҳзуф вазnidаким, мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг “Субҳа”си ҳам бу вазнададур, рисола назмиға шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсунлуқ, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди... Бир кун эллик икки байт айтилди*” [Бобур, 1989, 318].

Таржима ёзилган вазн ҳақида Бобур “Мухтасар” асарида янада тўлиқроқ маълумот беради: “*Бу вазнда маснавий оз айтибдурлар. Хожса Ҳусравнинг “Нўҳ сипеҳр”ининг бир сипеҳри бу вазнададур. Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг “Субҳа”си дағи бу вазнададур, хейли латиф*” [Бобур, 1971, 165].

“Волидия” инглиз, турк, урду тилларига таржима қилинган. Хорижда А.Айюбий, Ж.А. Бодрожлиjetи, А.Ф. Билкан, Э.Мано, М. Абдусалом, М.Собир ва А.З.Хон каби шарқшунослар асар тадқиқига бағишиланган мақолалар эълон эттиришган.

“Волидия” таржимасининг 15 та қўлёзма нусхаси маълум. Уларнинг 10 таси Туркия қутубхоналарида, 1 таси Афғонистон, Кобул тарих жамияти музейида, қолган 4 таси ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланади. Покистонлик олим Ориф Навшоний 2 қўлёзма нусха (ЎзР ФА ШИ, Бурса Миллий қутубхонаси) асосида танқидий матн тузган (Техрон, 1994 йил). М.Ҳасаний, Д. Ражабова ўзбек тилига насрый таржима қилган (2004 йил). М.Кенжабек таржима ва шарҳлар билан нашр эттирган. Таржима 318 мисра 159 байтдан иборат. У ҳамд ва наътдан ташқари 3 фаслга бўлинган:

1. Рисола назмининг сабаби
2. Рисола шуруъи
3. Рисола хотимаси

“Волидия” аслиятда фаслларга бўлинмаган. Уни Бобур ўз мақсадини ўқувчига аниқроқ етказиш учун фаслларга ажратган.

Рисола диний-тасаввуфий йўналишдаги асар. Унинг бош гояси камолот ҳосил қилиш – комиллик йўлидир. Комилликнинг асоси маърифатдир. “Волидия” айнан шу масалани ойдинлаштириш, изоҳлашга бағишлиланган.

Хожа Аҳорори Валининг рисоласи “басмала”дан кейин анъанавий ҳамд ва наът билан бошланган. Хожа Аҳорор унда Оллоҳга ҳамдни биргина жумла орқали ифодалайди: “Ўзининг зоти ва улуғворлиги билан ягона бўлган ҳамда сифатлари ва исмлари билан танҳо бўлган Аллоҳга ҳамдлар бўлсин” [Хожа Аҳорори Вали, 2004, 26].

Бобур Мирзо ҳам рисолани ўзбек тилига ўтирар экан, назмни басмала билан бошлаб, аввал Аллоҳ таолога ҳамду санолар айтади. Унинг Зоти моҳиятига инсон фикри етмаслигини таъкидлаб, баъзи сифатларини баён қиласди. Хожа Аҳорор, асосан, унинг ягоналиги, танҳолигига урғу бериб, тавҳид ҳамд яратган бўлса, Бобур ундан фарқли равишда ҳамдга кенгроқ ўрин ажратади. 7 байт, 14 мисрада ўз фикрларини мукаммал тарзда баён этади. Оллоҳнинг саккиз сифатини санайди:

“Холиқу қоҳиру субҳону азийм,
Розиқу қодириу раҳмону раҳийм” [Бобур, 2014, 3].

Ибтидо ва интиҳоси, шериги, ўхшashi, эҳтиёжи, ёру дўсти йўқлиги; учта замонда ҳам борлиги (бор эди, бордур, бўлғусидур), ортмаслиги ва кам ҳам бўлмаслиги каби сифатлари ҳақида сўзлайди.

Бобур насрий рисолани шеърий йўлда таржима қилди. Асар дастлабки сатрлариданоқ, бадиийлик нуқтаи назаридан бенуқсон яратилган. Кофияларнинг тўлиқ ва мукаммаллиги, тарсеъ, тарди акс каби Бобурнинг севимли санъатлари билан музайяян битилгани, вазннинг енгил, равон оҳангга эгалиги, ҳамд мазмунининг ниҳоятда тушунарли ва мукаммал ифодалангани шоирнинг ҳайратланарли маҳоратидан дарак беради:

...Авваледурки, бидоят анга йўқ,
Охиредурки, ниҳоят анга йўқ.
Йўқтурур ҳеч шерике аниңг ишига,
Ўхшамас ҳеч нимага, ҳеч кишига.

*Эҳтиёжи кишига йўқтур аниг,
Ёру ёвар ишига йўқтур аниг.
Ортмайдур ҳам бўлмайдур кам,
Бор эди, бордуруру бўлгуси ҳам.
Тил аниг ҳамдида қосирдур бил,
Бил, аниг ҳамдида қосирдур тил [Бобур, 2014, 3].*

Кўринадики, Бобур илохий сифатларни бирин – кетин баён этади. Аммо барибир баҳоларидан, таърифу тавсифларидан ўзи қаноатланмай, “Тил аниг ҳамдида қосирдур бил, Бил, аниг ҳамдида қосирдур тил”, дея хулоса чиқаради. Биз рисола ҳақида фикр юритар эканмиз, таржима билан Хожа Аҳрор рисоласини қиёслаш йўлидан бордик. Бу йўл бизга таржиманинг ғоявий, бадиий жиҳатларини аниқ кўришимизда ҳамда Бобурнинг ижодкор сифатидаги маҳоратини ва дунёқарашини аниқлашимизда жуда қўл келади.

Ҳамдан сўнгра ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламга наът келтирилади. Ҳамд ва наътни кузатар эканмиз, Бобур Мирзонинг дунёқараши ва эътиқодини аниқлашимиз учун ниҳоятда муҳимлигини сезамиз. Чунки унда Бобурнинг юксак маърифати, эътиқоди, ихлос ва муҳаббати ифодаланган.

Асарнинг наът қисми ҳам, Хожа рисоласига нисбатан анча тўлдирилган. Хожада пайғамбарга саловот, меъроҳ, тажалли нури ва ҳикмат камоли ҳақида сўзланса, Бобурда пайғамбарнинг бутун олам ва набилар сарвари эканлиги, ижодкорнинг ўзига ҳам шафоат тилаб илтижо қилиши билан якунланади. Мазкур мисралар замирига муаллифнинг ҳаётда кўрган машаққатлар изтироби ҳам сингдирилганининг гувоҳи бўламиз.

Хожа ўз асарини бобларга, фаслларга ажратмаган. Аммо унинг таркибий тузилишида ҳамд, наът, рисоланинг ёзилиш тарихи каби қисмларга асар тартиби билан эътибор қаратади. Бобур эса, рисолани бобларга бўлиб, алоҳида сарлавҳалар билан ажратади. Бу ўқувчининг рисолани аниқ тушуниб, англашига қулайлик яратади.

Хожа рисоласининг наът қисми иккита жумладан иборат. Таржимада эса 12 мисрани ташкил этади. Қиёслаб кўрганимизда,

таржиманинг ҳамд ва наът қисми асл матндан фарқ қилишининг гувоҳи бўламиз. Хожа Аҳрор асарнинг наът қисмидаги ҳазрати пайғамбаримизга салавотлар айтиш йўлидан боради. Бобур эса унга муножот, илтижо қилиш йўлини танлайди. Бу шоирнинг умр сўнгига ўз хатоларидан кучли изтироб чекканлиги, армонлар гирдобида яшаганлигини кўрсатади. Бундай руҳий ҳолат шоир сўзларидан яққол сезилиб туради. Наът асарнинг анъанавий қисми бўлишига қарамай, унда биз Бобурнинг ички менини яққол кўрамиз. У ҳамд ва наътга мустақил ёндашади. Эркин таржима қиласи. Унинг армонли ва маҳзун умр йўли сўқмоқларида у билан бирга юргандек ҳис этамиз ўзимизни. Бу шоирнинг юксак маҳоратидан даракдир:

*...Анбиё хайлига сарвар сенсен,
Жўмлайи халққа раҳбар сенсен.
Мен басе қоҳилу йўл асру йироқ,
Умр кўп қисқаю йўл узунроқ.
Мени гумроҳқа кўрсат бир йўл,
Мени мақсадқа еткургай ул.
Кўйма Бобурни бу ҳирмон бирла,
Чора қил дардига дармон бирла [Бобур, 2014, 4].*

Таржимада ҳамд ва наътдан кейинги боб “Рисола назмининг сабаби” деб номланади. Унда муаллиф рисоланинг отаси илтимосига биноан ёзилгани, шу сабабли, “Волидия” деб ном берилгани ҳақида сўзлайди. Шу ўринда отанинг инсон ҳаётидаги мақомини алоҳида улуғлайди. Ижодкорнинг дунёга келиши ва шундай асарнинг яратилишига сабаб бўлган ота Тангрининг воситачиси деб талқин этилади: “...Ҳазрати Парвардигорга адабда бўлиши шуни тақозо қиласи. Зероки, Ҳақ таолонинг бу фақирга илтифоти аввало уларнинг, Яъни отанинг воситаси туфайлидир” [Хожа Аҳрори Вали, 2004, 26].

Бобур муаллифнинг айни нуқтаи назарини таъсири тарзда ўқувчига етказади:

*Отаси қилғон учун таклифе,
Қилди онинг отига таълифе.
Толиб эл тилига мазкурдуур,
“Волидия” била машҳурдуур [Бобур, 2021, 411].*

Аммо матнинг асосий мақсадидан чекинмайди. Юқоридаги мисралар билан кифояланади. Отанинг ўрнига алоҳида тўхталмайди. Бизнингча, барчага тушунарли фикрларни тақоролашни лозим кўрмайди. Бобур рисоласининг мазкур фасли Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор таърифи билан бошланади. Унинг Оллоҳ сиридан воқиф вали зот эканлиги ҳақида сўзлайди.

Бобур “Рисола” назмининг сабабини изоҳлар экан, тўртта асос келтиради.

1-асос: Асардан ўзи англаган ҳикматларни ўқувчиларга, толибларга етказиш мақсади:

*Ҳар сўз андаки, ман анга етсан,
Етти қўнглимга: ани назм этсан.*

2-асос: Рисолани таржима қилиш жараёнида, ундаги илм ва маърифат шоир қўнглини ҳам нурлантириши. Шу нур воситаси билан илоҳий ишқ асроридан огоҳлик кўшкига кўтарилиш мақсади:

*Токи бўлгай манга ҳушиёрлиги,
Уйқулик қўнглима бедорлиги.*

3-асос: Ушбу назмни ўқиган ҳар бир талабгор қўнглига ҳам илоҳий файз етиб, покланиб, кўзгу каби тиниқлик ва ёруғлик касб этиш мақсади:

*Яна бу назм ўқуса ҳар толиб,
Кўнглунинг разбати бўлгай голиб.
Разбат айлаб, анга файзе етса,
Тийралик қўнглидин аниң кетса [Бобур, 2021, 3].*

4-асос: “Волидия”даги чуқур ва мураккаб мазмунни Бобурнинг содда шеърий услуби билан ўқувчига сингдиришнинг осонлиги.

Кўринадики, Бобур “Рисола назмининг сабаби” фаслида асарни таржима қилишга туртки бўлган кечинмалар, аввало, ўзининг Хожа Аҳрор илмига яқинлашиш мақсади борасида тўхталади. Таржима қилишига сабаб бўлган 4 асосдан сўнгра ўзининг бори йўғи оддий таржимон эканлиги, сўзлардаги куюқ

маъноларнинг барчаси муаллифга тегишли эканлигини камтарлик билан баён этади:

*Бу деганлар манга бўлди тақриб,
Муни назм эттиму бердим тартиб.
Боқмагил сўзлагучининг ўзига,
Ўзини қўй, назар эткил сўзига.
Сўз менинг эрмас аларнингдур бил,
Билгасен мени мутаржим ҳосил [Бобур, 2021, 43].*

Хожа эса рисоланинг яратилиш сабабини илоҳий қудрат марҳаматидан деб талқин этади: “...рисолага назар қилувчилардан илтимос шуки, муаллифни ўртада кўрмасинлар... ...уни орада кўрмасалар, ўзларини бир тоифа қаторида кўрадиларки, бу тоифанинг илмлари Ҳақ таолодан бевосита ҳосил бўлган бўлади” [Хожа Аҳорори Вали, 2004, 27].

Мазкур фикрлар Хожанинг нуқтаи назарини англашимизга кўмаклашади. У оламдаги барча ҳодисалар асосида Оллоҳни кўради. Ҳатто, ўзи изохлаётган муҳим фалсафалар, ҳикматлар дунёсини ҳам Тангри қудрати билан амалга ошираётганини таъкидлайди. Бу ўқувчига муаллиф мақсадини англаши учун хизмат қиласи: “... Аллоҳдан кўмак тилайман ва унга таваккал қиласман. Оллоҳдан ўзгада куч ва қудрат йўқ” [Хожа Аҳорори Вали, 2004, 27].

Бобур Хожага нисбатан масалага ҳаётийроқ ёндашади. Бобур рисола ёзилиш сабабига кенгроқ ва ўз туйғуларидан келиб чиқиб баҳо беради. Хожа Аҳорор ҳам ўз мақсадидан келиб чиқиб, рисола яратилиш сабабини изоҳлайди. Асардаги асосий мақсад ўқувчига маърифат тушунчаси, унинг моҳиятини ойдинлаштиришдан иборат эканлигини таъкидлайди: “Бу муҳтасар (рисола)да маърифатнинг ҳосил бўлишига сабаб бўладиган нарсалар зикр қилинди” [Хожа Аҳорори Вали, 2004, 27].

Шундан сўнг иккала муаллиф ҳам ўқувчини бевосита “Рисола” мазмуни билан таништиришга киришади. Иккала асарнинг асосий қисми бир хил бошланади. Хожа фикрини Бобур ўзгаришсиз келтиради. Иккаласи ҳам тўғридан-тўғри Куръони Каримнинг “Ва-з-Зориёт сураси, 56-оят”и билан

бошланади: “Қолаллоҳу таоло: “Мо ҳалақтул-жинна вал-инса илла лийаъбудуни” (Мазмуни: “Мен инсу жинларни ва одамларни ўзимга ибодат қилишилари учунгина яратдим”). Муаллифлар мазкур оятдаги ибодат калимасини изохлашга, маърифат билан қиёслашга ҳаракат қиласи. Ибодат ва маърифат мақомини кўрсатишади. “Волидия”нинг ҳар бир каломида илоҳийлик мужассам. Шу сабабли ҳам, Бобур уни таржима этар экан, хасталикдан тузалишига умид қиласи ва ҳар доим 40 кунлаб давом этадиган хасталикдан 3 кунда холос бўлганини ихлос билан сўзлайди.

У диний – тасаввуфий йўналишдаги асардир. Бу йўналишнинг бош ғояси камолот ҳосил қилиш – комиллик йўлидир. Комилликнинг асоси – маърифатдир. Маърифат ҳосил қилишнинг ҳам уч йўли бор. Сўз, феъл ва ҳол маърифати, Бобур таржимада ана шу уч масалани тушунарли, содда тилда шарҳлаб беради. Бобур таржимасининг муҳимлиги шундаки, унда у сўзма-сўз таржима қилиш йўлидан бормайди. Балки Хожа асаридан тушунган мазмун-моҳиятни ўз тилида, ўз юрагидан ўтказиб қайта сўзлайди.

Асар фақат таржима эмас. Бобур насрый йўлда ёзилган манбани шеърий йўлда эркин ўгиради. Ўзидан янги талқинлар, изоҳлар қўшади. Хожа Аҳрор айтган ирфоний фикрларни шарҳлаб, изоҳлаб ўқувчига мантиқий моҳиятни тушунтириб беради. Илоҳий ишқ ва унинг асрори билан ўқувчини чуқурроқ таништиришга интилади. Асарнинг кириш ва хулоса қисмини янгидан ёзади. Етук, бадиий назм намунаси сифатида асарга янги ҳаёт бағишлиади.

Ояти каримада айтилганидек, инсон итоат ва ибодат қилмоқ учун яратилди. Ибодат маърифатга олиб борувчи йўл. Маърифат эса ботиннинг амалидир. Шу орқали инсоният асл моҳиятга ета олади:

Бил, бу сўфиянинг ақволидур:

“Маърифат ботиннинг аъмолидур” [Бобур, 2021, 415].

Хожанинг бу борадаги теран фикрларини таржимон шеърий йўлда содда ва тушунарли тарзда ўгиради. Бобурнинг таржимадан мақсади ҳам айни шу эди. чунки Хожанинг

фикрлари анча мураккаб шаклда баён этилган. Оддий китобхонга бироз мушкуллик түғдиради. Бизнингча, Бобурни таржимага ундан сабаблардан бири ҳам шундадир.

Маърифат ҳазрати пайғамбар (с.а.в.)га эргашувсиз ҳосил бўлмайди. Аммо қайси ишларда пайғамбарга эргашилади, тобеъ бўлинади? Бу ҳакда таржимон шундай баён этади:

*Маърифат бетабаийят бўлмас,
Қоиди раҳ табаийяттуру бас.
Бил, Набиға табаъийят қилмоқ,
Қайси ишларда керак – сўзума боқ:
Қавлию феълию ҳолидурур ул,
Сўз будур, иш будуру будур йўл [Бобур, 2021, 415].*

Яъни, эргашув 3 йўлдан иборат:

1. Пайғамбарнинг сўзига эргашув.
2. Феъли – иш-амалларига эргашув.
3. Ҳолига эргашув:

*Қавли тилга мутааллиқ билгил,
Феъли зоҳирга тааллуқдур, бил.
Бўлди ботинга тааллуқ ҳоли,
Хожсанинг, бил, будурур ақволи [Бобур, 2021, 417].*

Демак, пайғамбарнинг сўзига эргашув тилга тегишли. Сўздаги тобеълик тилга боғлиқ. Бу нолойиқ бўлган ҳар қандай сўзни айтмаслик, ғийбат, ёлғон ва озор берувчи сўзлардан сақланмоқдир.

Муҳаммад с.а.в.нинг феълига эргашув нима? У шариат қоидаларига амал қилиш ва ҳазрати пайғамбарнинг одобу суннатларини тарқ этмасликдан иборатdir. Улардан қанча узоқлашсанг, кўнгил кўзгусини шунчалик ғубор қоплайди. Кишининг кўнглида қанчалик ғубор бўлса, у Оллоҳни мушоҳада этишдан шунчалик узоқлашади.

*Кўнглида бўлса не миқдор ғубор,
Ҳақ шуҳудидин ўшанча бу йирор.*

Мухтож бўлган мўмин ва хос инсонларга қўл билан ёки тил билан мадад бериш ҳам, ҳазрат пайғамбаримиз феълларига

эргашувнинг намоён бўлишидир. Маърифатнинг белгисидир. Чунки бундай кишиларга ёрдам қўлини чўзиш даражасига кўтарилиш ҳар кимга ҳам насиб этавермаслиги мумкин:

*Яна мўмин ишида ёрлиқ эт,
Алу тил бирла мададкорлиқ эт.
Хоса ул кишига бермак ёри
Ки, таважжусуҳ анга бор Ҳақ сори [Бобур, 2021, 420-21].*

Бундай инсонларнинг кўнгли, шоир фикрича, Ҳақ жамолини кўрсатувчи ойна каби бўлади. Улар тирикчилик ташвишларига, дунё ва нафс йўлига чалғиса, кўнгил ойнасида губор пайдо бўлади. Шу сабабли ҳам, ундейларга ёрдам бериш, Ҳақ жамолининг мушоҳадасига ҳисса қўшиш демакдир.

Феъл эргашувининг яна бир омили шукр қилмоқдир. Муаллифлар фикрича, шукр келтириш ўртада ўз шахсини кўрмаганлигига, неъмат фақат Ҳақ таолодан эканини англашига далилдир:

*Исми Кофийга бу бўлди мазҳар,
Будуур шартки, ул шукр айлар.
Негаким шукри бўлур мунда далил,
Ўзни кўрмасга ародা, билгил [Бобур, 2021, 423].*

Демак, кўринадики, феъл тобелиги шариат қоидаларига, пайғамбар суннату одобига амал, мўъмин ва хосларга ёрдам ҳамда шукр қилмоқни ўз ичига қамрар экан. Шу йўллар амали билан ҳар бир инсон пайғамбаримизнинг феъл тобелигига эришуви мумкиндир.

Ҳазрати пайғамбарнинг ҳоли ботинга – ички оламга тегишли. Хожа Убайдуллоҳ шундай таъкидлаганлар деб изоҳлайди шоир:

*Бўлди ботинга тааллук ҳоли,
Хожсанинг, бил, будуур ақволи [Бобур, 2021, 417].*

Ҳазрати пайғамбарнинг ботинларида кўп мартабалар бор. Улар нафсга, қалба, сирга ва бошқаларга оиддир. Буларнинг ҳар бири учун Аллоҳ таоло ўзига хос камолот ато этган:

*Ботиниға күп аниң мартаба бор,
Мисли нафсу дилу сир, гайри булор.
Хар бирида анга Ҳақ жалла жалол
Нисбате бирла ато қилди камол [Бобур, 2021, 423].*

Киши ҳазрати пайғамбаримизнинг маънавий мартабаларини мукаммал била олмайди. Аммо ўзи эргашган даражада уларнинг камолотларидан баҳраманд бўлиши мумкин.

Ҳазрати пайғамбарнинг нафсларига эргашмоқ ҳамиша ўз нафсининг истаги, ҳаловати, лаззатига қарши ҳаракат қилмоқдир:

*Табаийят недурур нафсиға, бил,
Нафс ҳаззида хилофин тутқил [Бобур, 2021, 425].*

Шариатга хилоф ишлардан нафсни тийиш, сўзу амалнинг бир бўлиши нафсни пайғамбар нафслари билан ўхшашлик, мутаносиблик ҳосил қилиш мартабасига кўтаради. Буни иккала муаллиф ҳам пилик, дуд ва олов муносабати билан изоҳлаб беради. Яъни, пилик дудга эга. Дуд воситаси билан оловга муносабат ҳосил қиласида. Шу муносабат орқали оловни ўзига тортади. Оловдан қанча микдор ўзига тортса, шунча микдор тараққий этади. Камолга етади. Ундан баҳрамандлик натижасида унга яқинлашади. Пайғамбаримизга эргашув ҳам худди шундай камол топиб бораверади. Тараққий этгани сари эса ўз соҳибини пайғамбар воситаси билан Оллоҳга яқинлаштиради. Чунки ҳазратнинг фазилатлари Оллоҳга хос фазилатлардир. Шу ўринда муаллифлар яна бир мисол келтиради: Соҳибжамол инсоннинг кўзгуни дўст тутиши, унинг кўзгу бўлгани учун эмас, балки унда ўзини кўргани учундир. Демак, у аслида ўзини дўст тутган ҳисобланади:

*Балки ҳар рутбада, яхши боқёил,
Ўзидин ўзгани севмайдур, бил.
Кўрклуг кўзгусини гар севса,
Назари лутф бирла гар эвса,
Билгасенким, бу темур ҳубби эмас,
Филҳақиқат, Ўзини севдию, бас [Бобур, 2021, 429].*

Рисолада Илохий ишқ, яъни Аллоҳ мұхаббати борасида ҳам чуқур шарҳлар берилған. Бу шарҳлар замирида тажалли ва вахдат фалсафаси турганлигини қўришимиз мумкин:

*Балки, ҳар рутбада, яхши боққил,
Ўздин ўзгани севмайдур, бил.*

Демак, ҳар қандай севги, ҳар қандай эргашув Оллоҳга бориб туташади. Ҳар бир анбиё ва авлиёлар фазилатларида истеъдодларига яраша Тангри тажаллий килгандир. Муалифлар чиқарадиган якуний хулоса ана шундан иборатдир:

*Сифоту зот била ҳазрати Ҳақ,
Қилди күзгуда тажаллий андақ!
Қайси күзгуки эди бегашу гил,
Бу тажаллий эди анда акмил.
Чун Мұхаммадта алаіхис салавот,
Равшану акмал эди бу миръот [Бобур, 2021, 429].*

Муалиф бундай мартабага кўтарилишнинг йўли борлиги, бу зикр йўли эканлигини таъкидлайди. Бу борада шундай мақомга етиш керакки, кўнгилдан барча лаззату ҳаваслар узилиб, фақат ана шу зикр қолмоғи даркор. Бу мақомга Расулуллоҳга тобе бўлмай эришиб бўлмайди. Унга мукаммал тобе бўлмоқ дилни Ҳақдан ўзгага боғлиқ бўлмаслигидадир:

*Керак андоқки, кўнгулда мутлақ
Қолмагай ҳеч тааллук, жуз Ҳақ [Бобур, 2021, 431].*

Ана шунда зоҳиран халқ билан, ботинан Ҳақ билан бўлинади. Комил солик деб ана шундай кишини айтиш мумкин:

*Зоҳири – халққа, ботин – Ҳаққа,
Болиги солик ато андоққа.
Оинго ич сари, тош бегона,
Бу равишча равиши ўлмас ёна [Бобур, 2021, 435].*

Хожа шу ўринда Робиа Адавиянинг рубоий ва фардини мисол тарзида келтиради. Унда Робиянинг равиши ўз ифодасини топган. Аммо негадир Бобур таржимада бу парчани сақлаб қолмаган.

Алоқалар, түсікілардан бутунлай озод бўлиш муҳаббатсиз амалга ошмайди. Шу сабабли ҳам муаллифлар бу масалага алоҳида эътибор қаратишган. Муқаммал ишққа эришиш эса дилни Ҳақдан ўзга барча нарсадан холи қилиш. Унда фақатгина зикр қолмоғидир. Шу ўринда зикрнинг энг яхшиси “ло илоҳо иллаллоҳ” эканлиги таъкидланади. Ва қандай зикр айтиш кераклигидан сабоқ берилади:

*Нафйда ҳар неки бордур жуз Ҳақ,
Йироқ эткіл күнглунгдин мутлақ.
Нафйдин сұнграки бор “иллаллоҳ”
Мунда етғанда, эшиң будур роҳ.
Билки маҳбуб ила маъбуд Улдор,
Бори эл сожиду масжид Улдор [Бобур, 2021, 445].*

Асарда яна кўплаб тасаввуфий тушунчалар талқин этилган. Жумладан, муножот, муколама, иттисол (етишиш), ваҳдат, зикр, ҳол каби ҳолатларнинг шарҳи иккала асарда ҳам муқаммал ифодаланганигини кузатамиз.

Демак, кўринадики, “Рисолаи волидия” ҳажман қисқалигига қарамай, тасаввуф таълимоти, тариқат борасида муқаммал тасаввур уйғотувчи ноёб асар. Унда тариқатга тайёргарлик йўллари, унинг асослари, пайғамбарга эргашув, тобелик, ишқ, маҳбуб, ошиқ, муколама, иттисол, ваҳдат, зикр, ҳол, муножот каби ўндан ортиқ ирфоний тушунчалар изоҳланади. Услубдаги соддалик, равонлик, теранлик бу каби мураккаб масалаларни осон англаш имкониятини яратади. Иккала адібнинг ҳам тафаккур миқёси кенг, донишманд, файласуф эканлиги намоён бўлади. Хусусан, Бобурнинг шундай мураккаб илмий-назарий масалаларни шеърий йўлда меъёрига етказиб таржима этиши, унинг мазкур йўналишда ҳам чуқур билим қамровига эга эканлигини кўрсатади. Албатта, бундай асарни таржима этиш учун унинг жасорати билан бирга тажрибаси ҳам бор эди. Чунки “Мубайян” асарида у ўзининг машҳур диний-тасаввуфий уламолардан қолиши маслигини намоён этиб улгурган эди. Юқорида келтирилган шарҳу таҳлиллардан кўринадики, “Рисолаи волидия”нинг таржимасида ҳам Ҳожа Аҳрор томонидан насрый вариантда айтилган муҳим ҳикматомуз

фикrlар содда, аниқ ва равон услубда маҳорат билан ўқувчига етказиб берилган.

Бобур туйғулари сарҳадсиз шоир. У дунёни қалб кўзлари билан кўра олади. Борлиқнинг ҳар бир ашёсидаги мўъжиза, тилсимни англайди. Уларнинг тилини, қалбини тушунади. Атрофидаги инсонларнинг ҳам худди шундай руҳий юксакликда умр кечиришларини орзулайди.

Шоир қаламга олган орзунинг амалга ошиши учун инсонга юксак маънавият ва маърифат қанот бўлиши лозим. Бундай қанотларни у башариятга ўзининг нодир адабий асаллари, мероси билан бахшида этишга ҳаракат қилган. Уларнинг қалб кўзларини очиш, илоҳий садоларни тинглаш ва илоҳий маъноларни англаш йўлларини излаган. Шу сабабли ҳам шоирнинг ҳар бир асари қомусий теранликка эга асаллар бўлиб дунёга келган.

“Рисолаи волидия” асари таржимаси ҳам шоирнинг ана шундай улкан мақсадга хизмат қила оладиган, мўъжизавий қудратга эга ноёб адабий мероси намунасиdir. Ундаги мавзу кўлами қомусий қамровга эга. Теран ирфоний фикrlар чукур талқинини топган.

Бобур Мирзо таъкидлаганидек, назмга солинган сўз таъсирchan ва ўқувчи қалбига тез етuvchan бўлгани боис, уни назмда таржима қилди. Унинг мазмун-моҳиятини эркин, ўз сўзи билан қайта сўзлаб берди. Фикrlарини ифодалаш жараёнида мумтоз тасвирий воситалардан унумли фойдаланди. Теран ирфоний мазмунни янги ва жозибали шаклий либос билан безантирди. Шоирнинг такрорланмас бадиий маҳорати ва истеъоди, ҳатто, асаларнинг ҳамд, наът қисмлариданоқ кўзга ташланиб туради.

Одатда, мумтоз адабиётда ҳамд ва наът қисмлар анъанавий хусусиятга эга бўлгани сабабли, кўп ҳам эътиборни тортавермас эди. Аммо, Бобурнинг юксак маҳорати натижасида рисоланинг мазкур қисмлариёқ, ўқувчи диққатини ўзига жалб этади. Шоир унда мумтоз бадиий тасвир воситаларининг барча жозибасини кўрсата олган. Жумладан, оҳангдорликдан, сўзларнинг шакл ва маъно товланишларидан маромида фойдаланган. Асар тарсеъ санъати билан музайян, яъни, –

мисра сўзларининг оҳангдошлик мезонини сақлаган ҳолда - яратилган. Бу маъноларни аниқ ва тез илғаб олиш, сўз санъатининг кудратини ҳис этиш имконини беради:

*Холиқу Қоҳиру Субҳону Азим,
Розиқу Қодиру Раҳмону Раҳим.
Авваледурки, бидоят анга йўқ,
Охиредурки, нихоят анга йўқ [Бобур, 2021, 407].*

Айрим байтларда бир ўринда бир нечта бадиий санъатларни маҳорат билан қўллайди. Жумладан, шоир қуйидаги байтда тарсевъ ва тарди акс – тескари такрор санъатларидан фойдаланиб, мазмунни аниқ ва сержило етказиб беришга эришган:

*Тил аниг ҳамдида қосирдур, бил,
Бил, аниг ҳамдида қосирдур тил [Бобур, 2021, 3].*

Байтда тил, бил сўзлари ёрдамида тарди акс санъати яратилган. Бу санъат воситасида шоир Аллоҳ ҳамдини тил баён этиш даражасидан йироқ эканлиги маъносини ифодалаб бера олади. Чунки, ўнги билан айтсак ҳам, тескариси билан айтсак ҳам, барибир, тил Аллоҳ мақтовини ўрнига қўя олмаслигига ишора қилмоқда, шу санъат орқали. Бобур қуйида тазод санъатини қўллаш билан анъанавий наът қисмида умрнинг, ҳаётнинг қисқа, ўткинчи эканлиги, уни ғанимат билиб, қадрлаш лозимлиги каби умумбашарий, муҳим ғояни ифодалашга эришган:

*Мен басе коҳилу йўл асру йироқ,
Умр кўп қисқаю йўл узуноқ [Бобур, 2021, 3].*

Шоир асарнинг ҳамд ва наът қисмларини асосий қисм билан усталик ва маҳорат билан боғлайди. Пайғамбарга илтижо қилиб, ўзига тўғри йўл кўрсатишини сўрайди. Мазкур мисраларни ўқир эканмиз, Бобур юрагидаги армон туйғуларини ҳис этамиз. Ҳаёти давомидаги хатолардан афсусланиш, ҳаёт йўлинни тафтиш этиш, келажак учун режалар тузиш туйғуларига дуч келамиз:

*Мени гумроҳқа кўрсат бир йўл,
Мени мақсудқа еткургай ул.
Кўйма Бобурни бу ҳирмон бирла,
Чора қил дардига дармон бирла [Бобур, 2021, 409].*

Бобур пири муршидига эҳтиромини изҳор этиш мақсадида талмеҳ санъатини қўллайди. Хожа Ахрордан тўрт аср олдин яшаган Шайх Шиблий ва Жунайд Бағдодий тимсолларини ёдга олиб, тасаввуф ва исломдаги уларнинг мақомлари билан Хожа мақомини муболаға воситасида қиёслаб тасвирлайди:

*Хожалар хожаси ул хожа Убайд,
Ходиму чокари – Шиблию Жунайд [Бобур, 2021, 411].*

Бобур асарнинг оҳангдорлигини ошириш, китобхон диққатини асосий, муҳим нуқтага жалб этиш мақсадида қофия ва радиф қўллашга алоҳида этибор қаратади. Тўқ қофиялардан, зулқофиятайн санъатларидан унумли фойдаланади:

*Яна бу назм ўқуса ҳар толиб,
Кўнглунг разбати бўлгай голиб.
Разбат айлаб, анга файзе етса,
Тийралик кўнглидин аниңг кетса [Бобур, 2021, 413].*

Бобур тушунилиши жуда мураккаб бўлган ирфоний-тасаввуфий маъноларни ифодалашда ҳам ноёб истеъодод соҳиби эканлигини кўрсата олади. Жумладан, кўнгилни дунё пардасидан озод қилиш, унда Ҳақ жамолини, ёдини мунаққаш этиш, жазба ҳолатига эришишнинг моҳиятини қуидаги мисраларда жуда содда, аниқ ва теранлик билан изоҳлаб беришга эришади:

*Кўнглунга, бил, бўладур пардасифат
Интиқоши сувари кавнийят.
Мунтақиши бўлса кўнгил миръоти,
Бўлди Ҳақ нафиию гайр исботи.
Жазб топмас киши беради ҳижсоб,
Чехра кўрмас киши бедади ниқоб.
Парда рафъига недур, билгил, йўл,
Ғайр нафиию Ҳақ исботидур ул [Бобур, 2021, 441].*

Инсон кўнглини покловчи зикрлардан энг муҳими бу – “Ло илоҳа иллаллоҳ” (яъни, Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ) дир. Бобур бу борада фикр юритар экан, бадиият мезонидан чекинишга мажбур бўлганини эътироф этади ва ўқувчидан узр сўрайди:

*Вирду азкор ичida, эй огоҳ,
Афзали – “По илоҳа иллаллоҳ!”
Мунда мисраъ бу суврат бўлди,
Вазн тағири зарурат бўлди [Бобур, 2021, 441].*

Шоир бу ўринда бир мисра шундай шаклда бўлиб қолди, вазни ўзгартириш зарурияти туғилди, - дея чекиниш қилмоқда. Демак, келтирилган мисолдан кўриняптики, Бобур ижодкор сифатида асар бадииятига катта эътибор билан қараган. Ҳатто, мазкур ўринда Куръони каримдан иқтибосни соф сақлаш мақсадида вазнга путур етгани сабабли ҳам ўқувчидан узр сўрамоқда. Шоир бунга эътибор қаратмай ҳам ўтиб кетса бўлаверарди. Аммо, у бундай йўл тутмайди. Бу билан биз шоирнинг фақатгина ўзи яратоётган асар бадииятига эътиборлиигини эмас, балки ўз китобхонига бўлган чексиз иззат-ҳурматини ҳам кўрамиз ва яна бир бора унга қойил қоламиз.

Юқорида келтирилган қисқача талқинлардан кўринадики, Бобур рисолани таржима қилишда бутун маҳоратини ишга солган. Маълумки, тасаввуф ва ирфоний масалалар жуда мураккаб. Уни тушунтириш, изоҳлаш катта билим ва маърифатни тақозо этади. Хожа Аҳорнинг шу масалаларга бағишиланган “Рисолаи волидия”сини таржима қилиш учун ижодкорда журъат, ўз билимига ишонч бўлиши керак. Кўйилган масалаларни улуғ шайх даражасида тушуниш ва тушунтира олиш лозим.

Бобур ҳаётининг сўнгги йиларида ўзида ана шундай кучни ҳис этади. Ўз китобхонлари учун машҳур асарни таржима қилишга журъат топади. Биз таржимани мутолаа қилар эканмиз, шоир қаламга олган ҳар бир масалани ўзи ниҳоятда чуқур англаб таржима этганини ҳис этамиз. Шу сабабли ҳам, шоирнинг фикрлари аниқ ва тиник, тушунарли ҳамда гўзал тасвирлар ёрдамида ифодаланган.

Юқорида келтирилган мuloҳазаларимизни қуидагича хулосалашимиз мумкин:

1. Рисоланинг бош ғояси маърифат ҳосил қилишdir. Муаллифлар ана шу муҳим мақсадга эришишнинг усулу йўлларини кўрсатиб беришади. Ниятга етишнинг асосий йўли пайғамбаримизга эргашишда эканлиги таъкидланади. Эргашувнинг 3 йўли мавжудлиги кўрсатилади. Булар : 1) сўз маърифати; 2) феъл маърифати; 3) ҳол маърифати.

2. Рисолада шоир маърифат ҳосил қилишнинг ана шу 3 йўлини етарлича ёритиб беради. Уларни тушунарли, содда тилда изоҳлаб, шарҳлаб беради. Таржиманинг муҳимлиги шундаки, унда шоир сўзма-сўз таржима қилиш йўлидан бормайди. Балки Хожа Аҳрор айтган ирфоний фикрларни шарҳлаб, изоҳлаб ўқувчига мантиқий моҳиятни тушунтириб беради. Илоҳий ишқ моҳияти ва асрори билан чуқурроқ таништиришга интилади.

3. Валилар назари кишини камолга етказади. Маънавий мартабага эриштиради. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратлари ҳам ана шундай соҳибназар зот эдилар. Бобур Мирзо воситасида бизгача етиб келган уларнинг теран ирфоний ҳикматлари бугунги кун замондошларимиз учун ҳам маънавий тиргак бўла олади.

4. “Рисолаи волидия” мураккаб тасаввуфий-ирфоний масалаларга бағишлиланган. Шунга қарамай, назм билан энг қийин муаммоларни осон тушунтириш, ўқувчи диққатини енгил жалб этиш мумкинлигини ҳисобга олиб Бобур таржимасини назм йўлида амалга оширди.

5. Асарда мумтоз бадиий тасвир воситаларидан унумли фойдаланиб, шоир оҳангдорлик ва мантиқий тафаккурнинг ноёб намунасини яратади.

6. Шоир таржимада тарсеъ, талмех, тарди акс, тазод, ташбех каби ўнлаб бадиий санъатларнинг ноёб намуналарини яратди ва улардан асар мазмунини, моҳиятини ёритишда унумли фойдалана олди.

7. Бобур шоир, тарихчи бўлиш билан бирга, етук адабиётшунос олим сифатида ҳам иқтидорини намоён эта олган ижодкор. Шу сабабли, у таржимада қофия, радиф ва вазн каби муҳим бадиий унсурларнинг мукаммал кўринишларини яратишга эътибор қаратади.

8. Ҳатто, биргина ўринда вазн бузилишига тўғри келганда, шоирнинг ўз ўқувчисидан узр сўраганлигининг гувоҳи бўлдик. Бу ҳол унинг адабиётга, сўзга ва китобхонга бўлган муносабатини англашимизга имкон яратади.

“Мубайян” қатидаги меҳр

Бобурнинг кам ўрганилган асарларидан бири “Мубайян”дир. У муаллиф умрининг сўнгида, катта ҳаётий тажрибага эга, дунёнинг аччиқ-чучугини татиган, ўз қисматидан, хато-камчиликларидан етарли сабоқлар чиқарган бир даврида, 1521 йилда яратилган. Бобур китобнинг ёзилиш сабабини кўрсатиб, фарзандлари Ҳумоюн ва Комрон Мирзоларга йўлланма сифатида яратганлигини айтади:

*Билгасен, эй хужастаи фарзанд,
Жигарим бирла жонима пайванд.
Масалаларки, ул зарур эрди,
Билмасанг, динингга қусур эрди.
Етди кўнглумгаким, йигиштурсам,
Назм тартибида сигиштурсам.
То ани забт қилгасен осон,
Ул масоилни билгасен яксон [Бобур, 2014, 10].*

Бобур “Мубаййин”ни ўз фарзандларига бағишлиган бўлишига қарамай, уни мутолаа этувчи барча китобхонларни, халқни назарда тутиб яратганлиги кўриниб туради. Шоир ўзининг содда, енгил шеърий услуби билан мураккаб илмий-фалсафий, фиқхий масалалар моҳиятини ўзлаштириш осон бўлишини мўлжаллаб, асарни маснавий йўли билан ёзганини эътироф этмоқда. Уни мутолаа қилатуриб, Бобур бу борада нечоғли ҳақ эканлигининг гувоҳи бўламиз. У ўз услубига хос сўз қўллашдаги теранлик, сиқиқлик, халқона соддалиқ, ва аниқ ифода тарзи билан фикрларни ниҳоятда тушунарли баён этади. Мисралардаги оҳангдорлик, бадиий тасвир воситаларидан моҳирона фойдаланиш, ёритилаётган мавзу борасида донишмандона ва чуқур билимга эгалик “Мубайян”ни илмий-фиқхий ва бадиий савиясини кўтаради.

Бобур ҳаёти давомида ўзи учун китобдан яхши дўст топмаган инсон. У “Бобурнома” асарида ўқиган кўп китоблари ҳақида маълумотлар берган. Адибнинг “Мубайян” асарининг ёзилишига ҳам, маълум маънода, Ҳожа Аҳрор Валининг таъсирини кўрамиз. У “Волидия” – оталар китобини яратган эди. Бобур эса ўз аждодлари қадриятларининг унутилмаслигини, келажак авлодларининг ўз илдизларидан йироқлашиб кетмаслигини мақсад қилган. Натижада, узоқ йиллар ўзбеклар маънавияти, қадриятлари, комиллик йўллари ривожига ва муҳофазасига хизмат қилиб келган “Мубайян” асари майдонга келган. У бешта қисмдан иборат: 1. Эътиқодия 2. Китоб усалот 3. Китоб уз-закот 4. Китоб ус-савм 5. Китоб ул-ҳаж. Асар шариат қонун-қоидаларига, фикҳ – ислом ҳуқуқшунослигига бағишенланган. У мусулмонликнинг беш фарзи ҳақида маълумот берувчи панднома асардир.

Унда шариатнинг беш фарзи мукаммал ва катта билим билан тушунтириб берилади. Уларни чуқур эгаллашгина давлат бошқарувидаги, ҳаёт кечириш тамойилидаги адолат, саховат, инсоф, диёнат, оқибат, садоқат каби комил фазилатларни инсон тийнатида шакллантириши мумкинлиги исботлаб берилади. Бобур мазкур асари орқали, гўё фарзандларига ва улар тимсолида замондошлар-у келажак авлодларга инсонийлик дастурини яратиб беради. Беш фарznинг моҳияти аниқ ва мукаммал тушунтириб берилган.

Асарнинг 1-китобида иймон фарзи ҳақида маълумот берилади. Муаллиф иймонли мусулмон ишониши шарт бўлган олти нарсани мукаммал шарҳлаб берадики, булар қуидагилардан иборат: 1. Аллоҳга иймон келтириш. 2. Фаришталарнинг борлигига ва Оллоҳ ягона ибодат қилинувчи зотлигига ишониш. 3. Илоҳий китобларга иқрор бўлмоқ. 4. Оллоҳнинг пайғамбарларига иймон келтириш. 5. Охират кунининг ҳақлигига ишониш. 6. Ҳар қандай яхшилик ва ёмонликни Оллоҳдан деб билиш. Сўнгра муаллиф ана шу ҳолатларга батафсил содда ва тушунарли услубда изоҳ беради. Бу комил мусулмонни тарбиялашда муҳим йўл эканлиги таъкидланади.

2-китоб “Намоз китоби” деб номланган. Унда муаллиф намознинг фарzlари, вожиблари ва суннатлари борасида

маълумот беради. Намознинг 12 фарзи, ўқиладиган дуолар, вақтлари, қибла, намоз ниятлари, намоз вожиблари, намоз суннатлари баёни батафсил тасвиранади. Беш вақт намоз, мусоғир намози, бемор намози, аzon ва иқомат, жамоат билан намоз ўқиши, жума намози, ҳайит намози, фитр, қурбонлик, жаноза намози, тарових, ишроқ, таҳажҷуд, Кусуф ва Хусуф намози, хавф намози, истисқо ва истихора намозлари ҳақида тўлиқ маълумот берилади. Кўринадики, 2-китобда мусулмончиликнинг 2-фарзи - намоз борасида керакли барча фикрлар билан танишамиз. Уларни ўқир эканмиз, Бобурнинг диний йўналишдаги илми ниҳоятда чуқур эканлигини кузатамиз. Бу асари билан муаллиф фарзандлари ва келажак авлодларини аждодларидан узоклашмаслик, уларни унутмаслик тадбирини назарда тутганини сезамиз. Чунки улар бир нечта динлар ёнма- ёнлигига умр кечиришга маҳкум эди. Бу Бобур феълига уйғун ҳушёрлик, тадбиркорлик, донишмандлик фазилатларини англашимизга имкон яратади.

Асарнинг 3-бўлими “Китоб уз-закот” деб номланган. Унда мусулмончиликда закот бериш қонуниятлари борасида маълумот берилади. Мазкур китобда ҳам Бобур услубининг содда, равон, аниқ, пухта ва тушунарлилик каби ўзига хос фазилатлари намоён бўлган. Авом учун ҳам, хос учун ҳам фойдаланишга қулай шаклда яратилган. Бобур закот ва унинг қонуниятлари, шартлари ҳақида сўзлаганда, барча жиҳатларни эътиборга олади. Унда “Бобурнома”га хос зийраклик, кузатувчанлик, аниқлик, кенг қамровли билим ва донишмандлик ўз ифодасини топади. Закот масалаларини таснифлар асосида аниқлик билан очиб беради: 1. Аввало закот билан боғлиқ айрим тушунчалар ҳақида маълумот берилади. Жумладан, “Иститоат” тушунчасининг “молики ҳисоб” (моли ҳисобга етган шахс) маъносида эканлигини изоҳлаб, бунинг закот беришдаги 1-шарт эканлигини белгилайди:

*Иститоат недур, эшишт мундоқ,
Бордур ул молики ҳисоб ўлмоқ.
Кимки ул молики ҳисоб ўлғай,
Анга бу фарзи дин ҳисоб ўлғай [Бобур, 2014, 212].*

Бобур ўзининг синчковлигидан келиб чиқиб, шу ўринда фикҳ тилидаги “ҳисоб” сўзига ҳам изоҳ беради. Кимнингки, ҳожатидан ортиқ маблағи бўлса, унга закот бериш фарз бўлишини таъкидлайди. Кишининг моли шариат белгилаган меъёр ва чегарага етса, шу шариатда “ҳисоб” дейилиши белгиланади:

*Ул нимаким, закот ўлур андин,
Шаръ анга ҳад қилибтуур таъйин.
Ул нималарни сен қилурда ҳисоб,
Ҳаддиға етса, шаръ деди “ҳисоб”
Ҳаддиға етса, шаръ деди “нисоб” [Бобур, 2014, 212 J.]*

Ундан ташқари, закот беришнинг ҳам ўз шартлари борлигини белгилаб, унинг 4 турини санайди: 1. Закот берувчининг қарзи бўлмаслиги керак; 2. Тўлиқ мулк бўлиши, яъни барча мулки ўз қўлида бўлиши лозим; 3. Омонатга берилган ёки тортиб олинган мол бўлса, у ўз қўлингда ҳисобланмайди; 4. Мол эҳтиёждан ортиқ бўлиши керак. Тарихий маълумотлардан, хусусан, “Бобурнома”дан биламизки, Бобур адолатни ўз сиёсий дастурида 1-ўринга қўйган. Бу ҳолатни закотни белгилашда ҳам муҳим тамойил сифатида назарда тутганини кузатамиз.

Кейин муаллиф закотнинг фарзларини белгилаб беради: 1. Закот беришда ният фарз ҳисобланади; 2. Ниятнинг вақтларини белгилайди: а) молни закот учун ажратган вақтдаги ният; б) сарфлаш жойида бериладиган пайтдаги ният; в) закот харжланмасдан олдин ҳам ният қиласа бўлишини таъкидлайди; 3. Харж жойига молни етказиш ҳам фарз эканлигини белгилайди.

Закот бериладиган ўринлар ва шахслар ҳақида ҳам маълумот беради: Бобур фикрича, Оллоҳ таоло Қуръони Каримда закот бериладиган кишиларни саккизта деб белгилаган. Булар: фақир, мискин, закот йиғувчи, озод бўлган қул, қарздор муҳтоҷ, аскарлар, ғариблар ва ҳожилардир.

Кўринадики, мазкур асарда илгари сурилган фикҳий фикрлар факат ўз замонида эмас, балки бугунги кун учун ҳам ҳар томонлама муҳим аҳамиятга эга. Унда бош ғоя ҳисобланган – инсонлар кўнглига иймон, ҳиммат, саховат, адолат ва оқибат

туйғуларини улғайтириш мақсади замонамиз учун ҳам ноёб ва мұхим вазифалардандир.

4-китоб 4-фарз, яъни рўза ҳақидадир. Рўза парҳезкорликдир. Унинг фарзи 2 та: 1. 3 нарсадан нафсни тиймок; 2. Ният қилмоқ.

Рўзанинг турлари – фарз, вожиб ва нафл рўза; Қазо, каффорат ҳақида маълумот берилади.

Сўнгги 5-китоб “Ҳаж китоби” деб номланади. Унда ҳаж тушунчаси, унинг шартлари, мийқот тушунчаси, эхром боғламоқ, ҳажни адо этиш йўл ва турлари, ифрод ҳаж, умра ҳаж, ҳажжи қирон, таматтуъ ҳажи, ҳажжи бадал ҳақида мукаммал маълумот берилади. Асарда ҳаж амалларининг батафсил баёни ҳам келтирилган. Айниқса, ҳаж рукилари, вожиблари ва суннатларининг баёни ниҳоятда мукаммал. Шу сабабли ҳам, замонамизда ҳажни ният қилган ҳар бир мусулмоннинг мазкур асарни ўқиши мұхим аҳамиятга эга бўлади, деган фикрдамиз.

Китобда шариатнинг бешала фарзи тўлиқ изоҳлангандан сўнг хотима берилади. Унда муаллиф машаққатли меҳнати натижасида улкан ганж-хазина яратганини таъкидлайди. Одатда, хазина олган сари камаяди. Аммо у яратган хазина ҳечам камаймаслигини эътироф этади:

*Бобур, эмди агарчи чектим ранж,
Келди илгимга ушибу янглиг ганж.
Ганж нуқсонга харждин тортар,
Харж қилғон сойи бу ганж ортар.
Бори эл зое этмайин ранжин,
Ёширур олам аҳлидин ганжин.
Мен бу ганжимни ошкор эттим,
Бори дин аҳлига нисор эттим [Бобур, 2014, 360].*

Хотимада китобнинг ёзилиши, номланиши, санаси ҳақида ҳам аниқ маълумот берилади. Ундан асар 1521-22 йилларда ёзилгани, “Очиқ баён этилган” маъносини англатувчи “Мубайян” деб номлангани, шариат фикҳи – ҳуқуқшунослигининг ноёб ва илмий талқинидан иборатлиги борасидаги муаллифнинг иқрорларига гувоҳ бўламиз:

*Бу китобимким, эҳтимом эттим,
Жидду жаҳд айлабоне тамом эттим.
Чун баён эттим анда шаръиёт,
Не ажаб, гар дедим “Мубайян” от.
Маккийдин Расул кетганидин,
Ҳижрат айлаб, Мадина етганидин –
Йил тўқуз юз иигирма секиз эди,
Фиқҳда Бобур ушбу назм деди [Бобур, 2014, 360].*

“Мубайян” асари илмда “Мубайин”, “Фиқҳи Бобурий” деб ҳам аталган. 1566 йилда ёзилган Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккири аҳбоб” тазкирасида асарга “...Фиқҳ масалаларини яна бир рисола мубайян қилганки, ёзувчиси донишмандлигидан ниишонадир” [Ҳасанхожа Нисорий, 1993, 52], дея юксак баҳолайди.

“Мубайян” асари мустақиллик йилларигача тўлиқ нашр этилмаган ва ҳақиқий баҳоланмаган. Китобхонлар унинг айrim қисмлари ҳақидагина маълумотга эга бўлишган. Мустақиллик йилларида таникли олим Сайдбек Ҳасан ва Ҳамидбек Ҳасанлар томонидан тўлиқ ҳолатда чоп этилган (1995 йил). 2014 йилда у Мирзо Кенжабек томонидан тайёрланган насрый баёни билан бирга “Шарқ” нашриёти томонидан янгидан нашр этилган.

Кўринадики, “Мубайян” шариатнинг беш фарзига бағишлиланган қомусий манба. Уни мусулмонликнинг дастури амали дейиш мумкин. Аммо асарнинг аҳамияти бу билангина чекланмайди. Чунки “Мубайян”да ўзининг мардлиги,adolati, меҳр-оқибати, донишмандлиги билан дунё башариятига ибрат бўла олган шоир, олим, адабиётшунос, аллома қалби билан, ўзбек миллатининг муҳтарам фарзанди Бобур яшайди. Ўз асаридан туриб, фикрлари, ўгитлари билан келажакка сабоқ беради. Асар табиатимизда эътиқод, саховат,adolat, қаноат, оқибат каби фазилатларни улғайтириши билан ҳам муҳим ўрин тутади!

Ўзбек адабий-танқидий қарашлар тараққиётидаги муҳим манба

Бобур “Бобурнома” асарида ноёб салоҳиятли адабиётшунос олим сифатида тасаввур уйғотади. У ижодкорларга баҳо берар экан, адабиётшуносликнинг кўп масалаларига эътибор қаратади. Бобур воқеалар баёнида бир байтини келтириб, уни 504 вазнга солганини айтади. Бу иш “Рисола” ёзилишига туртки бўлганини таъкидлайди: “Ушибу айёмда бу байтимни:

*Кўзу қошу сўзу тилинуму дей,
Қаду хадду сочу белинуму дей, -*

беш юз тўрт вазнда тақтиъ қилдим. Бу жиҳатдин рисола (“Аруз рисола”си назарда тутилмоқда – И. А.) тартиб берилди” [Бобур, 1989, 303].

Бобур Ҳиндистон фатҳининг сўнгги йили Санбалга бораётганда 16 руқнили бир байт айтганини эслайди: “Аруз иттомуидин икки – уч йил сўнг, Ҳиндистон фатҳининг сўнгги йили, Санбал сариға борур фурсатта бир мутатаввал байт ўн олти руқн била айтилиб эди” [Бобур, 1971, 54].

“Бобурнома”дан келтирилган юқоридаги байтни Бобур зулхижжа ойининг иккинчисида ёзганини айтган. Худди шу ўринда шу ойининг йигирма тўққизинчисида Санбал сайрига отлангани ҳақида гапиради.

Асарнинг ёзилиш ва тугалланиш вақти хусусида филология фанлари доктори, профессор Сайдбек Ҳасановнинг қуидаги кузатиш ва хulosаси диққатга сазовордир: “Юқоридаги келтирилган парча “Бобурнома”да 1525 – 1526-йиллар воқеаларида эслатилган. Демак, Бобур Мухтасар номли бу асарини 1521 – 1522 (928) йилларда ёзиб тугатган деб таҳмин қилиши мумкин” [Бобур, 1971, 6]. Биз ҳам илмий асосланган шу хulosага қўшиламиз.

“Аруз рисоласи”нинг ягона қўлёзмаси Париж миллий кутубхонасида 1308 рақами билан сақланади. Ушбу қўлёзма ҳақида дастлабки маълумот Э. Блоше [Blochet E., 1900] каталогигида учрайди.

ХХ аср 30-йилларидан адабиётшунослик илмида “Аруз рисоласи” ҳақида мулоҳазалар баён этила бошлаган. Турк олими Ф. Кўпрулизода, 1960 йилларда уйғур адабиётшуноси М. Ҳамроев, рус шарқшунослари В. И. Асланов, А. М. Шчербак ва М. Шайхзодаларнинг тадқиқотларида асарнинг илмдаги қиммати эътироф этила бошланди. 1968 йил проф. Ҳамид Сулаймон Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейи муносабати билан Англия ва Францияга уюштирган илмий сафари натижасида, асар қўлёзмасининг микрофилмини Ўзбекистонга, Адабиёт музейи фондига олиб келди. 70-йиллар бошларида ўзбек олимлари “Аруз рисоласи”ни маҳсус тадқиқ этишни бошладилар. 1971 йил Сайдбек Ҳасан асарнинг транслитерацияси ва факсимилини чоп эттириди [Бобур, 1971].

Рисола XVI асрдаёқ адабиёт ихлосмандлари ва мутахассисларида катта таассурот қолдирган. 1556 йилда ёзилган Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккири аҳбоб” тазкирасида муаллиф унга “Рисолайи аруз” дуру гавҳарларга тўла денгиздир” [Ҳасанхожа Нисорий, 1993, 53], дея жуда юкори баҳо беради.

“Бобурнома” асари қўлёзмаси котиби томонидан ҳам “Рисола” алоҳида эътироф этилади. Шоир ижодидаги муҳим ва қимматли ҳодиса эканлиги таъкидланади: “Ва ул подшоҳнинг аруз ва қофияга ҳам оид рисолалари бор ва ул жумладин “Муфассал” деганким, ушибу фан шарҳи бўлгай, кўпдин-кўп яхии тасниф қилибтурлар” [Бобур, 2002, 267]. Асар Азфарий томонидан форс тилига таржима қилинган.

Бобур “Аруз рисоласи”да араб ва форс арузи назариясини айнан такрорламайди. Балки уни туркий фонетика ва грамматика қонуниятларидан келиб чиқиб бойитади ва такомиллаштиради. Илмий баён услубида ўзига хос тизимга асосланади. Бобургача вазнлар 7 тагача доирага солинган бўлса, “Аруз рисоласи”да у янада такомиллашиб, 9 тага етказилади. Ҳазаж баҳрининг мақбуз ва рамал баҳрининг макфуф вазнлари ўртасида ўхшашликни топиб, мужталибаи муҳтариға номли доира тузиб, аруз илмига янгилик киритади.

Маълумки, мумтоз арузшуносликда назарияни ўрганишни осонлаштириш мақсадида доиралардан фойдаланилган. Аруз

доиралари руқнлар таркиби жиҳатидан бир-бирига яқин баҳрларни бир доирада бирлаштириш, жамлаш имконини беради. Яқин баҳрлар сонига қараб доира бўлакларга бўлинади. Келтирилган мисра бир неча вазнга солиб кўрилади (1-сўздан ўқилса, бошқа вазн, 2-ёки 3-сўздан ўқилса, бошқа вазнлар ҳосил бўлади). Биз юқорида шундай усул билан Бобур бир байтни, ҳатто, 504 вазнга солиб ўқигани ҳақидаги фикрини ҳам келтирган эдик.

Мумтоз арузшуносликда турли олимлар вазнларни турли миқдордаги доираларга солишган. Жумладан, Халил ибн Аҳмад 5 доира, Шамс Қайс Розий 4 та, Носириддин Тусий 5 та, Сайфи Бухорий 5 та, Атоуллоҳ Ҳусайнин 5 та, Воҳид Табризий 6 та, Алишер Навоий 7 та, Бобур эса 9 та доирадан фойдаланишган.

“Аруз рисоласи” асарининг қўлёзма нусхаси котиб Муҳаммад Самарқандий томонидан 1533-1534-йилларда кўчирилган. Рисола икки бобдан иборат. Биринчи боб ҳижолар ва уларнинг турлари, руқнлар, зиҳофлар, баҳрлар ва доираларга бағишиланган. Иккинчи бобда вазн ва тақтесь ҳақида маълумот берилади. Бобур вазнларга намуналарни турк ва форс адабиётидан келтиради. Ҳар бир мисол муаллифини кўрсатган. Муаллифи кўрсатилмаган шеърлар Бобур қаламига мансублиги айтиб ўтилган.

Аруз илмида 19 та баҳр борлиги маълум. Бобур рисоласида эса уларни янада мукаммал таснифлаб, 21 баҳр, 537 вазн тақдим этилади. Мустаъмал (фаол қўлланувчи) ва муҳтараъ (янги ихтиро қилинган) вазнлар ҳақида маълумот берилади: “Хотирга мундоқ кечдиким, жамиъ буҳурнинг мустаъмал ва муҳтараъ вазнларининг ададларини битилгай... Билгилки, бу йигирма бир баҳрда беш юз ўттиз етти вазн келтурулди. Бу жумладин мустаъмал вазн икки юз саксон тўққуз, муҳтараъ вазн икки юз қирқ секкиз.. ”. [Бобур, 1971, 116].

Бобур “Аруз рисоласи”да туркий аруз тадқиқига бағишиланган Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Сайфий Бухорийнинг “Аруз”, Носириддин Тусийнинг “Меъёрул-ашъор” асарлари билан кўп масалаларда мунозараага киришади. Аниқ ва қимматли ечимлар,

хулосаларни баён этади. Бу билан туркий аруз илмининг тараққиётига муносиб ҳисса қўшади.

Бобур асари “Аруз рисоласи” деб аталса-да, унда адабиётшуносликнинг кўп муаммолари тилга олинган. Уларга ойдинлик киритилган. Жумладан, ўзбек мумтоз шеъриятидаги жанрлар, бадиий тасвир воситаларини қўллаш билан боғлиқ масалаларга ҳам эътибор қаратилади. Айниқса, унинг туюқ жанри вазнлари билан боғлиқ қисмдаги мулоҳазалари муҳимдир. Бобур у ерда туюқнинг 7 турини ажратиб кўрсатади. Шундан 4 тури ўша давр шеъриятида учрайди. Уларга мисолларни Бобур ва бошқа шоирларнинг меросидан келтиради. Яна 3 турига мисол келтирас экан, Бобур ўзи ижод қилганини эътироф этади. Улар бошқа ҳеч бир ижодкорда кўрилмаганини таъкидлайди: “Туюқда яна бир неча навъ хотирга етибтурким, ҳеч ерда кўрилмайдур...” [Бобур, 1971, 168].

Бундан ташқари, асарда ўлан, туркий, тархоний каби халқ қўшиқлари ва уларнинг вазнлари ҳақида ноёб маълумотлар берилади. Мумтоз адабиётда жуда кам қўлланиладиган мутатаввал шеърлар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтади.

Бобур “Аруз рисоласи”да ҳазаж баҳри ҳақида маълумот бера туриб, Навоийнинг ҳазажи мусаммани солим (V- - -/ V- - -/ V - - -/V- - -) вазнида яратилган бир мусажжаъ ғазалини келтиради. Шу ўринда мусажжаъ билан боғлиқ танқидий мулоҳазаларини баён этади. Бу билан ижодкорлар эътиборини поэтикага оид маълум муаммога қаратади. Ва ўз ижодидан бир намуна келтириб, поэтикадаги кемтикликни тўлғазишига интилади: “бу байтнинг (Навоий байтининг –И. А.) мисраларининг ҳаивидаги қофиялари рукннинг охрида воқе бўлмайдур, мусажжасъ газалларнинг матлаида саъж камроқ риоят қилибтурлар. Агар риоят қилинса, яхшироқ бўлгусидур, нечукким:

*Қаро зулфинг фироқида паришон рўзгорим бор,
Юзунгнинг иштиёқида не сабру не қарорим бор... ”*

[Бобур, 1971, 127].

Кўринадики, “Аруз рисоласи” ўзбек адабий-танқидий қарашлар тараққиётини ўрганиш учун муҳим манбадир. Унда

баҳр, вазн, жанр, поэтика билан боғлиқ кўп масалалар тадқиқ этилган. “Аruz risolasi” ўзига хос баёз-мажмуа сифатида ҳам қадрлидир. Чунки унда Бобур 70 дан ортиқ ижодкорларнинг энг сара асарларидан намуналар келтиради. Энг машхур маснавийлар ёзилган вазнлар сарҳисоб этилади. Бу маълум даражада достончилик борасидаги тасаввурларимизни ҳам бойитади. Асардаги “Гул ва Наврӯз” достонининг Ҳайдар Хоразмий қаламига мансублиги каби айрим далиллар адабиётшуносликдаги мунозарали масалаларга ойдинлик киритади. Кўринганидек, “Аruz risolasi” асарининг аҳамияти беқиёс. Уни келажакда янада чуқурроқ тадқиқ этиш ўзбек адабиётшунослик илми ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилади.

В БОБ. ХОРИЖИЙ БОБУРШУНОСЛИК

Захириддин Муҳаммад Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши муаммолари

Захириддин Муҳаммад Бобур ижоди XVI асрдаёқ, ўз ўқувчиларига эга эди. Унинг мураккаб тақдир йўллари ва бадиий ижодига хос теран фалсафийлик, самимийлик, табиийлик каби ноёб фазилатлар маърифатга ташна қалбларни ҳамиша ўзига жалб этиб келган. Ўз замонасидаёқ, асарлари кўплаб нусхада дунё бўйлаб кенг тарқалган. Тарихий, тазкира асарларда батафсил маълумотлар берилган. Шоир мероси инглиз, турк, француз, рус, немис, япон, испан, италян каби 30 га яқин тилларга ўгирилиб, илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Бу қизиқиши, адид асарларига бўлган иштиёқ ҳозиргача ҳам сусайгани йўқ. Бу, айниқса, Бобур ижодини ўрганишга бағишлиб халқаро миқёсда ўтказилаётган илмий-назарий конференцияларда, чоп этилаётган маҳсус монография, рисола ва тўпламларда намоён бўлмокда.

Ана шундай монографиялардан бири америкалик олим С.М. Беркнинг “Ақбаршоҳ – бобурийларнинг энг буюги” асаридир. Унда муаллиф Ақбаршоҳ тарихи ёритилишидан олдин унинг аждодлари, жумладан, Амир Темур, Бобур ва Ҳумоюн ҳақида маълумот беради. Муаллиф Бобуршоҳ ҳақида сўзлай туриб, унинг “... унинг томирларида Марказий Осиёлик машҳур саркардалардан иккитасининг (отаси томонидан Амир Темурнинг бешинчи ва она томонидан Чингизхоннинг ўн иккинчи авлоди) қони жўш уриб туриши” [Берк С. М., 2009, 11] ни таъкидлайди.

С.М. Беркнинг асари Бобур ҳаёти ва ижрдининг хорижда ўрганилиши нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга. Чунки муаллиф уни яратиш жараёнида теран тадқиқот олиб борган. Ғарб адабиётшунослигидаги камчиликларни, нотўғри қарашларни ислоҳ этган. Мазкур сулола тарихига бағишлиланган “Бобурнома”, “Ҳумоюннома”, “Тарихи Рашидий”, Абулфазлнинг “Ақбарнома” каби нодир бирламчи манбаларга таяниб фикр юритгани эътиборга моликдир.

Берк бобурийлар сулоласи тарихини мукаммал ўрганиб чиқади. Дунё бобуршунослигидаги маълумотлар билан танишади. Уларни бир-бири билан қиёслаб талқин этади. Айрим баҳсли масалаларга ойдинлик киритишга ҳаракат қилади. Маълумки, Ҳиндистонда Захириддин Муҳаммад Бобур асос соглан империя “Буюк мўғуллар империяси” дея номланиб келинади. Мана шу нотўғри қараашни Ғарб олимининг ўзи “Бобурнома” асари ва Ҳиндистон тарихини ўрганиб чиқиб, изоҳлаб, тўғри талқин этиб беради: “Бобуршоҳ хотираномасида ўзини ва ўз ҳамроҳларини ҳақли равишда турклар деб атайди. Бироқ XIII-XIV асрлар давомида мўғулларнинг бир неча бор ҳужумларини бошдан кечирган ҳиндистонликлар шимолдан келадиган барча босқинчиларни “мўғуллар” деб атаганлар ва, ўз навбатида, бу сўзнинг нафақат талаффузи, балки маъноси ҳам бузилиб, Бобуршоҳ қўшинига нисбатан ҳам “мўғуллар” атамаси ишлатилган” [Берк С. М., 2009, 11].

Мазкур маълумот доимий баҳс-мунозарага сабаб бўлиб келаётган масалага ишончли ойдинлик киритиши мумкин.

Муаллиф Бобуршоҳ ҳақида сўзлар экан, барча тарихий далилларни “Бобурнома” асосида шарҳлайди. Унинг юришлари, жангу жадаллари, саркардалик маҳорати, жанг олиб боришдаги усуллари, қурол-аслаҳалари борасидаги фикрлари бевосита, “Бобурнома”га асосланади. Қариндош уруғларига, оғанииларига муносабати, ўғиллари билан ёзишмалари, умуман, инсон ва ижодкор сифатидаги қиёфасини чизишда муаллиф бобурийлар сулоласи вакиллари томонидан яратилган кўплаб бирламчи манбаларга таянади. Берк бобурийлар сулоласи, уларнинг буюк империяси ҳақида сўзлар экан, Захириддин Муҳаммад Бобур шахсига, ижодкор сифатидаги қиёфасига юксак баҳо беради. Унинг комил инсон, ноёб истеъдод эгаси эканлигини эҳтиром билан таъкидлайди.

Муаллиф Бобур қиёфасини чизар экан, унга ҳар томонлама, саркарда, подшоҳ, ота, оддий инсон, ижодкор, ноёб қобилиятли олим, бетакрор шоир, тарихнавис сифатида баҳо беради. У яратган ободончилик ишларига эътибор қаратади. Жамна дарёси бўйидаги гўзал манзаралар, тартибли боғлар тасвирланади. Инсон қўли билан яратилган бундай мўъжизакор

табиат боғчаларини кўрмаган ҳинdlар Жамна дарёсининг бу қирғонини “Кобул” деб атаганларини таъкидлайди. Бирламчи манбалар асосида Берк келтирган маълумотлардан Бобурнинг Ҳиндистонда амалга оширган ободонлаштириш фаолияти кўламининг улканлигини яна бир марта ҳис этамиз.

Муаллиф Бобурга бағишлиган қисқа ҳажмли дастлабки бобда унинг бутун ҳаёти манзарасини мукаммал тасвирлаб беришга эришади.

Аммо айрим маълумотларда чалкашликларга ҳам йўл қўйилади. Жумладан, “Кўнгли очиқлик ва саҳоватпешаликда у тенги йўқ киши эди. Ўз оила аъзоларига, қўл остидаги амир ва бекларга, сарбозларга, амалдорларга баъзан шунчалик кўп ҳадя ва совға-саломлар қилганки, ҳатто ўзига ҳеч нарса олиб қолмаган. Шу боис уни “қаландар подшоҳ” деб ҳам атаган эдилар” [Берк С. М., 2009, 18]. Тўғри, Бобур ҳам саҳоватпеша инсон бўлган. Атрофидагиларни ҳамиша рози қилишга интилган. Аммо, назаримизда, муаллиф мазкур маълумотни келтиришда хатога йўл қўйган. Бир қанча тазкира ва тарихий асарлардан бизга маълумки, тарихда “Қаландар Бобур” дея таърифланган подшоҳ яшаган. Аммо у Захириддин Муҳаммад Бобур эмас. Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарининг еттинчи мажлисида ижодкор темурий сultonлар, шаҳзодаларнинг 22 таси ҳакида маълумот беради. Жумладан, “Қаландар Бобур”га қуйидагича баҳо беради: “Бобур Мирзо – дарвешваш ва фонийсифат ва карим ул-ахлоқ киши эрди. Ҳиммати олдида олтуннинг дағи кумушнинг тош ва туфроғча ҳисоби йўқ эрди. Тасаввуф рисолаларидан “Ламаъот” била “Гулшани роз”ға кўп машъуф эрди. Табъи дағи назмға мулойим эрди. Бу рубоий анингдурким:

*Чун бодаву жомро баҳам пайвости,
Медон, ба яқин ки ринди боло дасти,
Жомаст шариату ҳиқиқат бода,
Чун жом шикасти, ба яқин бадмасти”*

[Навоий, 1997, 171].

Навоий тазкирасида унинг яна бир туркча байти ҳам берилади. Асаддаги мазкур маълумотлар Темурийлар шаҳзодаси,

Бойсунғур Мирзонинг ўғли Ҳиротда 1452-1457 йилларда давлатни бошқарган Абулқосим Бобур ҳақида эканлиги илмда яхши маълум.

Назаримизда, Берк ўз тадқиқотини яратганда, Фахри Ҳиравийнинг “Равзат ус-салотин” асари билан таниш бўлмаган. Чунки унда муаллиф фикрини тўғридан-тўғри “Қаландан Бобур” дея бошлайди. Унинг кимлиги, насл-насаби ҳақида аниқ, мукаммал маълумот беради.

Фахри Ҳиравий Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарини “Латойифнома” номи билан форс тилига таржима қилган. Ундан таъсирланиб “Равзат ус-салотин” (1551-1555) тазкирасини ҳам яратган. Унда “Қаландар Бобур” ҳақида маълумот берилади: “Бобур Қаландар Бойсунғур Мирзонинг фазандидир. Нихоятда дарвешсифат, хуштаъб, каримтаъб ва олиҳиммат подшоҳ эди. Айтишларича, бир куни унинг олдида дейишибди: “Хотам “Хотамнома” биносини қурган бўлиб, унинг қирқта эшиги бор эди. Ва агар тиланчи ҳамма эшикдан тиланса ҳам, Хотам унга эҳсонга мулойимлик кўрсатар эди”. Бобур Мирзо деган эканлар: “Агар биринчи эшикда керагича берилганда эди, кейинги эшикка эҳтиёж бўлмас эди”. У тасаввуфга оид “Ламаъот” ва “Гулшани роз” китобларини кўп ўқир эди. ва таъби назмга мойил эди. Ва мана бу тасаввуфона рубоий унивидир. [Фахри Ҳиравий, 20, 47-48], дея “Мажолис ун-нафоис”даги рубоий келтирилади. Мазкур тазкирада темурий сultonлардан 36 тасининг ижоди билан танишиш имконига эга бўламиз. Кўринадики, “Равзат ус-салотин”да муаллиф Навоий маълумотларини янада тўлдириб, Абулқосим ҳақидаги халқ орасидаги, турли ривоятлардан ҳам ўринли фойдаланиб, шоир қиёфасини тасвирлайди. Навоийда темурийзода ҳақидаги маълумот Абулқосим Бобур, дея бошланган бўлса, Ҳиравийда тўғридан-тўғри “Қаландар Бобур”, дея халқ орасида машҳур лақаб тавсифи билан бошланади. Навоийда унинг форсий рубоийси ва туркий бир байти келтирилса, Фахри Ҳиравийда унга қўшимча тўлиқ ғазал ва яна бир ғазалнинг уч байти келтирилади. Мазкур тазкирада намуна асарлар кўламининг ортиши, Абулқосим қиёфасини ёритувчи ривоятнинг

киритилиши шоир ижоди моҳиятини аниқроқ тасаввур қилиш имконини яратади.

Кўринадики, яратилишида 50-60 йил фарқ бўлса-да, иккала тазкирадаги маълумот бир-бирини тўлдиради ва тасдиқлайди. Бу эса Абулқосим Бобур ҳақидаги маълумотнинг аниқ ва ишончли эканлигини кафолатлади.

Ижодкор темурийлар ҳақида мақола ёзган Аннамарие Шиммел ҳам худди шу масалага тўқнаш келади. Аммо унинг нуқтаи назари Беркнинг қарашидан тубдан фарқ қиласди. Мақоланинг обьекти “Равзат ус-салотин” бўлғанлиги ва ундаги Абулқосим Бобур, унинг насл-насаби ҳақидаги маълумотлар анча мукаммалиги сабабли ҳам, Шиммел бу борада хатоликка йўл қўймайди. Тўғри нуқтаи назардан туриб баҳолайди: “Ўғли (Бойсунғур Мирзонинг – И.А.) Абулқосим Бобур (“Бобур Қаландар” ҳам дейишади) яхши шоир бўлган” [Шиммел, 2009, 110].

Аммо олима ҳам мақола бошида бунга тўғри ёндашган ҳолда, охирида яна бироз чалкашиб, ноаниқ хулосаларни баён этади. Сухуфи Иброҳими таъсирида ўзининг тўғри нуқтаи назаридан оғишиб кетади. Натижада, Ғарб адабиётшунослигидаги Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Абулқосим Бобур билан алоқадор чалкаш қарашлар охиригача аниқланиб қатъийлашмайди: “Тазкираларда биз Сухуфи Иброҳимийнинг бир асарига эътиборимизни жалб қиласмиз... Берлин қўлёзмасида 3263 шоирнинг таржимаи ҳоли мужассамлашган “Навоб” деб аталган Иброҳим Алихон томонидан Банорасда 1790 (1205 х.) йилда тузилган қўлёзма мавжуд. Қўлёзмада кўрсатилишича, Бобур (фикр Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида бормоқда) “Бобуршоҳ Қаландар” сифатида машҳур эди, деб унинг исмининг ёзилиш тарихи берилган ва Бойсунғур ибн Шоҳруҳнинг яқин қариндоши дейилади” [Шиммел, 2009, 119].

Шиммел мазкур мақоласида Фахри Ҳиравийнинг тазкирасидан келиб чиқиб, ижодкор темурийзодалар ҳақида маълумот беришни мақсад қиласди. Хусусан, З.М. Бобур фаолиятига нисбатан кенгроқ тўхталади. Унга тегишли Форс, Европа ва Ғарб адабиётшунослигидаги барча маълумотларни

синчиклаб ўрганиб чиқади. Уларни умумлаштириб, якуний хулосаларини баён этади.

Иккала муаллиф ҳам Бобур ижодий меросини иштиёқ билан муҳокама этишади. Унинг ҳукмдор сифатидаги салоҳияти, давлат бошқарувидаги ўзига хос адолатли тизимлари борасида ҳайрат ва ҳавас билан сўзлашади. “Бобурнома” асарининг инсоният тарихидаги умумбашарий аҳамияти яқдиллик билан эътироф этилади. Шеъриятидаги теран мантиқ ва маҳоратни англашга интилиш кўринади. Ҳатто, Беркнинг шоир назмининг туркий адабиётдаги ўрнини белгилай туриб, айтган хулосаси биз учун ҳам ниҳоятда муҳим ва қадрлидир: “Бобуршоҳ ўз давридаги туркийда ижод қилган шоирлар даврасида (Алишер Навоийдан сўнг – тарж.) иккинчи мавқеда туради” [Берк С.М., 2009, 16].

Мазкур олимлар Бобурнинг диний эътиқоди, тасаввуф, нақшбандийлик тариқатига муносабати масалаларига ҳам аниқлик киритишга ҳаракат қилишади. Бу борада ҳам Берк шоир дунёқарашига юксак эҳтиром билан ёндашади. Тўғри хулосага келади: “Диний эътиқодига кўра, Бобуршоҳ ҳанафия оқимидаги сунний мазҳабга мансуб мусулмон эди. Куръони Карим оятларини ёд билар ва уларни таҳлил қила оларди. У Аллоҳга садоқатли ва иймон-эътиқодли банда бўлиб, ҳаётидаги яхшилиқ ва ёмонлик аломатларини Тангри таолонинг иноятидан деб биларди” [Берк С.М., 2009, 19].

Кўринадики, Берк хулосаларининг барчасига асосни “Бобурнома” асаридан олади. Чунки Бобур унда жуда кўп ўринларда Куръон ва ҳадислардан иқтибослар келтиради. Уларни шарҳлайди. Ҳаётга татбиқ этади. Тангри таолонинг инояти ва тақдирига ризолик ва шукроналик мақомида туради.

Шиммел бу борада Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккири аҳбоб” тазкирасидаги маълумотларга суюнади. Унга кўра, Бобур Мирзо тариқат жиҳатдан нақшбандия йўлида юргани, Хожа Аҳорори Вали ва унинг айрим машҳур аллома издошларини ўзига пир деб билгани ҳақида сўзлайди. Махдуми Аъзам Хожагий Косоний эсланади. Бу борадаги форс ва турк адабиётшунослигида мавжуд маълумотлар умумлаштирилиб, якуний хулосалар баён этилади: ““Музаккири аҳбоб”да Бобуршоҳнинг мистицизм

билан қизиққани ҳақида ажойиб эслатма берилади. Бобуршоҳ нақшбандий бўлганини Хожа Ҳасан Нисорий сўзлари билан қиёслаб кўриш мумкин. унинг отаси ва бобоси Хожа Ахрорнинг муридлари бўлишган. Бобуршоҳ совға-саломларидан бир бўлак олтинни ана шу пири комил Махдуми Мавлоно Хожагийга қуидаги тўртлик билан юборган:

*Дар ҳавои нафси гумраҳ умр зое кардаам,
Пеши аҳлуллоҳ аз автори худ шармандаам.
Фалак назар афкан бесўйи мо ки аз рўйи ниёз,
Хожагиро мондааму хожагиро бандаам”*

[Шиммел, 2009, 119].

Мақолада Шиммел илмда мавжуд бу борадаги фикрларни умумлаштиради, улар билан мунозарага киришади. Аммо унинг айрим фикрлари бироз эътиroz уйғотади: “Бироқ Бобуршоҳ бундай ишқни, тасаввуфни кўргани кўзи йўқ эди. ...Бобуршоҳ бундайин сохта мистик шеъриятни кўра билди”. Тўғри, Бобур подшоҳ, дунёвий инсон эди. Аммо унинг ижодини, хусусан, шеъриятини, “Мубайян”, “Волидия” асарларини кузатсак, олиманинг фикрини рад этувчи асослар бисёр эканлигини кўрамиз. Хусусан, “Мубайян” асарини Истанбулда 2004 йилда тадқиқ ва нашр эттирган турк олимаси Танжу Ўрол Сейҳан тадқиқотида ҳам Шиммел фикрларини инкор этувчи асослар мавжудлигини кузатамиз. Махдуми Аъзам Бобур асарларини тасаввуф нуқтаи назаридан талқин этиб, “Рисолаи Бобурия” номли асар ҳам яратган.

“Бобурнома” тарихий асар бўлгани сабабли, унда Бобур сиймоси тарихий шахс сифатида намоён бўлади. У иштирок этган воқеалар ҳам, фикрлар кўлами ҳам, асосан, тарихийлик нуқтаи назарida туради. Шундан келиб чиқиб, адабиётшунослар Бобур шеъриятига баҳо берганда ҳам, асосан, шоир ҳасби ҳоли билан боғлаш йўлидан боришган. Хорижий бобуршуносликда бу борадаги бир ёқламаликнинг келиб чиқишига асосни ҳам шунда кўрамиз. Аммо Бобур шеърларини кузатар эканмиз, лирик қаҳрамон табиати биз билгандан кўра мураккаброқ эканлигини кўрамиз. Шоирнинг фалсафий дунёқараши, олам ва одам моҳиятини англаш миқёси, ходиса ва моҳиятнинг

алоқадорлик даражасига муносабати каби чуқур масалалар шеъриятида ўз ифодасини топган. Бобурнинг ботиний олами, рухий дунёси “Бобурнома”га нисбатан ҳам лирик қаҳрамон табиатида күпроқ ойдинлашган. Бобур шеърияти тимсоллар оламини, уларнинг моҳиятини синчиклаб ўргансак, Бобур шеърлари фалсафийликдан, орифона ҳикматлардан холи эмаслигини англаймиз. Шеъриятида шундай ишоралар, рамзлар борки, уни чуқурроқ таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир:

*Олам аҳли бирла одамдин манга сенсен гараз,
Зоти покинг бўлмаса, оламда одам бўлмасун*

[Бобур, 1965, 108].

Олти байтли ушбу ғазалда шоир илоҳий ишқ кечинмаларини тасвирлашни назарда тутган. Маълумки, олам ва одамнинг мавжудлиги, бир-бирига муносабати илоҳий тажалли билан боғлиқ.

Уларнинг моҳиятини англаш комиллашиш, илоҳийлашиш билан баробар. Шу сабабли лирик қаҳрамоннинг асосий мақсади ҳам ана шу – асл моҳият. У моҳиятсиз ҳодисада мантиқ кўрмайди.

*Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шоду байрамлар,
Манга юзу қошиндин айру байрам ойида гамлар*

[Бобур, 1965, 109]

матласи билан бошланувчи ғазални ҳам шоир ҳасби холи билан боғлиқ зоҳирий ва моҳияту ҳодиса муносабатларига алоқадор ботиний мазмунда англаш лозим. Адабиётшуносликда унинг ёр ва диёрдан айро ошиқ кечинмалари сифатидаги талқини маълум. Аммо, ғазални мутолаа этиб, унинг замирида рамзлар воситасида илоҳий ошиқликка ҳам ишоралар борлигини кўрамиз:

*Мену гам кунжию оҳу фигону ашки хунолуд,
Не хуидур гўшаи холий, майи софию ҳамдамлар.*

Ғам, оҳ, ашқ, кимсасиз гўша, соф май билан ҳамдамлик ошиққа мушоҳада имконини яратади. “Мушоҳада эса ўз

навбатида ғайб пардаларининг очилиб, илоҳий сирларнинг кашф этилишига йўл очади” [Н. Комилов, 20, 103].

Шоир лирик қаҳрамони эътиқодни, тоат-ибодатни юзаки тушунмайди. Ботиний аъмол деб билади.

*Ибодат вақти бўлса ҳар неча меҳроб ўтрумда,
Қошин нақшин тасаввур қилмагунча ерга бош чолмон*
[Бобур, 1965, 105].

Лирик қаҳрамон ишқни тақво билан қиёслайди. Ҳақиқий ишққа гирифтор бўлган ошиқ ўзини, борлигини унутади. Фикри ёдини маҳбуба хаёли чулғайди. У жазба ҳолатига тушади. Шунинг учун ҳам ошиқ наздида, тақво ишқ билан муқоясаланганда, мажозий, малакавий восита бўлиб кўринади:

*Ишқ борида салоҳу тавбау тақво
Барчаси таҳқиқ бил мажоз кўрунди.*

Тасаввуф таълимоти бўйича, вужуд соликни асл муддаодан чалғитади. Шу сабабли ҳам, аввало, у шу ашаддий рақибни, улкан тўсиқни енгишга даъват этилади:

*Тан ҳижобин раъф қил гар ёр васлин истасанг,
Эй кўнгул, билким арода ҳойил ушибу пардадур*
[Бобур, 1965, 112].

Тариқат мақомларининг энг юқори босқичи фанодир. Бу моҳияттан ўзликдан кечиб, ўзи билан тирилишдир. Яъни, бу босқичда солик вужудий интилишлардан фориғ бўлади. Фақат жамолга эҳтиёжгина қолади. Бутун нафсоний ғовларни енгиб ягона – илоҳий бирликка эришади. Бобурнинг юқоридаги байтида ана шу моҳиятга эътибор қаратиляпти.

Шиммелнинг “Волидия” ва “Мубайян” ҳақидаги асосли талқинларини эътироф этиш билан бир қаторда, айрим мулоҳазаларига нисбатан эътиroz пайдо бўлади: “Волидия” оддий уч руқнли рамалда ёзилган бўлиб, 243 мисрадан иборат, унча эътиборга лойик бадиий қимматга эга эмас” [Шиммел, 20, 118].

Мазкур асарлар илмий рисолалар ҳисобланади. Бобур бу йўналишда ўзига хос ноёб услугуб яратган ижодкор. Уларни бадииятдан маҳрум, дея баралла хулоса чиқариш нотўғри эканлигини ҳар бир мутахассис яхши тушунади. Бу асарларни шу нуқтаи назардан чуқур ўрганиш навбатдаги долзарб масалаларданdir.

Кўринадики, олима Бобур ижодини, хусусан, “Бобурнома”ни чуқур ўрганганди. Айрим мулоҳазали ўринлар бўлишига қарамасдан, олиманинг фикрлари, тадқиқотлари бобуршунослик тараққиётiga хизмат қилади. ўрганилиши долзарб муаммоларга дунё олимлари эътиборини жалб этади.

Мазкур мақоламиизда эътибор қаратилган айрим муаммолар талқинидан кўринадики, Бобур ижоди ва фаолияти хорижлик олимлар томонидан катта қизиқиш ва эҳтиром билан ўрганилмоқда. Мустақиллик ўзбек адабиётшунослигига дунё илми билан бевосита боғланиш шарафини улашди. Бу эса дунё олимларининг умумбашарий тафаккур хазиналарини умумлаштириш, бирлаштириш имконини беради. Хусусан, бобуршунослик ютуқлари ва муаммоларини ҳам бир майдонга жамлайди. Бу эса ўз навбатида илмнинг мазкур йўналишини янада тараққий эттириш, муаммоларни яқдиллик билан ҳал этиш имкониятини яратади.

Бобур асарларига такмила

Захириддин Муҳаммад Бобур шоир, ёзувчи, тарихнавис, қомусий олим, саркарда ва тадбиркор султон сифатида дунёга танилган алломадир. Унинг асарлари барча афкор омма эътиборини асрлар оша ўзига жалб этиб келган. Улар ҳақида кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилган. Аммо аллома ижодий меросини кузатсак, амалга оширилган ишлар денгиздан томчидек эканлигини ҳис этамиз. Адаб асарларининг ҳали ўрганилмаган, тадқиқ этилмаган ноёб жиҳатлари мўллигининг гувоҳи бўламиз. Бу жаҳон, хусусан, ўзбек олимлари зиммасига улкан вазифаларни юклайди.

Авғонистонлик бобуршунос олима Шафиқа Ёрқин 1983 йилда жаҳоннинг кўплаб мамлакатларидағи манбалардан

фойдаланиб, Авғонистонда Бобурнинг нисбатан мукаммал девонини чоп эттириди. Аммо турли сабабларга кўра унга киритилмай қолган Истанбул университети кутубхонаси Туркий қўлёзмалар фондида 3743 – рақами остида сақланувчи девонидаги айрим асарларини 2004 йилда “Бобур девонига такмила (қўшимча)” [Бобур, 2004] номи билан нашр эттириди. Улар шу пайтгача шоир асарларининг мавжуд нашрларига киритилмаган, янги асарлардир. У ерда Бобур муҳлисларига маълум жанрлардан ташқари, қитъа, муаммо, таржеъбанд, маснуъ шеърлар каби янги жанрлардаги асарларини ҳам учратамиз. Насрий номалар ва форсий тилдаги асарларининг ноёб намуналари билан танишамиз.

Мазкур тўпламнинг дастлабки қисмида ўзбекча асарлар жойлаштирилган. Ғазал жанрига мансуб 5 та асар киритилган. Уларнинг барчаси бобурона маҳорат, ноёб нуктадонлик билан яратилган. Жумладан, қуйидаги ғазал 3 байтдан иборат. Асар сўнгида тахаллус қўлланмаган. Аммо ундаги фикрнинг яхлит ва тугалланганлиги сезилиб туради:

*Ҳабиб бўлса эди, ё рақиб ўлса эди,
Рақиб ўлса эди, ё ҳабиб бўлса эди.
Кўнгулга меҳнату ғам, ҳар не бўлса, бўлса эди,
Ки ёрга қотилиб, ғайрдин қутулса эди.
Фироқ шаҳрида бўлгунча кош кўйингда,
Таним сўнгак бўлубон, сўнгаким укулса эди.*

Ушбу ғазал мужтаси мусаммани маҳбуни маҳзуф (мағоилун- фаилотун – мағоилун – фаилун; V-V- VV- - V-V- VV -) вазнида яратилган. У қисқа ҳажмли бўлса-да, шоирнинг орзуси, армони, дарди, мақсади - бутун борлиғини ўзида қамраб ифодалай олган асардир. Унда руҳий ёлғизлик, фироқ, айрилиқ, ҳижрон изтироблари тасвиrlenади. Шоир туйғуларининг теран ифодаланишида бадиий санъатларнинг муҳим ўрни бор. Матлаъда шоир тардиъ акс ва тавзеъ санъатидан фойдланади. “Ҳабиб бўлса эди” ва “ракиб ўлса эди” жумласини байтда тарди акс (тескари тақрор) санъати воситасида тақрорлайди. Бобур бу санъатни шеъриятида кўп қўллаган. Ва ҳеч қачон шунчаки, безак учун қўлламаган. Унинг

тескари такори ҳам, албатта, маънога эга бўлади. Хўш, бу ўринда улар қандай моҳиятга эга. Шоир орзулайди: кўнгилга яқин ҳабиб – дўст бўлса эди, ҳеч бўлмаса ҳеч ким бўлмаганидан кўра, кимсасизликдан, ёлғизликдан кўра, рақиб бўлса ҳам майли эди. Иккинчи мисрадаги тескари такорни худди шундай мазмунда тушунсак ҳам бўлади. Аммо унда шоир назарда тутган мантиқ йўқоларди. Бобур жумла замирига “рақиб ё ўлса, яъни мағлуб бўлса, ёки қанийди дўст бўлса эди”, деган маънога бироз парда остида ишора этади. Буни тушуниш, тасаввур этиш осон. Аммо мазкур мисра маълум маънода, рамзийликка ҳам эга. Яъни шоир рақиб деганда бевосита инсонни эмас, балки мумтоз адабиётдаги анъанага кўра нафсни, жисмни ҳам назарда тутаётганини англаш қийин эмас. Товушлар талаффузидаги уйғунликка асосланган тавзев санъати ҳам байтга ўзгача жозиба бахш этган. “Б, л, с, д” товушларининг бир неча марта такорланиб келиши шеърга оҳангдорлик, мусиқийлик бахш этган.

Иккинчи байт ҳам худди шундай – теран мазмунга эга. “Кўнгилга қайғуми, ғамми, бўм-бўшлиқдан кўра, нимадир бўлса эдики, у ёр билан, унинг ёди билан бирлашиб, ғайр - бегоналиқдан кутулса эди”. Бу ўринда иккинчи мисрада бирламчи маънодан ташқари ботиний эътирофни ҳам англаш қийин эмас. Яъни кўнгилнинг Ҳаққа ошуфталиқ билан йўғирилиб, бегоналиқдан, моддий ҳою ҳаваслардан, нафсоний интилишлардан мосуво бўлиши.

Учинчи байтда фироқ шаҳри, тан, сўнгак сўзлари муҳим маънога эга. Оддий ўқувчи учун тушунарли мазмун қуидагича: “кошки фироқ шаҳрида бўлгунча, танам суяк бўлсаю суягим сочилиб кетса эди”. Мазкур фикр шоир томонидан айтилган тезис. Унинг замиридаги ботиний мазмунни англаш учун ўқувчидан бироз чуқурроқ тайёргарлик талаб этилади. Фироқ шаҳрида яшаш – ғариблиқ. бу асл моҳиятдан – Жавҳардан айрилиш демакдир. Лирик қаҳрамон бундан кўра, суякка айланиб, ёр кўйида сочилиб кетишни афзал билади. Нега? Чунки тана сочилганда, вужудий қафасдан кутулганда, рух озодликка чиқади. Озод рух эса ёрга қўшилиб, бегоналиқдан кутулади. Кўриняптики, учинчи байт иккинчи байтни изоҳлаш,

моҳиятини ёритиш вазифасини бажаряпти. Ғазал қисқагина ҳажмига қарамай, зоҳирий ва чуқур ботиний мазмунга эга. У бизни шоир тафаккур кўламининг сарҳадсиз кенгликлариға етаклайди. Унинг халқона, содда услубда яратилган асарлари замирига теран, орифона, фалсафий ғояларни сингдириш маҳоратидан далолат беради.

Тўпламдаги қитъалардан бирида ҳам Бобурнинг дунёга ана шундай - файласуфона муносабати ўз ифодасини топган:

*Тариқи фақр сулук аҳлига не хуши йўлдор,
Вале бу йўлда керакликтурур рафиқи шафиқ.
Тариқи фақр агар истасанг, бери келким,
Сулук аҳли демииш: “алрафиқу сумма тариқ”³¹.*

Бу ўринда шоир фақирлик, унинг инсон учун энг маъқул йўл эканлиги, борасида мулоҳаза билдиради. Лирик қаҳрамон назарда тутган фақирликни қашшоқлик маъносида тушунмаслигимиз лозим. У мумтоз адабиётда ахлоқий, маънавий комиллик маъносида қўлланилади. Фақирлик йўлини тутган инсон кибр, манманлик, баҳиллик, бойлик ва мансаб-мартабага берилиш каби иллатлардан фориғланади. Бобур шундай мартабага кўтарилиш мақсадидаги соликка қўл узатиб, дўстликни таклиф қилмоқда. Бу алломанинг дунёга муносабатини, ўз йўли сифатида фақирликни танлаганини эътироф этиши билан баробардир.

Захириддин Муҳаммад Бобур асарларини кузатсак, у ҳар бир воқеа-ҳодисани, олам ва одам муносабатларини, инсоннинг яшаш тамойилларини чуқур фикрлайдиган, муқоясалайдиган инсон эканлигини кўрамиз. Ҳамиша ўз фаолиятини тафтиш этиб, ундан баъзан шодумонлик, баъзан хафалик, баъзан қаноатланиш, баъзан қониқмаслик, баъзан ўз ишларидан ҳайронлик туйғуларини ифодалаган:

*Бесабрмену бесару сомондурмен,
Бир ғамзададурмену паришондурмен,
Не диннинг ишин қилдиму не дунёning,
Ё раб, нетай ўз ишиимга ҳайрондурмен.*

³¹ Маъноси: аввало рафиқ – дўст танла, сўнгра йўлга чиқ.

Ёки:

*Бу гамдаменки, ишим фикрини не навъ этайин?
Не ерда сокин ўлай, не қилай, қаён кетайин?
Не дайрдин эшиким очилур, не масжиддин,
Нече эшикдин эшикка гадо киби етайин?*

Бу мисраларни лоқайд үқиб бўлмайди. Унда улкан бойлик ва сарҳадсиз мамлакат бошқарувига эга султоннинг эмас, балки кўнгли нозик туйгуларга лиммо-лим, ҳаётга гулу ғунчалар, майин капалаклару ҳарир бодом гулларининг ширин ифорлари орқали назар солувчи нафис табъ соҳиби, соҳир шоир қалбининг тебранишларини, титроқларини ҳис этамиз. У ўз ички изтироблари тасвири билан лоқайдлик, эътиборсизлик каби одамзодни, жамиятни таназзулга етакловчи қусурларга қарши туради. Фикрсизликни инкор этади. Замондошларини ҳушёрликка, Баҳовуддин Нақшбанд таълимотининг энг инсонпарвар - “Хуш дар дам, назар бар қадам” ақидасини ҳаётда дастурамал қилиб, босган қадамини жиддий назорат этишга даъват қиласди.

Бобур шеърларида шакл ва мазмунни бир-бирига мутаносиблиқда, мукаммал қўллашга ҳаракат қиласди. Бу, айниқса, кичик ҳажмли асарларида, хусусан, рубоийда яққол кўринади. У мавжуд мумтоз анъаналарни сақлаш, давом эттириш ва такомиллаштириш йўлидан боради. Адабиётда мусовият – тарафайн деган санъат бор. Бунда 4 ёки 6 мисрали шеър ҳам вертикал, ҳам горизонтал йўналишда бир хил үқиласди. Бу мураккаб бўлиб, ноёб санъаткорлик талаб қилиниши сабабли бундай асарлар саноқлигина яратилган. Минг йиллик туркий адабиётимизда Огаҳий ижодидагина учрайди, холос. Бобур ҳам шу санъат асосига қурилган тўртлик яратган:

<i>Етти мени</i>	<i>ўлтургали</i>	<i>охир</i>	<i>ҳижрон,</i>
<i>Ўлтургали</i>	<i>қўйма,</i>	<i>мени қутқар,</i>	<i>эй жон,</i>
<i>Охир</i>	<i>мени қутқар,</i>	<i>бу фироқ</i>	<i>асру ёмон,</i>
<i>Ҳижрон,</i>	<i>эй жон,</i>	<i>асру ёмон,</i>	<i>оҳу фигон.</i>

Шоирнинг мазкур ноёб асари ҳижрон мавзусида. Ундан ўртандан юрак нолалари сўзлар орқали, уларни турли тартибда жойлаштириш орқали, ранг-баранг такрорлаш орқали ифодалаб берилади. Мисралардаги сўзлар горизонтал ва вертикал бир хил ўқилади. Аммо Бобур уни янада такомиллаштиради. Сўзларнинг турли-туман тартибда жойлашувидаги маъно муносабатларини ҳам эътиборга олади. Асар таркибидаги сўзларни бошқа йўналишларда ўқиганда ҳам, шоир кўнглидаги туйғулар, изтироблар талқини юзага чиқишининг гувоҳи бўламиз. Жумладан,

“Этти мени ўлтургали – ўлтургали;
Охир – қўйма – охир;
Ҳижрон – мени қутқар – мени қутқар, ҳижрон;
Эй жон – бу фироқ – эй жон;
Асрү ёмон – асрү ёмон, оҳу фифон”

каби бурчак остидаги бирикмалар ҳам маънодан холи эмаслигини сезиш мумкин. Бундай санъаткорлик шоирнинг сўзга муносабатини, бадиий маҳоратининг нақадар серқирралигини намоён этади.

Биз Бобур табиатидаги барча одамийлик фазилатларининг асарлари қатига сингдирилганлигини кузатамиз. Буни шоирнинг замондошлари, кейинги издошлари кўп бора эътироф этишган. XVI асрда яратилган Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккири аҳбоб” тазкирасида шоир асарларига, “дуру гавҳарларга тўла денгиздир”, дея баҳо беради. Бобурнинг ўзи ҳам фахрия йўли билан асарлари замиридаги донишмандлик хусусиятларини таъкидлаб ўтган ўринлар бор. Бир рубоийсида асарларида кўлланилган сўзлар маънолар баҳридаги дурлар эканлигини таъкидлай туриб, оддий эмас, ичида дарёлар мавжланувчи дурлар эканлигини эътироф этиб, ноёб муқояса келтиради. Шоир яна бир рубоийсида шеърларидан фахр, ифтихор этади:

*Эйким, бари шеър аҳлига сен хон янглиғ,
Шеъринг бори шеърларга султон янглиғ,
Мазмуни аниңг хатти саводи ичра
Зулмат орасида обиҳайвон янглиғ.*

Бобур нуктадон адабиётшунос олим эди. У мавжуд асарларни, ўзи ўқиган китобларни ноёб истеъдод билан таҳлил этарди. Адабиётнинг инсон ҳаётидаги ўрнини чуқур англарди. Шу сабабли ҳам, юқоридаги рубоийда яхши асарнинг вазифасини ўта аниқ, тушунарли тарзда белгилаб беради. Шоир нуқтаи назарича, мазмунли ва маҳорат билан яратилган асар зулматни ёритувчи нур янглиғдир. У инсонларга ҳақиқий ҳаёт, тириклиқ, умр йўлларини ёритувчи маънавий баркамоллик баҳш этади. Китобхонлик масаласи долзарб муаммо бўлиб турган бугунги кунда Бобурнинг бундай фикрлари ёшларимизни тўғри йўлга йўналтирувчи маёқ вазифасини бажаради.

Кўринадики, афғонистонлик олима Шафиқа Ёрқин амалга оширган “Девонга такмила” аллома адиб ижодини бугунги кунимизга, бизга янада яқинлаштиради. Ижоди саҳифаларининг бизга қоронғу сарҳадларини ойдинлаштиришга хизмат қиласи.

ХУЛОСА

“Бобур – дилбар шахс... Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган”. Ҳиндистоннинг машҳур давлат бошлиқларидан Жавоҳарлаъл Неру томонидан берилган бу баҳо Бобурнинг шахс сифатидаги қиёфасини мукаммал кўрсатиб беради. Бобур шоҳ сифатида ҳам ижодкор сифатида ҳам такрорланмас шахсdir.

У соҳиби девон шоир. Ўз девонини бир неча нусхада кўчиртиргани, бир нусхасини Самарқандга юбортиргани ҳақида “Бобурнома”да маълумот беради. Асарда айрим шеърларининг ёзилиш тарихини ёритади. Шеъриятидаги самимий, дардли ва соҳир туйғулар тасвири ҳеч бир ўкувчини лоқайд қолдирмайди.

Унинг “Бобурнома” асари ўзбек мумтоз адабиётининг шоҳ асарларидан бири. Унинг жаҳон маданияти тарихидаги бекиёс аҳамияти бутун дунёда тан олинган ва эътироф этилган.

Бобур шоир, ёзувчи, тарихнависликдан ташқари теран тафаккур миқёсига эга олим сифатида ҳам ном таратган. Унинг “Рисолайи аruz” асари туркий аruz назарияси ва амалиётини ёритувчи ноёб ҳодисадир. Ундаги янги фикрлар ва умумлашмалар аruz илми тараққиётида муҳимдир.

У шариат қонун-қоидаларига бағишлиланган “Мубайян” номли асар ҳам яратди. Мусиқа билан шуғулланди. “Чоргоҳ” савтини боғлади. Мусиқий билимларини умумлаштириб “Мусиқа илми” рисоласини яратди. Моҳир саркарда сифатида жанг қоидалари, йўл-йўриқлари ва ўзи яратган янгича усулу йўсинлар ҳақида маълумот берувчи “Ҳарб иши” асарини ёзди. Афсуски, бу икки рисола ҳозиргача топилгани йўқ. Бобур таржимон сифатида ҳам ўз салоҳиятини синаб кўрди. У Хожа Аҳорори Валининг “Волидия” асарини форс тилидан ўзбек тилига ўгирди.

У “Бобурнома”да хаттот сифатида Навоий шеърларидан саралаб, “Сайланма” тузганини эслайди. Бобур 1504 йилда “Бобурий хати”ни яратган. Ушбу алифбода асарлар китобат қилинган. Дунёning турли ҳудудларига юборилган.

Кўринадики, Бобурнинг адабий мероси серқирра. Уларни ўрганишнинг долзарб муаммолари жуда бисёр. Бу дунё адабиётшунослиги олдига муҳим вазифаларни қўяди.

Мазкур китобда Бобур ижодий фаолиятининг айрим қирраларигина ёритилди, холос. Ундаги баъзи мақолалар матбуотда қисқа ҳолатда чоп қилинган. Ушбу монографияда эса улар қайта ишланган, тўлдирилган ҳолда нашр этилмоқда.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. МАТ. 3-том. Фаройиб ус-сигар. Тошкент: Фан, 1988. – 614 б.
2. Алишер Навоий. МАТ, 13-жилд. Мажолис ун-нафоис. Тошкент: Фан, 1997. -287 б.
3. Адизова И. “Сўзумни ўқуб англағайсен ўзумни...”. Монография. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2008.-135 б.
4. Атоуллоҳ Ҳусайнин. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. – Тошкент: Фан, 1981.-395 б.
5. Берк С. М. Акбаршоҳ бобурийларнинг энг буюги. Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. – 285 б.
6. Бобир Заҳириддин Муҳаммад. Асарлар. Уч жилдлик. 1-жилд. Девон. Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965.-235 б.
7. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.- Тошкент: Шарқ НМК, 2002.-334 б.
8. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент: Юлдузча, 1989.-366 б.
9. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Девон. Тошкент: Фан, 1994.
10. Babur Zahiriddin Muhammad. In the history of world culture. Material of the international conference. Tashkent: O'qituvchi, 2013. - 93 б.
11. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Куллиёт. 1-жилд. Девон. Тошкент: “Zilol buloq” нашриёти, 2021. – 598 б.
12. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Куллиёт. 2-жилд. Мубайян. Рисолаи волидия таржимаси. Тошкент: “Zilol buloq” нашриёти, 2021.-477 б.
13. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Мубайян ва насрый баёни. Тошкент: Шарқ, 2014. – 440 б.
14. Бобир Заҳириддин Муҳаммад. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Фан, 1971.
15. Бобур Заҳириддин Муҳаммад энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2013. – 743 б.
16. Бобур шеърларига такмила (қўшимча). Шафиқа Ёрқин нашрга тайёрлаган. Тошкент: Фан, 2004.

17. Blochet E. Catalogue de la collection de manuscrits orientaux – arabes, persans et turcs, formee par M.CH. Schefer, Paris, 1900.
18. Валихўжаев Ботир. Ўзбек адабиётшунослииги тарихи. Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
19. Воҳидов Р. Биз билган ва билмаган Бобур. Тошкент: Маънавият, 1999.-87 б.
20. Gazi Zahiriddin Muhammad Babur. Vekayi. I-II cild.- Ankara: 1944-1946.
21. Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. Тошкент: Маънавият, 1998.-103 б.
22. Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Нашрга тайёрловчи Шафиқа Ёрқин. Кобул: 1983. -323 б.
23. Иброҳимов А. Бобурнома – буюк асар. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000.-76 б.
24. Исҳоқов Ёқубжон. Сўз санъати сўзлиги. Тошкент: Ўзбекистон, 2014.
25. Навоий асарларининг изоҳли луғати. Тошкент: Фан, 1972.-785 б.
26. Назарова Х. Заҳириддин Муҳаммад Бобир асарлари учун қисқача лугат. Тошкент: Фан, 1972.-190 б.
27. Ражабова Б. Темурийлар ренессанси ва “Бобурнома”. Монография. Тошкент: Фан, 2022.-226 б.
28. Уильям Эрскин. Бобур Ҳиндистонда. Инглизчадан X. Сотимов тарж., Тошкент: Чўлпон, 1995.-111 б.
29. Ҳамраев М.К. Очерки теории тюркского стиха. – Алма-Ата, 1969.
30. Ҳожа Убайдулло Аҳрор. Рисолаи волидия. Тошкент: Ёзувчи, 1991.
31. Ҳожа Убайдулло Аҳрор. Табаррук рисолалар. Тошкент: Адолат, 2004.-385 б.
32. Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари.

Халқаро конференция материаллари. Тошкент: Машҳур-пресс, 2018.

33. Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири аҳбоб. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

34. Ҳасанов С. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 84.

35. Ҳасанов Ҳ. Бобир – сайёҳ ва табиатшунос. Тошкент: Ўзбекистон, 1983.-61 б.

36. Ҳусанбоев О. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг сиёсий-хуқуқий қарашлари. Тошкент: ТДЮИ, 2005. – 50 б.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
I БОБ. ШЕЪР – ИЖОДКОР ҚАЛБИНИНГ КЎЗГУСИ	
Рубоий жанри тараққиётида Бобурнинг ўрни	6
Бобур ижодида кичик маснавий жанри	13
Шоир ғазалларида бадиий маҳорат	29
II БОБ. АНЬАНАЛАР БАҒРИДА УЛҒАЙГАН ИСТЕҦДОД	
Бобур – Навоий мактабининг улуғ давомчиси.....	43
Маснуъ – ғазалнинг ноёб тури.....	50
III БОБ. БОБУР МАҲОРАТИНИНГ НОЁБ ЖИЛОСИ	
Дунё адабиётшунослигини мафтун этган асар.....	58
“Бобурнома”даги шеърий сатрлар	83
IV БОБ. БОБУРНИНГ ДИНИЙ-МАҶРИФИЙ ВА ИЛМИЙ АСАРЛАРИ ТАЛҚИНИ	
“Волидия” асарининг ғоявий-бадиий хусусиятлари.....	101
“Мубайян” қатидаги меҳр	123
Ўзбек адабий-танқидий қарашлар тараққиётидаги муҳим манба.....	129
V БОБ. ХОРИЖИЙ БОБУРШУНОСЛИК	
Захириддин Муҳаммад Бобур ижодининг хорижда	
ўрганилиши муаммолари	134
Бобур асарларига такмила.....	143
ХУЛОСА	150
АДАБИЁТЛАР	152

Иқболой Адизова

**БОБУР ТАФАККУРИДА
МАВЖЛАНГАН ДАРЁ**

Монография

“Bookmany print” нашриёти

Нашриёт тасдиқнома рақами № 022246. 28.02.2022 й.

Босишига рухсат этилди: 06.09.2023.

“Times New Roman” гарнитураси. Қоғоз бичими: 60x84 1/16

Нашриёт босма табоги 8,9. Шартли босма табоқ 9,1.

Адади 100 нусха. Офсет усулида босилди.

Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.

“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.